

FINKEL-GŁĄBIŃSKI

HISTORYA i STATYSTYKA MONARCHII AUSTRYACKO-WĘGIERSKIEJ

20 -

HISTORYA i STATYSTYKA

MONARCHII AUSTRYACKO-WĘGIERSKIEJ

NAPISALI

Dr. LUDWIK FINKEL i Dr. STANISŁAW GŁĄBIŃSKI

PROFESOROWIE UNIWERSYTETU LWOWSKIEGO

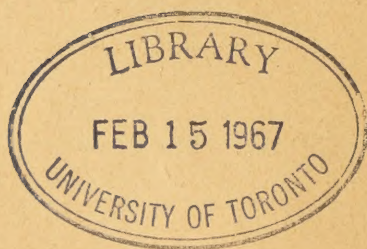
Wydanie drugie przejrzane

Cena egzemplarza oprawnego 2 korony

WE LWOWIE

NAKŁADEM TOWARZYSTWA NAUCZYCIELI SZKÓŁ WYŻSZYCH

1904



Z DRUKARNI ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH POD ZARZĄDEM KAROLA JASIŃSKIEGO.

HISTORYA

MONARCHII AUSTRYACKO-WĘGIERSKIEJ

PRZEZ

Dra LUDWIKA FINKLA

Najdawniejsze dzieje ziem monarchii austryacko-węgierskiej.

§ 1.

Stosunki geograficzne.

Monarchia austryacko-węgierska zajmuje obszar ziemi, odznaczający się pod względem geograficznym wielką rozmaitością. Składają się nań cztery oddzielne pasma górskie: Alpy, góry Czesko-morawskie, Karpaty i Kras (zaliczany do pasma bałkańskiego). Z gór tych spływają wody ku czterem morzom. Dział wód bowiem przecina tak monarchię, że jedna czwarta rzek zwraca się ku północy, trzy czwarte ku południowemu wschodowi. Rzeki te zlewają się bądź Renem i Elbą do morza Północnego lub Odrą i Wisłą do Bałtyckiego; bądź też Dunajem, Dniestrem i Dnieprem do morza Czarnego lub Adygą, Padem i licznemi nadbrzeżnemi rzeczkami do Adryatyckiego. Wysokie góry graniczą blizko z rozległemi nizinami, wskutek czego powstają znaczne różnice klimatyczne, różnolita roślinność i odmienne warunki życia. Trzy grupy krajów zarysowują się wyraźnie jako odmienne typy geograficzne t. j. kraje alpejskie, kotlina czeska i nizina węgierska. Z niemi łączy się na południu nadbrzeżny kraj Dalmacyi a na północy i wschodzie Galicya i Bukowina.

Pomimo takiej konfiguracyi powierzchni tworzy monarchia austryacko-węgierska całość geograficzną. Najpotężniejsza z rzek jej, Dunaj, płynie prawie przez środek państwa, a sięga ramionami swego dorzecza aż dalekich jego kończyn; łączy stolice obu części monarchii i jest ich główną wodną drogą a nadto naturalnym gościńcem, wiodącym z środkowej Europy na Wschód. Z 20 krajów austryacko-węgierskiej monarchii 13 należy do dorzecza Dunaju; obejmuje ono prawie $^4/_5$ powierzchni monarchii, dlatego też słusznie nazywają Austro-Węgry »państwem naddunajskiem«.

O ile zatem budowa ziemi, zwłaszcza rozmaitość jej dorzeczy, któremi posuwały się wędrowne plemiona szukając stałych siedzib,

sprowadziła na te przestrzenie różnorodną ludność: o tyle z postępem dziejów narody, zamieszkujące te obszary, musiały, dla wspólnej obrony i wspólnej pracy, łączyć się w większe i silniejsze ustroje polityczne.

§ 2.

Najdawniejsze ludy. — Organizacya rzymska.

O najdawniejszych mieszkańcach ziem, które zajmuje dzisiaj monarchia austryacko-węgierska, mało co wiadomo. Pozostały po nich ślady w nawodnych budowach niektórych jezior alpejskich.

Pierwsze pewniejsze wiadomości posiadamy dopiero o ludach, które sąsiadowały z cywilizowanymi narodami świata starożytnego. Nad morzem Adryatyckiem siedzieli Illirowie, do których liczono Dalmatów, Istrów i Wenetów. Pozostały po nich nazwy krajów po dziś dzień używane. Z Illirami staczali częste boje Rzymianie. W Alpach zachodnich przebywali w tych czasach Retowie, szczep prawdopodobnie pokrewny Etruskom; od Retów nazywa się część Alp centralnych — retyckiemi.

Około połowy pierwszego tysiąclecia przed Chr. nadciągnęły w te strony liczne plemiona Celtyckie. Do nich należeli także Gallowie, którzy spalili w IV. wieku przed Chr. Rzym a później obrali siedziby w północnej Italii i w Gallii. Z tego wielkiego indoeuropejskiego szczepu osiedli na terrytoryum monarchii austryackiej: Bojowie w dzisiejszych Czechach — po nich łacińska nazwa Bohemia — Norykowie i Karnowie w krainach alpejskich (stąd Alpy karnickie i noryckie). Sąsiadami Celtów od wschodu były szczepy trackie: w dzisiejszych Węgrzech i Siedmiogrodzie Dakowie, na północ od nich w górach karpackich Karpowie.

Olbrzymie cmentarzysko, odkopane w Hallstatt, w którego grobach znaleziono mnóstwo ozdób z bronzu, złota, bursztynu i szkła, wiele naczyń bronzowych i glinianych, około tysiąc sztuk broni z bronzu i żelaza, daje wyobrażenie o kulturze ludów, zamieszkujących krainy alpejskie w epoce przybycia Celtów. Celtowie (Keltowie), ludy przeważnie pasterskie, zrobili znaczne postępy w górnictwie (wytapiali z rudy cynę i żelazo) i w obrabianiu metali (zbroja platerowana, emaliowanie). Kapłani (druidzi) posiadali u nich wielki wpływ na sprawy publiczne.

Rzymianie podbijali te ludy kolejno przez trzy wieki: w drugiem stuleciu przed Chr. zajęli Illiryę, Dalmacyę i Istryę; w roku 15.

przed Chrystusem Druzus i Tyberyusz przyłączyli do imperyum rzymskiego ludy Celtyckie, zamieszkujące Alpy; cesarz Trajan pokonał w latach 101—106. po Chr. króla Daków Decebala. Posuwając się statecznie ku północy, organizowali Rzymianie w tych okolicach prowincye na wzór innych prowincyi rzymskich. Powstały zatem następujące prowincye: nad morzem Adryatyckiem Dalmacya (zwana także Illyricum); w górach między Renem a Innem Recya (odpowiadająca dzisiejszemu Tyrolowi); od Innu po Las Wiedeński Noricum; na wschód aż po środkowy bieg Dunaju Pannonia; między Cisą a dolnym Dunajem w r. 107. po Chr. Dacya, obejmująca dzisiejsze wschodnie komitaty węgierskie, Siedmiogród, Bukowinę i królestwo Rumuńskie. Niektóre z tych prowincyi dzielono później w celach sprężystszej administracyi na kilka mniejszych np. Pannonia inferior, Pannonia superior i t. p.

Dla obrony od cisnących się z północy i wschodu barbarzyńskich ludów, Rzymianie utrzymywali na granicy swego imperyum znaczne siły wojskowe; poprowadzili dolinami górskiemi bite gościńce; wznosili warownie, połączone ze sobą wałem t. z. *limes*, którego ślady utrzymały się do naszych czasów. Za cesarza Klaudyusza tworzyła granicę północną rzeka Drawa, za Wespazyana ufortyfikowano linię Dunaju, Trajan zbudował most koło Żelaznej Bramy na Dunaju (Pons Traiani) i kazał sypać wał nad Dniestrem (t. z. wał Trajana).

Rzymianie wnosili w te strony prócz organizacyi wojskowej także urządzenia swoje municypalne, prawo rzymskie i nabytki kultury starożytnej. Miasto Akwileja, założone w r. 180. przed Chr., Pola, w której dziś jeszcze stoją wspaniałe ruiny amfiteatru rzymskiego, Salona (dzisiejsze Spalato), gdzie zachował się pałac Dyoklecyana — kwitły z dawna nad brzegami Adryatyku. Nad Dunajem, niedaleko kolonii wojskowej Vindobony, leżało, jako wysunięta na północ placówka, Carnuntum (tuż obok dzisiejszego Hainburga), gdzie odgrzebano w ostatnich latach amfiteatr rzymski, świątynie i ołtarze, domy prywatne i liczne dzieła sztuki. W tych ogniskach życia rzymskiego powstały później główne miasta krajów austryackich n. p. w Tergeste — Tryest, w pobliżu Vindobony — Wiedeń, w Aquincum — Buda i t. p. Górnicy rzymscy odkryli liczne kopalnie w górach alpejskich i siedmiogrodzkich: żelazo w Noricum, sól w dzisiejszem księstwie Salzburskiem i w t. z. Salzkammergut, złoto i sól w Siedmiogrodzie.

Z statecznem pomnażaniem legionów rzymskich i z napływem licznych kolonistów w te strony podnosiła się cywilizacya i kultura, kwitnął przemysł i handel, a już około r. 300. zabłysły wśród bogatych kolonii w prowincyach naddunajskich pierwsze promienie wiary chrześciańskiej.

§ 3.

Wędrówki ludów.

Na obronną linię rzymskich warowni parły już od połowy pierwszego wieku po Chr. barbarzyńskie ludy, ale dopiero ich tłumne wędrówki przedarły się przez legiony i pas fortyfikacyjny. W prowincye naddunajskie stoczyły się po kolei plemiona germańskie, słowiańskie i fińsko-turskie.

Ludy germańskie mieszkały od wieków w sąsiedztwie Celtów. Markomanowie wyparli Bojów z ich siedzib w dzisiejszych Czechach; Kwadowie osiedli w Morawach i północnych Węgrzech. Z Markomanami i Kwadami prowadził długie wojny cesarz Marek Aureliusz, zmarły w Vindobonie r. 180. Dacyi musieli Rzymianie w drugiej połowie III. wieku ustąpić Gotom, którzy przez kilka wieków zajmowali kraje nad Wisłą i Dniestrem i dzielili się na Gotów zachodnich (Wizygotów) i wschodnich (Ostrogotów).

Na Ostrogotów uderzyli w sto lat później (około r. 350) od wschodu Hunowie. Skutkiem tego napadu było pierwsze wielkie poruszenie ludów germańskich t. z. wędrówka narodów. Szły one doliną Morawy t. z. bramą morawską, między Karpatami a górami Czesko-morawskiemi, ku Dunajowi, skąd przez Pannonię przedzierały się dolinami Drawy i jej dopływów przez Alpy. Tą drogą przeszli w ciągu dwóch wieków: Wizygotowie pod wodzą Alaryka; Wandalowie, Alanowie, Swewowie, Ostrogotowie, Rugiowie i Herulowie pod Odowakrem; Gepidowie, wreszcie Longobardowie, którzy założyli w północnej Italii zorganizowane państwo.

W wiekowych i krwawych bojach Rzymian z Germanami zatarły się ostatnie ślady plemion Celtyckich i w gruzy rozsypały się ogniska cywilizacyi starożytnej w krajach alpejskich. Każdy z ludów germańskich zatrzymał się krótszy lub dłuższy czas w dorzeczu Dunaju i pozostawił jakieś po sobie pamiątki, które archeologowie odnajdują w łonie ziemi na tym wielkim gościńcu wędrówek.

Podczas tej zawieruchy dziejowej, w drugiej połowie V. wieku, Św. Seweryn głosił w Noricum wiarę Chrystusową.

Za germańską szła wędrówka ludów słowiańskich, partych także od wschodu przez hordy turskiego i fińskiego pochodzenia. Pierwszy większy pochód Słowian zwraca się ku południowi i zalewa w drugiej połowie V. wieku kraje naddunajskie i bałkańskie; w ciągu VI. wieku posuwają się aż po morze adryatyckie na zachód, aż w głąb Pannonii na północ. Należały one do grupy południowej w olbrzymiej rodzinie ludów słowiańskich: Słowieńcy (t. z. Słowianie pannońscy) osiedlili się w dzisiejszej Karyntyi i Krainie, Chorwaci (Kroaci) w dorzeczu Sawy a Serbowie nad Morawą, Driną i Bosną. Równocześnie, w pierwszej połowie VI. w., po ustąpieniu Markomanów z doliny Wełtawy, weszły tam plemiona słowiańskie, objęte później wspólną nazwą Czechów; osiedliły się one także w dzisiejszych Morawach i w północnych Węgrzech, gdzie nazywają się Słowakami. Inne plemiona słowiańskie zalały wśród bojów, w drugiej połowie VI. wieku, dzisiejszą Wyższą i Niższą Austryę, Styryę, okolice Salzburga i kraje alpejskie aż po dolinę Pustertal w Tyrolu.

Klinem pomiędzy ludy germańskie i słowiańskie, to wypierając je, to podbijając i wiodąc w swych szeregach, pędziły ku zachodowi hordy turskie (mongolskie) i altajsko-fińskie: naprzód Hunowie pod Atyllą, który założył w V. wieku (433—453) wielki obóz między Cisą i Dunajem: po nich Awarowie, przez Słowian Obrami zwani, którzy panowali przez półtrzecia wieku (558—795) nad starą Dacyą i Pannonią i ujarzmili ludy słowiańskie aż po rzekę Anizę, gdzie spotkali się z zorganizowanym szczepem germańskim Bawarów.

W sto lat po rozbiciu Awarów przez Karola W. zjawiły się hordy Madziarskie, które założyły między Cisą i Dunajem państwo węgierskie.

§ 4.

Kolonizacya niemiecka.

Słowianie, osiedli na obszarach dzisiejszej monarchii austryacko-węgierskiej, dzielili się na liczne, drobne, żadnymi węzłami politycznymi niespojone plemiona. Utworzony przez Samona w VII. w. w celu obrony od Awarów i Germanów związek wojskowy rozpadł się z jego śmiercią, poczem Słowianie podlegali bądźto Awarom,

bądź też sąsiadującym z nimi od zachodu książętom niemieckim. Nawet księstwo Karantanii, obejmujące dzisiejszą Styryę, Karyntyę i Krainę, założone przez Słowieńców w VIII. wieku, przeszło pod panowanie herzogów bawarskich.

Germański szczep Bawarów, potomków Markomanów, osiadł pomiędzy rzeką Innem i Lechem, od Lasu Czeskiego aż po przełęcz alpejską Brennera (zajmował zatem także część dzisiejszej Austryi Wyższej, Salzburg i półnoсny Tyrol) i rozpoczął pod wodzami z rodu Agilolfingów, z których pierwszy Teodo około r. 700. przyjął chrzest, rozszerzać się ku wschodowi, podbijając i nawracając plemiona słowiańskie.

Odkąd zaś Otilo (737—748) pokonał księcia karatańskiego, szli liczni koloniści niemieccy w głąb krajów alpejskich. Wprowadzona przez św. Bonifacego organizacya kościelna, mianowicie biskupstwa w Passawie, Ratyzbonie, Salzburgu i Freising, dopomagały dzielnie w tej pracy kolonizacyjnej, która trwała odtąd przez kilka wieków. Ona to bądź w zupełności wyparła, bądź też gęsto przetkała niemieckiemi osadami ludność słowiańską w tych okolicach. W Wyższej i Niższej Austryi i w Styryi aż po Drawę posuwa się tłumna kolonizacya, złożona przeważnie z Bawarów z przymieszką Szwabów, Sasów i Franków i bierze kraj ten do XII. wieku zupełnie w posiadanie. W Karyntyi i Krainie osiedlają się koloniści niemieccy obok Słowieńców, tworząc większe wyspy germańskie tak, że oznaczenie granicy obu szczepów jest tam bardzo trudne. Dawne ogniska legionów i życia rzymskiego przeszły prawie wszystkie w ręce niemieckie.

Na południu, w Gorycyi i Istryi, spotykali się koloniści niemieccy z ludnością romańską i z wpływami patryarchatu akwilejskiego; dlatego mogli tam zaledwie nieliczne założyć osady. Od szybko zromanizowanych i uzbrojonych w wyższą cywilizacyę Longobardów wnikały także, wespół z działaniem biskupów trydenckich, z północnej Italii żywioły romańskie do krajów alpejskich, stanowiących dzisiejszy południowo-zachodni Tyrol.

§ 5.

Organizacya frankońska. — Trzy grupy krajów.

Karol Wielki wcielił w roku 788. całą Bawaryę do monarchii frankońskiej, wskutek czego objęte zostały wojskową jej organizacyą

także kraje alpejskie. Państwo frankońskie dzieliło się na hrabstwa, na których czele stał urzędnik królewski t. j. hrabia *(comes)*: na granicy wschodniej ustanowieni byli hrabiowie z większą władzą i rozleglejszym obszarem, tak zwaną marchią, i dlatego mieli tytuł margrabiów *(comites marcae, marchiones)*. Karol W. zamianował nadto w Bawaryi zwierzchnika wojskowego, *praefectus Bojoariae*, którego rozkazom poddał margrabiów i hrabiów.

Odkąd Karol W. zajął kraj Słowian pannońskich i Istryę i pobił w zupełności Awarów (w r. 796), miały trzy marchie stać na straży wschodniej granicy cesarstwa: marchia friulska (furlańska), sięgająca od morza Adryatyckiego po rzekę Drawę, marchia karyncka (koruntańska) po Raabę i marchia słowiańska, zwana także awarską lub pannońską *(Sclavinia, limes Avaricus, Pannonicus)* między Raabą i Anizą. Pod względem kościelnym należała pierwsza do patryarchatu akwilejskiego, druga i trzecia do dyecezyi salzburskiej. Inne ludy słowiańskie, zajmujące terrytoryum dzisiejszej monarchii austryacko-węgierskiej, mianowicie plemiona czeskie, uznały także zwierzchnictwo cesarza, który pozostawił im rodzimych książąt.

Pod słabymi jednakże następcami Karola W. Bawarya i marchie wschodnie pozostawione były same sobie, a Słowianie poczęli się wyłamywać z pod zależności i tworzyć niezawisłe państwa. Marchia friulska przestała istnieć już w r. 828: pannońscy książęta rządzili krajami swymi zupełnie samodzielnie; Chorwaci przeszli pod zwierzchnictwo cesarstwa wschodniego. Księstwo morawskie rozszerzyło się znacznie pod Mojmirem i Raścisławem, a Świętopełk (870 — 894) utworzył nawet wielko-morawski związek plemion słowiańskich, sięgający od Drawy po Elbę i od Dunaju po Karpaty, z stolicą w Welehradzie. Ludność słowiańska, długo ściśnięta między Germanami i Awarami, zaludniała teraz opuszczoną przez Awarów dolinę Dunaju.

Wtedy to właśnie pojawiły się nowe hordy altajsko-fińskie (z znaczną przymieszką plemion turskich), Madziarowie czyli Ugry (Węgrzy) nad Cisą i Dunajem (§ 3). Z okolic poduralskich Madziarowie, na siedm hord podzieleni, zeszli naprzód w krainę między Donem i Dniestrem. Parci przez Pieczyngów od wschodu, posuwali się na zachód i zapędzili się już około połowy IX. wieku w kraje naddunajskie. Łupieskie ich napady położyły nie tylko kres — w końcu tego wieku — drobnym i słabym księstwom słowiań-

skim w Pannonii, nie tylko przyczyniły się do upadku związku wielko-morawskiego po śmierci Świętopełka, ale nadto zniszczyły nadgraniczne margrabstwa frankońskie. Książę bawarski Luitpold padł w walce z Madziarami w r. 907; dzicz madziarska rozlała się szeroko po Niemczech, niosąc mord i pożogę.

Dopiero król. niemiecki Henryk I. szczęśliwie walczył przeciw najezdcom (933) i obwarował znowu granicę wschodnią. Otto Wielki pobił zaś Węgrów stanowczo w bitwie nad rzeką Lechem, (955); położył kres dalszym ich zapędom na zachód i utworzył na miejscu dawnej marchii słowiańskiej Karola W. marchię wschodnią (Ostmark). Miała ona być odtąd strażnicą wschodnią Niemiec i Rzeczypospolitej chrześcijańskiej, a stała się zarazem kolebką monarchii austryackiej.

Z osiedleniem się bowiem Węgrów w dolinie Dunaju skończyła się ciągła wędrówka ludów na obszarach dzisiejszej Austryi. Natomiast zaczęły się rozwijać równolegle, pod tym samym wpływem cywilizacyi zachodniej, trzy oddzielne grupy polityczne, mające złączyć się w przyszłości w jedną monarchię, mianowicie: kraje alpejskie, kraje korony czeskiej i kraje korony węgierskiej.

Okres I.

Od powstania marchii wschodniej do połączenia się trzech grup krajów austryacko-węgierskich (t. j. do r. 1526).

A. Kraje alpejskie.

§ 6.

Stosunki terrytoryalne.

Chociaż kolonizacya bawarska trwała i nieustannie posuwała się ku wschodowi, to jednak szczep bawarski nie umiał utrzymać kolonii tych w bezpośredniej zależności od siebie. Wskutek] nadawania rozlicznych przywilejów hrabiom, biskupom i miastom wiele terrytoryów duchownych i świeckich zdobywało sobie coraz większą samodzielność polityczną wobec herzogów bawarskich. W obrębie dzisiejszej monarchii austryackiej powstały też w krajach alpejskich z końcem X wieku następujące księstwa, marchie i hrabstwa:

1. Marchia wschodnia, także Austryą (Ostarrichi. kraj wschodni) zwana. Cesarz Otto II. nadał ją w r. 976. Luitpoldowi z frankońskiego rodu Babenbergów. Dzierżyli oni kraj wschodni aż do wygaśnięcia rodu t. j. do r. 1246, naprzód jako margrabiowie zawiśli od księcia bawarskiego, potem od r. 1156. jako książęta austryaccy, zawiśli wprost od cesarza i rzeszy niemieckiej. Nieznaczne pierwotnie terrytoryum, położone między Anizą a Tryzną, rozszerzyli Babenbergowie przez nabycie sąsiednich allodyów i przez wojny z Węgrami aż po rzekę Litawę i Morawę. Rezydencyą ich był początkowo zamek Melk a od XII. wieku miasto Wiedeń.

2. Księstwo Karynckie, utworzone przez cesarza Ottona II., później podległe herzogom bawarskim. Obejmowało ono prócz dzisiejszej Karyntyi marchie, broniące południowo-wschodnich granic państwa niemieckiego: karyncką, cylejską (marchia nad Sanną) kraińską, winidejską, istryjską i weroneńską. Rody książęce zmieniały się często w Karyntyi, a rozległość i granice księstwa ulegały także wielokrotnym zmianom: zmniejszyły je znacznie nadania królewskie na rzecz biskupów.

3. Marchia karyncka, położona nad rzeką Murą i Rabą, od rezydencyi późniejszych margrabiów, którymi zostali panowie zamku Steyer (nad Anizą w dzisiejszej Austryi Wyższej), została przezwana (w XII. wieku) Steiermark (Styrya). Margrabiowie karynccy podlegali bądź książętom karynckim bądź bawarskim. W r. 1180. uzyskała Styrya tytuł i stanowisko księstwa państwa niemieckiego.

4. Marchia kraińska, wydzielona z księstwa karynckiego i połączona z Istryą, przeszła wskutek nadania Henryka IV. (w XI. do XIII. wieku) pod władzę patryarchów akwilejskich.

5. Kraj górski (das Land im Gebirge), na zachód Karyntyi, dzielił się na liczne drobne hrabstwa, które należały bądź do Bawaryi bądź do marchii weroneńskiej. W r. 1027. nadał król niemiecki południową część biskupom trydenckim, północną zaś, położoną nad Innem i Eisackiem, biskupom brixeńskim. Wasalowie biskupa trydenckiego, hrabiowie z Vintschgau, przyjęli w XII. wieku od nazwy zamku swego tytuł hrabiów Tyrolu. Hrabia Albert z Tyrolu połączył liczne hrabstwa »kraju górskiego« pod swoją władzą, ale zmarł w r. 1253, nie pozostawiwszy męskich potomków, poczem przeszły one na jego zięcia Mainharda hrabiego Go-

rycyi. W r. 1271. podzielił się ród hrabiów Gorycyi na linię gorycką i tyrolską; w tym też roku pojawia się nazwa hrabstwa i państwa (Herrschaft) Tyrolu, które wyzwoliło się w zupełności od zwierzchnictwa biskupów trydenckich.

§ 7.

Księstwo austryackie.

Margrabiowie austryaccy byli dziedzicznymi lennikami, zawisłymi od księcia bawarskiego, a razem z Bawaryą wchodzili w skład państwa niemieckiego i pośrednio podlegali królom (cesarzom) niemieckim. Stanowisko ich na wschodniej granicy państwa, nieprzerwane następstwo w rodzie Babenbergów, pokrewieństwo z domem cesarskim, łączenie w rękach swoich znaczniejszej liczby allodyów — nadawało margrabiom austryackim z biegiem czasu coraz to większą władzę. Wojna Welfów i Hohenstaufów podniosła jeszcze to znaczenie Babenbergów, którzy stanęli po stronie cesarzy niemieckich przeciw bezpośrednim swoim zwierzchnikom, herzogom bawarskim, a Leopold IV. otrzymał chwilowo od Hohenstaufa Konrada III. skonfiskowaną Henrykowi Pysznemu Welfowi Bawaryę. Po pogodzeniu się Fryderyka I. z Henrykiem Lwem musiał następca Leopolda, Henryk (zwany »Jasomirgott«) zwrócić Bawaryę Welfom, otrzymał jednak za to w r. 1156. na sejmie w Ratyzbonie uznanie niezawisłości Austryi od Bawaryi i wyniesienie jej do godności księstwa (Herzogtum).

Cesarz Fryderyk Rudobrody nadał wtedy księstwu austryackiemu przywilej (t. z. privilegium minus), orzekający, że 1) księstwo austryackie miało być dziedzicznem w prostej linii, nie tylko męskiej ale także żeńskiej, w razie zaś braku potomków mogli książęta austryaccy wskazać następcę; 2) na terrytoryum księstwa austryackiego nikt nie mógł być wyjęty z pod sądownictwa książęcego; 3) książę austryacki obowiązany był do służby dworskiej i jawienia się na sejmach tylko wtedy, gdy król przebywał w Bawaryi a do brania udziału w wyprawach wyłącznie do krajów sąsiednich Austryi.

Władza książąt austryackich wzrastała odtąd wśród sprzyjających stosunków ustawicznie. Wskutek pokrewieństwa z rodami książąt i hrabiów krajów alpejskich, Babenbergowie powiększyli znacznie swoje posiadłości przez dziedziczenie. Ottokar, pierwszy

książę styryjski, zapisał swój kraj Leopoldowi V. Babenbergowi, a cesarz Henryk VI. nadał mu w r. 1192 Styryę jako lenno, wskutek czego połączyły się księstwa austryackie i styryjskie, sięgające wówczas na południe po rzekę Drawę. Leopold VI. zakupił nadto obszerne dobra w Krainie, a syn jego Fryderyk II. tytułował się »panem Krainy« (dominus Carniolae), chociaż nie posiadał całego jej terrytoryum.

Fryderyk II. Bitny, ostatni z Babenbergów, złączył zatem pod swoją władzą znaczny obszar krajów alpejskich i dążył nawet do utworzenia z niego odrębnego królestwa. Za jego czasów spisano w r. 1237. po raz pierwszy austryackie prawo ziemskie *(Oesterreichisches Landrecht)*, które określa stanowisko księcia wobec jego wasalów. Książę był najwyższym sędzią, posiadał wyłącznie prawo bicia monety i stanowienia myt i ceł; on zwoływał na wyprawę hrabiów i innych panów *(Herrn)*, którzy obowiązani byli stawać z swoimi lennikami służebnymi *(Mannen)*, wszakże tylko na wojnę obronną: on był też tych wojsk przywódcą. Jako najwyższy sędzia przewodniczył na wiecach sądowych t. z. *Landtaidinge*, rozstrzygających spory panów między sobą, z wolnością jednak apelacyi do króla.

§ 8.

Spór o kraje austryackie.

Na Fryderyku II., który poległ nad Litawą w bitwie z Węgrami, wygasł w r. 1246. ród Babenbergów w prostej linii. Cesarz mógł obydwa księstwa, austryackie i styryjskie, rozdać jako wakujące lenna państwowe: nie uczynił wszakże tego zajęty wojną z papieżem Fryderyk II., po którym nastąpiły czasy t. z. wielkiego bezkrólewia, czasy rozterki i nieładu w Niemczech (1256—1273).

Skorzystał z takiego stanu rzeczy król czeski Wacław a syn jego Przemyśl Ottokar II., zajął księstwo austryackie i księstwo styryjskie aż po Semmering i poślubił siostrę Fryderyka Bitnego, Małgorzatę. Resztę Styryi zagarnął tymczasem Bela IV., król węgierski. Obaj królowie podzielili się posiadłościami babenberskiemi, niebawem jednakże postanowił Ottokar, który w r. 1253. zasiadł na tronie czeskim, wypędzić Węgrów ze Styryi, co mu się też udało po zwycięstwie pod Kroissenbrunn, odniesionem w r. 1260. z pomocą arcybiskupa salzburskiego i szlachty styryjskiej. Objąwszy zaś po bezdzietnej śmierci kuzyna swego Ulryka III., Karyntyę i na-

leżące do niej części Krainy, Friulu i Istryi utworzył Ottokar potężne państwo na wschodzie, które połączyło po raz pierwszy królestwo czeskie i znaczną część krajów alpejskich.

Państwo Ottokarowe nie istniało długo. Wyniesiony w r. 1273. na tron niemiecki Rudolf hrabia z Habsburga stanął zaraz w obronie praw państwa niemieckiego do utraconych krajów lennych. Gdy zaś Ottokar nie chciał zwrócić ich dobrowolnie, Rudolf wyprawił się przeciw niemu i zmusił go do zrzeczenia się Austryi, Styryi i Karyntyi. Niebawem król czeski wznowił wojnę, ale został przez Rudolfa z pomocą Mainharda, hrabiego Tyrolu, i Władysława IV., króla węgierskiego, pokonany koło Dürnkrut nad rzeką Morawą w r. 1278.

Zwycięstwo to stało się początkiem panowania Habsburgów w krajach alpejskich. Z odzyskanych bowiem lennictw państwa niemieckiego nadał Rudolf na sejmie w Augsburgu w roku 1282, za przyzwoleniem książąt, księstwo austryackie i księstwo styryjskie synom swoim Albrechtowi i Rudolfowi; Karyntyę otrzymał w r. 1286. Mainhard, hrabia Tyrolu.

§ 9.

Habsburgowie.

Habsburgowie pochodzą z południowo-niemieckich krajów alpejskich. Nad rzeką Aar, w dzisiejszym kantonie Aargau (Argowia), stał zamek ich, Habsburg, którego ruiny zachowały się do naszych czasów. Pierwszym stwierdzonym w dokumentach właścicielem tego zamku był Guntram, fundator klasztoru w Mur, w drugiej połowie X. wieku; od niego począwszy, rozwija się drzewo genealogiczne Habsburgów bez przerwy. Od XI. wieku piastują oni urząd hrabiowski i posiadają znaczne dobra nad Renem w Szwabii, Szwajcaryi i Alzacyi. Właściwą wszakże potęgę rodową stworzyły dopiero nadane w roku 1282. księstwa: austryackie i styryjskie, które w następnym roku przeszły na prośbę stanów pod wyłączną władzę Albrechta, starszego syna Rudolfa.

Statecznem dążeniem Habsburgów było pomnażanie posiadłości rodowych, zarówno nad Renem jak nad Dunajem, przez zawieranie związków małżeńskich z rodami, panującymi w sąsiednich księstwach. W tym celu ożenił się Albrecht z córką Mainharda, hrabiego Tyrolu i księcia Karyntyi; brat jego Rudolf z córką Otto-

kara, króla czeskiego. Kiedy zatem wygasł na Henryku, synu Mainharda, ród hrabiów gorycko-tyrolskich w męskiej linii, Habsburgowie otrzymali w r. 1335. Karyntyę i część Krainy od króla niemieckiego Ludwika Bawarskiego. Córka zaś Henryka Małgorzata, zwana Maultasch, darowała Tyrol w r. 1363. Rudolfowi IV. Habsburgowi, a darowiznę tę cesarz Karol IV. zatwierdził.

Z początkiem XIV. wieku wygasł także ród czeskich Przemyślidów. Wtedy nadał król rzymski Albrecht (w r. 1306) Czechy, jako kraj hołdowniczy państwa niemieckiego, synowi swemu Rudolfowi; ale rychła śmierć tegoż (w r. 1307), jako też przejście korony cesarskiej na Luxemburgów unicestwiły usiłowania Habsburgów, aby także Czechy pozyskać dla swojego domu. Henryk VII. Luxemburg nadał je synowi swojemu Janowi, po którym nastąpił Karol IV., cesarz rzymski i król czeski.

Z Luxemburgami rywalizowali Habsburgowie w zabiegach o koronę czeską, a chociaż nie zdołali jej odzyskać w wieku XIV., musieli się władcy Niemiec liczyć z ich potężnem stanowiskiem nad Dunajem. Karol IV. nie tylko zatwierdził nadanie Tyrolu Rudolfowi IV., synowi Albrechta II., ale nadto zawarł z nim w Bernie w roku 1364. pierwszy traktat wzajemnego dziedziczenia przez oba rody wszystkich posiadanych przez nie krajów. Na podstawie takich samych traktatów z hrabiami Gorycyi, Habsburgowie objęli allodya ich w Gorycyi, w Krasie, Friulu i Krainie, wskutek czego przybrali odtąd tytuł książąt kraińskich. Stanowisko ich nad morzem Adryatyckiem było już wówczas tak potężne, że miasto Tryest oddało się w r. 1382. dobrowolnie w opiekę Habsburgom.

Rozszerzanie i umacnianie panowania nad Dunajem stało się dla domowej potęgi Habsburgów o tyle konieczniejszem, że stracili w XIV. wieku znaczną część posiadłości swoich w Szwajcaryi. Powstał tam bowiem w r. 1294. wolny związek szwajcarski, który po zwycięskich bitwach pod Morgarten (1315) i Sempach (1386) uwolnił się od zwierzchnictwa Habsburgów. Natomiast pozyskali oni od XIV. i XV. wieku Fryburg w Bryzgowii (w dzisiejszem W. ks. Badeńskiem) i niektóre miasta i ziemie na prawym brzegu Renu w sąsiedztwie hrabstwa Tyrolu, prawie cały kraj przedarulański (Vorarlberg).

Wbrew wydanej przez Albrechta II. w r. 1354. pierwszej domowej ordynacyi (Hausordnung), wedle której bracia wspólnie dzie-

dziedzić mieli posiadłości habsburskie, podzielili się schedą bracia Rudolfa IV.: Albrecht III. i Leopold III. (w r. 1379). Wskutek tego księstwo austryackie, rozdzielone przez Ottokara na dwa osobne okręgi t. j. Austryę niższą czyli poniżej Anizy i Austryę wyższą czyli powyżej Anizy, dostało się linii albertyńskiej czyli austryackiej: a Styrya, Karyntya, Kraina habsburska, Istrya, Tyrol i posiadłości nadreńskie linii leopoldyńskiej czyli styryjskiej. Ten podział krajów habsburskich trwał aż do połowy XV. wieku.

Albrecht V., z linii albertyńskiej, ożenił się z Elżbietą, córką cesarza Zygmunta Luxemburczyka, króla Węgier i Czech, który nie pozostawił po sobie męskich potomków. Węgrzy i Czesi wybrali królem swoim Albrechta, a uzyskał on także koronę niemiecką, odtąd stale przyznawaną przez elektorów Habsburgom. W taki sposób połączył Albrecht po raz pierwszy w roku 1438. znaczną część krajów austryackich z krajami korony czeskiej i węgierskiej, ale już w roku 1439. zmarł na wyprawie przeciw Turkom.

§ 10.

Połączenie krajów austryackich, czeskich i węgierskich.

Przybycie Osmanów czyli Turków w połowie XIV. wieku do Europy i szybki podbój ludów słowiańskich aż po rzekę Sawę zmuszały państwa wschodnie do łączenia się ku wspólnej obronie. Zagrożone w pierwszej linii Węgry powołały po Albrechcie na tron króla polskiego Władysława Jagiellończyka, który zginął w bitwie z Turkami pod Warną (1444). Po nim nastąpił w Węgrzech syn Albrechta Władysław Pogrobowiec, który znowu połączył pod swojem berłem kraje węgierskie, czeskie i niektóre austryackie. Po rychłej jego śmierci (1457.) Czesi powołali na tron Jerzego Podiebrada, namiestnika małoletniego Władysława, Węgrzy zaś syna Jana Hunyadego, dzielnego obrońcy państwa w wojnach tureckich, Macieja Korwina.

Obydwie sąsiadujące z Czechami i Węgrami potężne dynastye — Habsburgowie i Jagiellonowie — rywalizowali odtąd w dążeniach do pozyskania dla siebie korony tych królestw. Otrzymał je wprzód dom jagielloński, który przez połączenie Polski i Litwy wraz z krajami ruskimi przedstawiał większą rękojmię skutecznej obrony wobec przemocy tureckiej. Władysław II., najstarszy syn króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Austryaczki,

a potem syn jego Ludwik II. panowali aż do roku 1526. w Węgrzech i Czechach.

Tymczasem dom habsburski, osłabiony wskutek podziałów, połączył znowu w jednych rękach wszystkie kraje alpejskie, które nadto powiększył i zaokrąglił. Z Władysławem Pogrobowcem wygasła bowiem linia albertyńska; gałąź zaś leopoldyńska, podzielona od r. 1411. na tyrolską i styryjską, liczyła w drugiej połowie XV. wieku już tylko trzech przedstawicieli: Zygmunta, hrabiego Tyrolu, i z linii styryjskiej: Fryderyka i Albrechta, z których tylko Fryderyk miał jedynego syna Maxymiliana.

Zygmunt hr. Tyrolu, syn Fryderyka »z pustą kieszenią«, którego cesarz Zygmunt pozbawił chwilowo wszystkich posiadłości za ułatwienie ucieczki papieżowi Janowi XXIII. z soboru kostnickiego, ustąpił już za życia Tyrolu Maksymilianowi w r. 1490, poczem w r. 1496. zmarł bezpotomnie.

Fryderyk V. z linii styryjskiej, jako cesarz Fryderyk III., odziedziczył po Władysławie Pogrobowcu kraje austryackie; po bracie zaś Albrechcie, z którym wojny prowadził, a nawet dzielić się musiał księstwem austryackiem, wziął w spadku jego posiadłości. W r. 1453. cesarz Fryderyk zatwierdził tytuł arcyksiążęcy Habsburgów, którego używali dotychczas zwyczajowo. Przywileje bowiem, na które się powoływano, nie były autentyczne, a zwłaszcza t. z. privilegium maius. Spadkobiercą całej fortuny habsburskiej stał się jego syn Maxymilian, cesarz rzymski i król niemiecki, dziedziczny pan krajów austryackich, do których przyłączył resztę Krainy i Gorycyi, niektóre sołtystwa i miasta na północ Tyrolu (Kufstein, część Zillerthalu i t. d.) i na południu leżące wikaryaty i miasta włoskie. Tyrol, na który złożyły się w przebiegu wieków liczne hrabstwa, miasta i sołtystwa, otrzymał od Maxymiliana tytuł »uksiążęconego hrabstwa«.

Cesarz Maxymilian położył nadto podwaliny wielkiej monarchii habsburskiej na zachodzie i na wschodzie Europy: na zachodzie przez poślubienie Maryi, córki i dziedziczki Karola Śmiałego, księcia burgundzkiego; na wschodzie przez traktat wzajemnego dziedziczenia z węgierską linią Jagiellonów w r. 1491. w Pressburgu zawarty i przez związki małżeńskie, postanowione między dziećmi Władysława II. a wnukami Maxymiliana na kongresie wiedeńskim w r. 1515. Na podstawie tych układów Habsburgowie zgłosili się do spadku po Jagiellonach w r. 1526, po nieszczęśliwej bitwie pod

Mohacsem, w której poległ Ludwik II. Czesi obrali też zaraz swoim królem Ferdynanda, wnuka Maxymiliana, męża Anny Jagiellonki, od roku 1522. dziedzicznego pana wszystkich krajów austryackich, powiększonych w r. 1520. nabyciem całej Wirtembergii (z mocy nadania Karola V. brata jego starszego). W Węgrzech stanął przeciw Ferdynandowi Jan Zapolya, wskutek czego odzyskanie całych Węgier nastąpiło dopiero po długich bojach z Turkami.

Po r. 1526. tworzą kraje alpejskie, zwane odtąd austryackimi, wraz z krajami korony czeskiej i węgierskiej, »dziedziczne posiadłości arcyksiążęcego domu habsburskiego« lub »rakuskiego« (*die Erbländer des Erzhauses Habsburg* lub *Österreich*). Ferdynand używał bowiem pierwszy stale tytułu arcyksięcia austryackiego, który odtąd przyjmowali wszyscy członkowie rodziny. Terytoryum przyszłej monarchii było już gotowe.

Obydwa królestwa, czeskie i węgierskie, wstępowały jednak w skład krajów habsburskich po długim, samoistnym rozwoju dziejowym, podczas którego stworzyły sobie własny ustrój państwowy, odmienne zwyczaje i prawa, a pragnęły zachować narodową i polityczną swoją odrębność także w przyszłości.

B. Kraje korony Czeskiej.

§ 11.

Powstanie państwa czeskiego. — Stosunek do Niemiec.

Kotlinę czeską, otoczoną wieńcem gór, przeciętą rzeką Wełtawą, zamieszkiwali w historycznych czasach naprzód celtyccy Bojowie (§ 2.), potem germańscy Markomanowie, po których zajęła kraj ten w pierwszej połowie VI. wieku ludność słowiańska, podzielona na liczne, drobne plemiona (§ 3). Na czele plemion stali udzielni książęta, zwani także wojewodami lub żupanami (po łacinie *duces*).

Chwilowo zjednoczył ich w VII. wieku Samo a w IX. wieku Świętopełk (§ 5); po upadku jednak związku wielkomorawskiego pozostały znowu tylko dzielnice plemienne. Szukając obrony przeciw Madziarom, uznawały one zwierzchniczą władzę królów niemieckich, lub też jednoczyły i organizowały się pod dynastyą Przemyślidów, którzy wywodzili ród swój od bajecznego Przemyśla, a panowali nad plemieniem Czechów, osiadłych w środku kraju, w okolicy dzisiejszej Pragi. Od nich przeszła nazwa na wszystkie

plemiona. Książę czeski Bożywoj dał się już w r. 874. ochrzcić Św. Metodemu, wskutek czego zbliżył się do cywilizacyi chrześcijańskiej. Synowie jego i wnuk Wacław I. narzucili przemocą władzę swoją innym książętom, a Bolesław II. zniósł w r. 995. ostatnie udzielne, w południowo-wschodniej stronie położone, księstwo rodu Sławników. W ten sposób objęło państwo czeskie cały kraj w jego naturalnych granicach t. j. prawie dzisiejszy obszar z wyjątkiem przyłączonego później okręgu chebskiego (Egerland).

Dynastya Przemyślidów panowała w Czechach do r. 1306. Rozszerzanie wiary chrześcijańskiej i zaszczepianie kultury zachodniej jest najważniejszym rysem wewnętrznej historyi czeskiej tej epoki; stosunek zaś książąt czeskich do królów niemieckich i wojny z Polską, o leżące między monarchią Piastów i Przemyślidów części dawnego państwa wielkomorawskiego, stanowią główną oś zewnętrznych dziejów Czech.

Pod względem stosunku do królów niemieckich ważne są następujące fakta:

Książęta czescy uznawali zwierzchniczą władzę królów, płacili im roczną daninę i obowiązani byli stawiać 300 jeźdźców na wojnę. Usiłowania niektórych książąt do zrzucenia tej zawisłości nie odniosły skutku, a od r. 1041. lenny i danniczy stosunek Czech do Niemiec przybrał trwałe formy. Zaprowadzona w r. 1055. zasada senioratu w następstwie na tronie czeskim stała się powodem licznych domowych wojen, wśród których łatwo było niemieckim królom utrzymać zwierzchniczą swoją władzę.

Wratysław II. uzyskał pierwszy z książąt czeskich od Henryka IV., którego wspierał wiernie w wojnie przeciw Grzegorzowi VII., godność królewską i koronował się w Pradze w r. 1086. Papież nie uznał nigdy tego tytułu, który był zresztą nadany wyłącznie Wratysławowi, nie miał zaś przejść na jego następców; uwalniał wprawdzie króla czeskiego od rocznej daniny, ale nie znosił obowiązku jawienia się na zjazdach dworskich i dostarczania posiłków wojennych. Drugim z kolei królem czeskim był dopiero Władysław II., który brał udział w wyprawie krzyżowej, a otrzymał godność królewską i Górne Łużyce od Fryderyka Rudobrodego (w r. 1158) za pomoc udzieloną mu we Włoszech.

Długa wojna Welfów i Hohenstaufów o koronę niemiecką, zręcznie przez Przemyślidów wyzyskana, zapewnia im wyższe i swobodniejsze stanowisko wobec Niemiec. Przemyśl Ottokar I. (1197—1230)

otrzymuje godność królewską od obu rywalizujących królów niemieckich (od Filipa szwabskiego i Ottona IV.). Papież Innocenty III. uznaje w r. 1204. królestwo czeskie, a cesarz Fryderyk II. zatwierdza je wielkim przywilejem, nadanym w r. 1212. królom czeskim. Mocą tego aktu władcy czescy mieli używać odtąd tytułu królewskiego dziedzicznie w panującej linii, wskutek czego usunięty został zgubny dla Czech seniorat, a w miejsce jego obowiązywać zaczęła primogenitura. W razie wygaśnięcia Przemyślidów, przywilej ten przyznawał sejmom czeskim prawo wyboru władcy, który pozostawał wprawdzie także nadal lennikiem państwa niemieckiego, ale miał się jawić na zjazdach dworskich tylko w sąsiednich Czechom miastach, a od stawienia 300 rycerzy na wyprawę rzymską mógł się wykupić 300 grzywnami srebra, co Fryderyk III. zniżył jeszcze do połowy (w r. 1462). Król czeski wywierał zresztą od tego czasu, jako potężny wasal korony niemieckiej, znaczny wpływ na sprawy cesarstwa, odkąd zwłaszcza utwierdziło się jego prawo do elekcyi, wynikające z tytułu arcycześnika państwa (Reichsschenkamt).

Następcy Przemyślidów, Luxemburgowie, którzy panowali w Czechach do roku 1437, zasiadali także na tronie królewskim w Niemczech (Karol IV., Wacław i Zygmunt) i piastowali godność cesarzy rzymskich, a ostatni Zygmunt pozyskał nadto koronę węgierską. W bulli złotej Karol IV. przyznał królom czeskim pierwsze miejsce wśród świeckich elektorów niemieckich. Zatwierdził nadto jako pan lenny wszystkie przywileje królestwa czeskiego i określił sposób obioru króla czeskiego.

§ 12.

Stosunki terrytoryalne i etnograficzne.

Pod względem terrytoryalnego rozszerzenia się Czech ważne jest:

1. Nabycie Moraw, które zajął naprzód Bolesław I., panujący od roku 935. do r. 967. Stracone następnie na rzecz Polski, odzyskał trwale dopiero Brzetysław II. w r. 1029. Odtąd Morawy pozostawały w rodzinie Przemyślidów i w łączności z Czechami, chociaż rządzili niemi wielokrotnie młodsi książęta tego rodu. Fryderyk I., godząc powaśnionych książąt czeskich, uznał Morawy za lenno niemieckie z tytułem margrabstwa, ale już Ottokar I. (1196) ogłosił je lennem korony czeskiej.

2. Utworzenie przez Przemyśla Ottokara II. znacznego państwa na Wschodzie po wygaśnięciu Babenbergów. Korzystając z zamieszek podczas t. z. bezkrólewia w Niemczech, Ottokar zajął ziemię chebską, księstwo austryackie i styryjskie, Karyntyę, Krainę i Istryę, wskutek czego rozciągało się państwo jego od Gór Kruszcowych, Smereczan i Sudetów po brzegi morza Adryatyckiego. Zaborczym zamysłom czeskim położył jednak kres król niemiecki Rudolf z Habsburga (§ 8). Nadanie krajów austryackich Habsburgom odbierało Przemyślidom nadzieję rozszerzenia swego panowania ku południowi. Już syn Ottokara II., Wacław II., zwrócił swoje aspiracye ku Wschodowi, gdzie uzyskał w r. 1300. koronę polską, a następca jego Wacław III. połączył nawet chwilowo Czechy, Węgry i Polskę (1306).

3. Połączenie z koroną czeską okręgu chebskiego za króla Jana Luxemburczyka (1310—1346), który otrzymał Cheb od Ludwika Bawarskiego za popieranie go w staraniach o koronę niemiecką.

4. Uzyskanie w r. 1335. w pokoju, zawartym z Kazimierzem W. królem polskim w Wyszehradzie, zwierzchnictwa nad Śląskiem. Śląsk (dawniej Śląsko), siedziba plemienia polskiego Ślązan — nad rzeczką Ślęzą — należał po upadku związku morawskiego i ustaleniu się stosunków państwowych nad Odrą i Wisłą do monarchii polskiej. Chwilowo zajęty przez Czechy, powraca pod panowanie książąt piastowskich. Założone w roku 1000. na zjeździe cesarza Ottona III. z Bolesławem Chrobrym biskupstwo wrocławskie zawisłe było od metropolii gnieźnieńskiej. Po podziale Polski na dzielnice (w r. 1138) dostał się Śląsk Władysławowi II., a potem jego synom, którzy podzielili się krajem. Tak powstały dwie dzielnice śląskie: Śląsk Dolny z miastami Wrocławiem i Głogowem i Śląsk Górny z Raciborzem oraz z ziemią opolską. Z rozrodzeniem się Piastowiczów śląskich dzielił się dalej kraj i tworzyły się coraz to mniejsze księstwa, jak lignickie, świdnickie, wrocławskie, głogowskie w Dolnym a opolskie, cieszyńskie, koźlańskie, zatorskie, raciborskie, opawskie i t. d. w Górnym Śląsku. Książęta, pożenieni najczęściej z Niemkami, ulegli zupełnej germanizacyi, sprowadzali licznych kolonistów niemieckich i osadzali miasta i wsi na prawie niemieckiem. Za słabi, aby mogli utrzymać swoją niezależność, zaczęli już od początku XIII. wieku szukać związków z czeskimi królami, aż wreszcie w latach 1327 — 1329 przeszli

prawie wszyscy w lenne zwierzchnictwo Jana, co w roku 1335. uznał Kazimierz Wielki, król polski. Niektóre księstwa pozostały jeszcze przez jakiś czas niezależnemi: z sąsiadujących z Polską powróciły drogą kupna pod władzę królów polskich: w roku 1457. księstwo oświecimskie i r. 1494. księstwo zatorskie. Księstwo siewierskie nabył dla biskupstwa krakowskiego Zbigniew Oleśnicki w r. 1443, od którego czasu datuje się tytuł książęcy biskupów krakowskich. Książęta śląscy zatrzymali jako wasalowie czescy część swoich praw udzielnych, ale kraje ich należały odtąd do królestwa czeskiego.

5. Ważnem wreszcie jest ogłoszenie przez Karola IV. trwałego połączenia z koroną czeską Moraw, Śląska i Łużyc Górnych, do których w r. 1367. przyłączył Łużyce Dolne (t. z. marchię łużycką). Różne części Łużyc należały wprawdzie już przedtem do Czech, ale odtąd do r. 1635. pozostawały one stale w związku z koroną św. Wacława. Karol IV. zawładnął jako król czeski jeszcze i innymi krajami (jak n. p. Brandenburgią), ale były to nabytki nietrwałe.

Położenie geograficzne Czech i stosunki książąt i królów czeskich z panującymi w Niemczech rodami oddziaływały silnie na dwór czeski, szerzyły kulturę niemiecką wśród szlachty i wyższego duchowieństwa i otwierały na oścież kraj licznym kolonistom niemieckim. Kolonizacya niemiecka spowodowała znaczną zmianę w etnograficznem zasiedleniu kraju. Poczęła się ona już wcześnie w Czechach. Za Władysława II. kwitła kupiecka gmina niemiecka na Porzeczu Praskiem. Wszakże dopiero z końcem XII. i w XIII. wieku zajęli Niemcy za protekcyą panujących książąt znaczne obszary kraju, zwłaszcza założone na prawie niemieckiem miasta, w których wzbogacili się wkrótce przez uprawę rzemiosł, handel i górnictwo. W ten sposób przeszła cała północno-zachodnia strona kraju u podnóża Gór Kruszcowych, aż po źródła Elby, w ręce kolonistów, przybywających bądź z Bawaryi bądź z Saksonii, w czem dopomagała im niemało okoliczność, że okręg chebski należał wtedy jeszcze do państwa niemieckiego. Praga (Altstadt), Budziejowice, Pilzno i Litomierzyce, górnicze miasta: Kuttenberg (Kutná Hora) Deutschbrod (Brod Německý) i inne stały się ogniskami życia niemieckiego. Z Czech posuwali się koloniści do Moraw, gdzie Ołomuniec, Berno, Znaim i Igława uległy zupełnej germanizacyi.

§ 13.

Stosunki kościelne i rozwój wewnętrzny Czech.

Początkowo ścierały się w Czechach, jak wogóle wszędzie w państwach słowiańskich, wpływy zachodniego i wschodniego Kościoła. Po zwycięstwie zachodniego Kościoła katolickiego Bolesław II. założył w r. 974 biskupstwo w Pradze, które podlegało metropolii moguckiej. Św. Wacław stał się patronem Czech. Dopiero Karol IV. wyjednał u papieża uznanie kościelnej samodzielności Czech: biskupstwo praskie wyniósł on w r. 1344. do godności arcybiskupstwa, któremu podlegały: biskupstwo ołomunieckie i nowo ufundowane litomyślskie.

Karol IV. dokładał usilnych starań, aby uczynić dziedziczne swoje królestwo czeskie wielkiem i potężnem. Znaczne są jego zasługi na polu gospodarstwa krajowego i pielęgnowania nauk i sztuk. W r. 1348. założył uniwersytet w Pradze; jemu też Nowá strana (Neustadt) zawdzięcza swój początek. Świetny rozwój wewnętrzny rozbudził poczucie narodowe, któremu sprzyjał Wacław IV., syn i następca Karola (1378—1419), chociaż nie dorównywał ojcu wcale w sztuce rządzenia. Za panowania Wacława wystąpił Jan Hus z Husyńca jako reformator religijny i szerzył w Czechach nauki Jana Wycliffa, zaco został przez sobór Kostnicki potępiony i spalony na stosie (r. 1415).

Wszczęty przez Husa ruch religijny i narodowy wybuchł po straceniu jego w jawną rewolucyę. Stąd wynikły długie i krwawe wojny husyckie (1420 — 1434) przeciw cesarzowi Zygmuntowi, królowi węgierskiemu a od śmierci brata Wacława także królowi Czech, na których tronie zdołał jednakże zasiąść dopiero w r. 1436. Skutki wojen husyckich, zakończonych ugodą z partyą umiarkowaną Husytów (t. z. utrakwistów) na soborze Bazylejskim, były dla Czech wielce zgubne. Świetność ich z czasów Karola IV. przygasła bardzo znacznie. Zniszczenie miast niemieckich i wypędzenie duchowieństwa katolickiego podniosło znaczenie możnego stanu szlacheckiego, któremu łatwo teraz przyszło pozbawić Korony wielu jej atrybucyi, a lud zepchnąć z końcem XV. w. do rzędu chłopów, przywiązanych do ziemi i poddanych sądownictwu panów. Sejm czeski rozwinął się wcześnie z wieców ludowych i wyrobił sobie już podczas sporów o tron książęcy za Przemyślidów pewne znaczenie. Wzrost jednakże jego władzy przypada na wiek XV.

Na Zygmuncie wygasła w męskiej linii rodzina Luxemburska. Mąż jedynej córki jego Elżbiety, Albrecht Habsburg został królem Czech i Węgier (zob. § 9.), ale po rychłej śmierci tego pierwszego monarchy, łączącego część krajów austryackich z koroną św. Wacława i św. Stefana, nastał okres trzynastoletniego bezkrólewia i bezładu, podczas którego walki stronnictw rozdzierały naród, rządzony przez starostów okręgowych. Cztery wschodnie okręgi wybrały w r. 1444. naczelnikiem swoim umiarkowanego Husytę Jerzego z Podiebrada, który opanował wkrótce Pragę i objął rządy nad całemi Czechami, naprzód jako namiestnik czyli gubernator Władysława Pogrobowca, syna Albrechta; po krótkiem zaś samoistnem panowaniu Władysława († 1457) obrano go królem czeskim.

Z obu starających się o koronę czeską potężnych domów t. j. Jagiellonów i Habsburgów otrzymali ją najpierw Jagiellonowie (1471). Po Jerzym Podiebradzie zasiadł na tronie Władysław Jagiellończyk, człowiek słabej woli, zwany »kral dobře« (rex »bene«), a po nim syn jego Ludwik, który poległ w boju przeciw Turkom pod Mohacsem (1526). Obaj byli zarazem królami węgierskimi.

C. Kraje Korony Węgierskiej.

§ 14.

Rozwój terrytoryalny Królestwa węgierskiego.

W dolinie Dunaju założyli z końcem X. wieku państwo swoje Madziarowie czyli Ugry (§ 5.), którzy według legendy narodowej wybrali już podczas wędrówki naczelnym swoim wodzem i księciem Arpada. Arpadowie panowali w Węgrzech do roku 1301.

Właściwym założycielem państwa węgierskiego był św. Stefan I. (998 — 1038), który zjednoczył pod swem berłem wszystkie dzielnice książąt madziarskich — a więc także istniejące aż do jego czasów niezawisłe państwo »za lasami« (Transylvania), w dzisiejszym Siedmiogrodzie, i Słowaczyznę, zajętą przez Bolesława Chrobrego. Podzielił państwo wzorem zachodnim na komitaty, którymi zarządzali nadżupanowie. Jeszcze za życia ojca swego Gejzy przyjął chrzest święty, przyczynił się też niemało do rozszerzenia chrześcijaństwa wśród Węgrów, za co otrzymał od pa-

pieża Sylwestra II. w r. 1000. koronę i tytuł króla apostolskiego, po dziś dzień przez królów węgierskich używany. Arcybiskupstwu w Ostrzyhomiu (Gran, Strigonium) podlegało kilka bogato wyposażonych biskupstw. W historyi terrytoryalnego rozwoju Węgier ważne są następujące zmiany:

1. Nabycie w r. 1091. Chorwacyi, która pozostawała od tego czasu w trwałym związku z koroną św. Stefana. Chorwaci, podzieleni pierwotnie, jak inne szczepy słowiańskie, na drobne dzielnice czyli żupy, na których czele stali banowie (t. j. panowie), zaczęli około połowy IX. wieku łączyć się i tworzyć państewka w międzyrzeczu Sawy i Drawy. Z dwóch stron usiłowano krainy te zagarnąć: cesarze rzymscy i cesarze bizantyńscy spierali się o nie: papieże i patryarchowie schizmatyccy wysyłali do nich misyonarzy. Zwyciężył wkońcu Kościół katolicki. Złączywszy je pod swojem panowaniem, władcy chorwaccy używali tytułu książąt Dalmacyi i Chorwacyi albo też »całej Słowiańszczyzny« *(duces Dalmatiae et Croatiae* albo *totius Slavoniae)* jak Terpimir w IX. wieku i Krisimir w XI. wieku. Ban Swinimir, najwyższy dostojnik dworu Krisimira, wybrany po nim księciem, uzyskał od Grzegorza VII. w r. 1076. tytuł królewski i ożenił się z Heleną, siostrą Władysława I. węgierskiego. Po śmierci Swinimira wybuchły niepokoje w Chorwacyi, z których skorzystali królowie węgierscy i podbili całą Chorwacyę a nawet miasta nadbrzeżne podlegające Wenecyi. Krajami tymi rządził odtąd ban (stąd nazwa banat), którym bywał najczęściej członek domu panującego. Takich banatów utworzono później kilka wzdłuż południowej i wschodniej granicy Węgier.

2. Do tytułu króla Chorwacyi i Dalmacyi przybyły jeszcze po zajęciu Ramy (t. j. części Bośnii i Hercogowiny) i osadzeniu chwilowem Kolomana, syna Andrzeja II., na tronie książąt Halickich tytuły: króla Ramy i króla Halicza i Włodzimierza *(rex Galiciae et Lodomeriae)*, których używali odtąd władcy węgierscy.

3. W czasie wojen domowych po wygaśnięciu Arpadów straciło królestwo węgierskie niektóre ziemie nadgraniczne. Na południu Węgier urosło naprzód państwo serbskie, którego car Stefan Duszan (1331 — 1355) połączył pod swoją władzą Macedonię, Albanię, Tessalię i Bułgaryę; a potem państwo bośniackie pod Twartką, który zwał się królem Serbii, Bośni i Nadbrzezia. Miasta dalmatyńskie uznały zwierzchnictwo Wenecyi; część krajów

wołoskich zorganizowała się pod nazwą Mołdawii jako udzielne księstwo.

4. Największą terrytoryalną rozległość osiągnęło państwo węgierskie za królów z rodu Andegaweńskiego. Ludwik Wielki odebrał Wenecyi miasta dalmatyńskie, zmusił Bohdana Mołdawskiego do uznania swojej władzy, utworzył z części Bułgaryi z Widdinem banat bułgarski, który miał bronić Węgier od coraz to dalej wdzierających się w głąb półwyspu bałkańskiego Osmanów czyli Turków (§ 10.). Po wuju swoim Kazimierzu Wielkim uzyskał Ludwik tron polski, na którym przez lat dwanaście zasiadał (1370 — 1382). Ruś Czerwoną, do której królowie węgierscy rościli sobie prawo na podstawie tytułu swego »królów Halicza i Włodzimierza«, oderwał Ludwik od Polski, oddał ją naprzód w zarząd Władysławowi ks. Opolskiemu, a potem przyłączył do Węgier. Córka Ludwika, królowa polska Jadwiga, odebrała jednak w r. 1387. Ruś Węgrom. Wojewoda mołdawski Piotr złożył uroczysty hołd Władysławowi Jagielle, a książę serbski Stefan zrzucił zwierzchniczą opiekę węgierską.

5. Następca Ludwika, Zygmunt stracił 1420. r. Dalmacyę. która przeszła w ręce Signorii weneckiej i pozostała przy niej do końca XVIII. w.

6. Nadto wyczerpały częste wojny i awanturnicza polityka Zygmunta w tym stopniu skarb państwa, że musiał on w r. 1412. zastawić za 37000 kóp groszy praskich królowi polskiemu część Spiżu t. j. miasta: Lubowlę, Podoliniec, Gniazdo i 13 gmin na prawie niemieckiem. Ziemia spiska pozostała przy Polsce aż do roku 1769 (a właściwie do pierwszego podziału Polski w roku 1772).

§ 15.

Rozwój wewnętrzny Węgier.

Charakterystyczną cechą wewnętrznego rozwoju Węgier jest ciągle rosnące znaczenie szlachty. Po licznych przywilejach, nadanych w czasach częstych sporów o tron, musiał Andrzej II. zatwierdzić w roku 1222. panom *(barones et magnates)* i szlachcie *(nobiles)* t. z. Złotą Bullę. Uzupełniona późniejszemi ustawami, stała się ona podstawą politycznego prawa węgierskiego: zape-

wniła szlachcie wyłączne prawo piastowania urzędów publicznych i nabywania dóbr ziemskich; zwalniała ją zaś od ciężarów publicznych prócz obowiązku służby wojskowej w obronie kraju. Król nie mógł nakładać podatków i wydawać nowych ustaw bez zezwolenia sejmu, ani też więzić szlachcica bez poprzedniego wyroku. Duchowieństwo wyższe, zaliczone do stanu magnatów, uzyskało równie wielkie przywileje. Królowie węgierscy składali podczas koronacyi przysięgę, że dochowają przepisów Złotej Bulli; czuwał zresztą nad tem palatyn, najwyższy urzędnik państwa i zastępca króla, i prymas węgierski, arcybiskup ostrzyhomski.

Przeciwko temu przemożnemu stanowisku szlachty królowie węgierscy szukali oparcia w miastach, fundowanych na prawie niemieckiem magdeburskiem, i w tłumnej kolonizacyi niezaludnionych jeszcze części kraju. Już od czasów św. Stefana osiadali Niemcy w północno-zachodnich Węgrzech. W drugiej połowie XII. wieku przybyli Sasi do Siedmiogrodu, gdzie otrzymali prócz ziemi znaczną autonomię, rządzili się własnem prawem, a na czele ich stał wybierany a przez króla zatwierdzany »hrabia saski«. Na Spiżu utworzyli Sasi 16 miast i założyli liczne wsi na prawie niemieckiem.

Od wschodu wchodziły znowu do Węgier plemiona pokrewne Madziarom, z którymi się w przyszłości zlali zupełnie n. p. Pieczyngowie, którzy rozłożyli swe pasterskie tabory w okolicy Pressburga i Białogrodu. Bela IV., następca Andrzeja II., przyjął zaś i osadził między Cisą i Dunajem 40.000 rodzin Kumanów czyli Połowców, ludu turskiego pochodzenia, który bawił długo na czarnomorskich stepach. Kraj oddany przybyszom miał oddzielną nazwę Kumanii, a królowie węgierscy tytułowali się z tego powodu królami Kumanii.

Zaludniły się w ten sposób obszerne jeszcze po owe czasy pustkowia w Węgrzech, zagoiły się rany zadane krajowi przez wielki napad Mongołów, którzy w r. 1241. najechali Węgry i rozlali się po całym kraju aż po brzegi morza Adryatyckiego. Wtedy to stanęła nad Dunajem twierdza budzyńska, początek dzisiejszej rezydencyi królewskiej w Budzie.

Władza królewska nie odzyskała jednakże dawniejszego znaczenia. Wśród rozterek wewnętrznych po śmierci Ludwika Wielkiego wzmogło się jeszcze i ustaliło stanowisko panów i szlachty.

W r. 1397. powołano po czterech posłów z każdego komitatu na sejm, który później podzielił się na izbę magnatów, złożoną z dostojników duchownych i świeckich, i izbę niższą, zwaną izbą stanową, w której zasiadali prócz posłów ziemskich od r. 1402. także przedstawiciele miast królewskich. W r. 1471. postanowiono, że sejmy mają być odtąd zwoływane co roku; odbywały się one bądź w Pressburgu, bądź też na polu Rakosz pod Budą. Częste zmiany władców przyczyniły się także do podniesienia władzy sejmów.

Zygmunt Luxemburczyk połączył wprawdzie pod swojem berłem Czechy i Węgry, które przeszły w r. 1438. z ręką Elżbiety na Albrechta austryackiego (§ 13.), ale po rychłej śmierci Albrechta wybrali Węgrzy królem w r. 1440. Władysława Jagiellończyka, który zginął pod Warną (1444). Po Warneńczyku panował syn Albrechta Władysław Pogrobowiec, za którego rządził Węgrami Jan Hunyady, znakomity wódz w wojnach z Osmanami. Władysław zszedł z tego świata w młodym wieku (w r. 1457), poczem Węgrzy oddali tron synowi Hunyadego Maciejowi Korwinowi. Dążenia Macieja do utworzenia większej potęgi na Wschodzie, zdolnej oprzeć się nawale tureckiej, nie odniosły trwałego skutku. Węgry i Czechy połączył dopiero po jego śmierci w r. 1490. Władysław Jagiellończyk (§ 13.), który już w r. 1491. odnowił w Pressburgu zawarty między Fryderykiem III. austryackim i Maciejem Korwinem w Edenburgu w r. 1463. układ, przyznający na wypadek zejścia królów węgierskich bez męskich potomków, następstwo na tronie rodzinie Habsburgów. W kilkanaście lat później (1505) uchwalił wprawdzie sejm za sprawą stronnictwa przeciwnego Habsburgom, na którego czele stał Jan Zapolya, że wyłącza wszystkich cudzoziemców od korony węgierskiej, ale umówione między Jagiellonami i Habsburgami na kongresie Wiedeńskim (1515.) małżeństwa wzmocniły obopólne zobowiązania. Syn Władysława, Ludwik II. (1516—1426.) poślubił Maryę, siostrę Karola V. i Ferdynanda I.; Ferdynand zaś wziął za żonę Annę siostrę, Ludwika.

Ustawodawstwo sejmowe przywiązało w tej epoce w Węgrzech, podobnie jak w krajach czeskich i austryackich, chłopów do gruntu. Jan Zapolya, potężny magnat i wojewoda siedmiogrodzki, którego siostrę Barbarę poślubił król polski Zygmunt Stary, uzyskał przeważne w państwie stanowisko, ponieważ przyczynił się do pokonania buntu chłopskiego t. z. kuruzzów (krzyżowców) i rozpo-

rządzał znaczną siłą wojskową w chwili, kiedy Turcy po dłuższem zawieszeniu broni znowu rozpoczęli podboje w Węgrzech. W roku 1521. dostał się w ich ręce Semlin i Belgrad. W ślad za tem przedsięwziął Soliman wielką wyprawę, której ofiarą padł Ludwik II. w nieszczęśliwej bitwie pod Mohacsem (1526).

Arcyksiążę austryacki Ferdynand wystąpił wprawdzie zaraz jako pretendent do korony, ale Węgrzy upierali się przy wolności wyboru i podzielili się na dwie partye: jedna powołała na tron węgierski Ferdynanda, druga Jana Zapolyę.

D. Kultura i cywilizacya krajów austryacko-węgierskiej monarchii do r. 1526.

§ 16.

Kultura krajów, które złożyły się w przyszłości na utworzenie monarchii austryacko-węgierskiej, musiała już z powodu ich geograficznego sąsiedztwa rozwijać się w podobnych kolejach.

W historyi politycznej trzech grup, odmiennych pochodzeniem, zwyczajami i stopniem oświaty, można wszakże zauważyć pewne uderzające równoczesnością wypadki. Dynastye rodzime wygasają, a miejsce ich zajmują w XIV. wieku nowe, z zachodu przybywające, rody: Habsburgowie, Luxemburgowie i Andegaweńczycy. Miasta dochodzą do znaczenia w tej samej epoce: prawo miejskie posuwając się od południa ku północy i wschodowi, przenika stosunki wewnętrzne i przeobraża je bardzo znacznie. Rozkwit państw naddunajskich przypada na wiek XIV. Wzrasta potem znaczenie stanów na niekorzyść władców, a ludność wieśniacza, przywiązana do gruntu, przechodzi w poddaństwo panów.

Wszystkie te kraje dojrzewają pod promieniami tej samej kultury zachodniej, łacińskiej. Ludy romańskie wyprzedziły wprawdzie w jej przyjęciu Niemców, Niemcy Słowian, Słowianie Węgrów; prawidłowy rozwój jej przerwał na wschodzie, zwłaszcza w Węgrzech, gwałtowny napad Mongołów — ale już odkąd w r. 1000. św. Stefan przyjął koronę z Rzymu, rozstrzygnęła się stanowczo długo trwająca na przestrzeniach monarchii austryackiej walka wpływów: rzymskiego i bizantyńskiego, Kościoła katolickiego i schizmatyckiego — na korzyść łacińskiego Zachodu. Wszystkie ludy, zamieszkujące terytoryum dzisiejszej monarchii,

wstąpiły w obręb tej samej zachodnio-chrześcijańskiej cywilizacyi.

Wychowanie młodych pokoleń t. j. szkolnictwo przechodzi tutaj, jak wszędzie w Europie zachodniej, w ręce duchowieństwa: klasztorów, parafii i stolic biskupich. Akademie czyli uniwersytety powstają dopiero w XIV. wieku: w Pradze roku 1348, w Wiedniu 1365, w Pięciukościołach 1367. Pierwsze objawy literatury narodowej w języku łacińskim ukazują się w wieku XII. (roczniki i kroniki klasztorne Benedyktynów i Cystersów; Otto z Freisingen i Kosmas Praski); w krajach alpejskich i na dworze wiedeńskim Babenbergów zakwita poezya niemiecka (Walter von der Vogelweide w Tyrolu 1163 — 1230, Piotr Suchenwirth w Austryi w XIV. w.), w Czechach powstaje kronika Dalemila na początku XIV. wieku, autobiografia Karola IV., wielka kompilacya Pułkawy; w Węgrzech w XIII. wieku opis napadu Mongołów przez Rogera (Carmen Miserabile) i kronika łacińska. Humanizm zjawia się za Karola IV. w Czechach; — w XV. wieku na dworze Macieja Korwina i Maxymiliana I.

Sztuka przechodzi przez te same koleje, co na Zachodzie. W budowie kościołów, po bazylice w miastach nad brzegami morza Adryatyckiego (Akwileja, Parenzo), bierze górę styl romański (tum w Gurk, Heiligenkranz i kościół St. Jak w Węgrzech, klasyczne wzory tego stylu); w XIV. wieku wypiera go gotyk (tum św. Szczepana w Wiedniu, św. Wita w Pradze, ołtarz w St. Wolfgang w Austryi Wyższej). Renesans wyciska swe piętno na wspaniałym grobowcu Maxymiliana I. w Innsbrucku, Belwederze praskim i licznych kościołach węgierskich.

Rolnictwo i chów bydła są głównemi zajęciami mieszkańców tych krajów. Od czasu wędrówek aż prawie do połowy XIV. wieku pracują oni nad zdobyciem ziemi pod uprawę przez korczunek i kolonizowanie. Gospodarstwo naturalne t. j. zaspakajanie własnymi wyłącznie produktami swych potrzeb, jest panującem po owe czasy. Pierwszym przemysłem szerszego zakroju staje się górnictwo, rozpoczęte już przez Rzymian (§ 2.) t. j. wydobywanie i przerabianie soli i metalów. W Tyrolu, w Karyntyi, w Styryi, w Czechach żelazo jest głównym produktem handlu i wywozu. W Idryi odkryto r. 1490. rtęć. Handel posuwa się Dunajem i jego dopływami; wielkie gościńce (od morza Adryatyckiego przez Alpy ku morzu Niemieckiemu; od Akwizgranu, Kolonii

na Augsburg ku Dunajowi, także z Polski i Rusi na zachód) zbiegają się w stolicy naddunajskiej, a rozchodzą się stąd przez Czechy na północ, a przez Węgry ku morzu Czarnemu. Przez t. z. bramę morawską, dolinę Dunaju i dalej przez doliny Mury i Drawy lub Anizy i Innu, którędy niegdyś ludy barbarzyńskie staczały się na ogniska cywilizacyi rzymskiej — a którędy dzisiaj przebiega kolej południowa i zachodnia — wiódł szlak główny dla narodów wschodnich ku Stolicy Apostolskiej, do Włoch i miast włoskich, najprzedniejszych źródeł nauki u schyłku wieków średnich.

Okres II.

Od połączenia krajów Habsburskich do Sankcyi Pragmatycznej i śmierci Karola VI. (1526—1740).

§ 17.

Stanowisko Habsburgów.

Przez pozyskanie korony czeskiej i węgierskiej Habsburgowie utworzyli na Wschodzie potęgę domową, z którą nie mógł się równać żaden z książęcych rodów niemieckich. Zapewniało im to na długi czas przewagę w Niemczech. Korona cesarska, którą piastowali nieprzerwanie od Albrechta II. t. j. od roku 1438, pozostała nadal w ich rodzinie.

Nadto połączyli Habsburgowie przez małżeństwo Maxymiliana I. z Maryą, dziedziczką krajów burgundzkich, i syna jego Filipa Pięknego z Joanną, dziedziczką krajów hiszpańskich — Niderlandy, Hiszpanią, południowe Włochy i nowo odkryte kraje amerykańskie. W ten sposób powstała pod Karolem V. uniwersalna monarchia habsburska, otaczająca z dwóch stron Francyę, dzieląca panowanie nad morzem Śródziemnem z Rzecząpospolitą Wenecką i Turcyą, jednocząca pod jednem berłem wielkie terytorya i liczne korony. Wprawdzie rozdzieliła się ona już za życia Karola V. przez oddanie krajów austryackich Ferdynandowi (1522) i abdykacyę Karola z korony cesarskiej i królestwa niemieckiego na dwie linie: hiszpańską (Filip II., syn Karola V. i jego następcy) i niemiecką (Ferdynand I. i jego następcy) — ale obydwie te linie prowadziły zgodną politykę, zwłaszcza w walce przeciw odszcze-

pieństwu religijnemu, przeciwko Francyi, która dążyła do rozbicia potęgi habsburskiej, i przeciwko Osmanom, których dalsze postępy w wieku XVI. powstrzymała monarchia habsburska. Równocześnie z wojnami Ferdynanda i Maksymiliana II. w Węgrzech walczył Karol V. na brzegach Afryki a za Filipa II. Juan d'Austria odniósł 1571. r. wielkie zwycięstwo nad flotą turecką pod Lepanto.

O ile jednak wysokie to stanowisko w wieku XVI. i XVII. nadawało habsburskim krajom dziedzicznym znaczenie pierwszorzędnej europejskiej potęgi, o tyle wciągało je w wir zawikłań i starć, wywołanych rywalizacyą cesarzy z królami francuskimi, których dyplomacya usiłowała złączyć przeciw Habsburgom wrogie im państwa. Już od r. 1526. Francya pozostawała w sojuszu z Turcyą i zdobyła sobie wkrótce na dworze sułtańskim znaczny wpływ; nawiązała także stosunki z protestanckimi książętami Niemiec, wskutek czego Henryk II. zajął Metz, Toul i Verdun (1552). Podczas wojny 30-letniej Ludwik XIII. i jego minister Richelieu stanął po stronie nieprzyjaciół cesarskich; Francya wystąpiła nawet od r. 1635. do 1648. wprost jako wspólnie z Szwecyą walcząca potęga przeciw wojskom habsburskim. W pokoju praskim w r. 1635. Habsburgowie stracili Łużyce, które odstąpić musieli saskiemu elektorowi. Pokój westfalski (1648), nadając nową organizacyę Rzeszy niemieckiej, podkopał znaczenie cesarza. Oznacza on w środkowej Europie wielką przewagę Francyi, którą ugruntował wkrótce pokój pirenejski (1659) na Zachodzie a oliwski (1660) na Wschodzie.

Wskutek wojen i zwycięstw Ludwika XIV. upadło znaczenie uniwersalnej monarchii habsburskiej. Pozbawieni dawnego wpływu w Niemczech, gdzie im rósł niebezpieczny rywal w elektorze brandenburskim, zdani byli Habsburgowie na domową swoją potęgę, o której wzmocnieniu i zjednoczeniu musieli pomyśleć. Dopomogły im w tem dążeniu zwycięstwa nad Turkami i upadek państwa Ottomańskiego przy końcu XVII. wieku a także złamanie dominującego stanowiska Francyi po pokoju ryswykskim (1697), zwłaszcza zaś w wojnie hiszpańsko-sukcesyjnej. Wprawdzie cesarz pozyskał pomoc elektora brandenburskiego tylko przez przyznanie mu tytułu króla pruskiego (1701), wprawdzie Hiszpania sama dostała się Burbonom — ale Habsburgowie otrzymali traktatem rastattsko-badeńskim (1714) hiszpańskie Niderlandy, Neapol, Sardynię i Medyolan, które przyłączyli do domowych swych posiadłości.

Dzięki tym nabytkom, jak i odzyskaniu całych Węgier i Siedmiogrodu znaczenie domu habsburskiego podniosło się z początkiem XVIII. wieku, a Karol VI. mógł przystąpić do utworzenia stałego, ściślejszego związku krajów austryackich.

§ 18.

Wojna o Węgry i Siedmiogród.

Kraje korony św. Stefana nie przeszły w całości w r. 1526. pod panowanie Habsburgów. Stronnictwo przeciwne Ferdynandowi wybrało królem Jana Zapolyę (§ 15.), który koronował się w Białogrodzie w roku 1526. Między oboma królami węgierskimi wszczęła się wojna, która trwała do r. 1538.

Ferdynand I. odniósł wprawdzie kilka walnych zwycięstw i koronował się w rok po Zapolyi w Białogrodzie, sejm chorwacki uznał nawet prawa Habsburgów, nabyte przez traktaty dziedziczenia, zawarte z Jagiellonami, ale Zapolya znalazł poparcie u dworów zagranicznych, zwłaszcza zaś u Franciszka I., króla francuskiego, i potężnego sprzymierzeńca jego sułtana tureckiego Solimana. Król polski Zygmunt Stary, spowinowacony z Janem Zapolyą (przez pierwszą żonę Barbarę, siostrę króla Jana), wystąpił jako pośrednik między wojującemi w sąsiedztwie Polski stronami. Usiłowaniom jego udało się doprowadzić do skutku zawieszenie broni; nie przyniosły one jednak trwalszego owocu, ponieważ tymczasem Soliman przyjął już Jana w swoją protekcyę a nawet, zachęcany przez ligę antyhabsburską, ruszył z olbrzymiem wojskiem pod Wiedeń.

Dopiero kiedy dwie wyprawy tureckie (1529. i 1532) spełzły na niczem, a na Zachodzie wzrosła potęga Karola V., stanął za pośrednictwem Zygmunta traktat pokojowy między Ferdynandem i Zapolyą w Wielkim Waradynie w r. 1538. Mocą tej ugody obaj zatrzymali tytuł królewski i ziemie, które w tej chwili dzierżyli; po śmierci Zapolyi miały one wszakże przejść wraz z wyłącznem posiadaniem korony w dom Habsburgów. Ferdynandowi przyznawał traktat Kroacyę, Janowi dożywotnio Siedmiogród (gdyby mu się urodził syn, miał tenże otrzymać tylko dziedziczne posiadłości ojcowskie, z których utworzyłby cesarz osobne księstwo). Mimo to nie powrócił Siedmiogród od tego czasu aż do roku 1697. do związku dawnego z koroną św. Stefana i nie należał do Habsburgów.

Po zawarciu traktatu w Wielkim Waradynie Jan Zapolya ożenił się z Izabelą, córką Zygmunta I. króla polskiego. Z małżeństwa tego urodził się Jan Zygmunt Zapolya, którego ojciec już w lipcu 1540. odumarł. Ferdynand domagał się zaraz spełnienia warunków ostatniego traktatu, ale Soliman zajął tymczasem Węgry południowe, ogłosił królem Jana Zygmunta, na zamku budzyńskim zostawił załogę turecką i kraj podzielił na sandżaki, nad którymi postawił begów. Buda i znaczna część Węgier pozostawała odtąd aż do roku 1686. w rękach tureckich. Na granicy, biegnącej od rzeki Unny do jeziora Błotnistego, dzielącej posiadłości habsburskie od Turków, utworzyło się »Pogranicze Wojskowe«, osadzone stałem lekkozbrojnem wojskiem, na wzór kozaków, zaludnione przez licznych wychodźców serbskich i wołoskich, zbiegłych z Turcyi, t. z. Uskoków. Wyprawy bowiem tureckie w kraje nadgraniczne ponawiały się ustawicznie. Przerywały je tylko zawieszenia broni lub krótkotrwałe traktaty. W r. 1562. Habsburgowie obowiązali się do płacenia rocznego haraczu 30.000 dukatów sułtanom. W r. 1566. Soliman przedsięwziął wyprawę do Węgier, podczas której zmarł pod Szigetem, bronionym dzielnie przez Zrinyi'ego. Po znacznem osłabieniu potęgi osmańskiej przy końcu XVI. wieku otrzymali Habsburgowie w traktacie, w r. 1606. w Zitwa-Torok zawartym, uznanie swych posiadłości w Węgrzech i zwolnienie od haraczu za jednorazowy dar 200.000 dukatów.

W Siedmiogrodzie walczyli przez cały wiek XVII. pretendenci do tronu książęcego, popierani bądź przez Habsburgów, bądź przez sułtanów: Betlen Gabor, Rakoczowie i inni.

Z odrodzeniem się potęgi tureckiej pod wezyratem Köprilich rozpoczynają się nowe boje z Osmanami, zachęcanymi do wypraw przez dyplomacyę francuską Ludwika XIV. Wojska habsburskie biją wprawdzie pod wodzą Montecuculego Turków u opactwa św. Gotthards nad Rabą, ale cesarz Leopold, obawiając się zawikłań na Zachodzie, zawiera z Portą traktat w Vasvar (Eisenburg) w r. 1664, uznaje lennika tureckiego Michała Apafiego księciem siedmiogrodzkim i oddaje Turkom Wielki Waradyn za nieznaczne miejscowości na północy Budy położone. Po tym pokoju zwracają się Turcy przeciw sprzymierzonej z Austryą Polsce, posuwają się w głąb Podola, gdzie w r. 1672. wpada w ich ręce Kamieniec i kraj aż po Zbrucz.

Dyplomacya francuska wywoływa tymczasem spiski przeciw Habsburgom w Węgrzech. Na czele ich stanął naprzód palatyn Franciszek Wesselényi, a po jego śmierci Stefan Tököly. W r. 1670. rząd krwawo ukarał spiskowców, ale równocześnie chciał też skorzystać z tej sposobności, aby ukrócić swobody i przywileje szlachty węgierskiej i przywrócić religię katolicką w państwie. To postępowanie spowodowało nowy bunt, na czele którego stanął Michał Teleki i Emeryk Tököly, poparci przez Ludwika XIV., Turcyę i Apafiego. Nadaremnie usiłował Leopold pozyskać niezadowolonych i uspokoić kraj. Wielka wyprawa turecka pod wodzą Kara-Mustafy postępowała już ku Węgrom i dotarła niebawem pod Wiedeń (1683).

Habsburgowie zdołali jednakże pozyskać w marcu 1683. Polskę, gdzie ścierały się od wieku wpływy: austryacki i francuski, pobudzić książąt niemieckich groźbą wielkiego niebezpieczeństwa do połączenia swych wojsk i utworzyć w obronie chrześciańśtwa ligę świętą (do której należał także papież, Wenecya, Polska a później Rosya). Jan III. ruszył na odsiecz Wiedniowi, rozgromił zastępy Kara-Mustafy (12. września 1683), i pędził je przed sobą do Węgier. Wodzowie cesarscy, Karol Lotaryński, Ludwik Badeński i Eugeniusz Sabaudzki prowadzili dalej zwycięską wojnę przeciw Turkom. W r. 1686. oswobodzono Budę z pod panowania tureckiego a sejm pressburski w r. 1687. ogłosił koronę węgierską za dziedziczną w męskiej linii Habsburgów, uznał prawa do niej obu synów Leopolda i zniósł zastrzeżony w Złotej Bulli Andrzeja II. artykuł o wypowiedzeniu posłuszeństwa królowi, warując wszakże wszystkie inne przywileje, nadane przez królów stanom węgierskim.

Michał I. Apafi, książę siedmiogrodzki, przeszedł w tym samym roku na stronę Leopolda i zawarł t. zw. »traktat rewindykacyjny«, który zapewniał opiekę cesarską także czterem wyznaniom siedmiogrodzkim (katolickiemu, luterskiemu, kalwińskiemu, i unitaryuszom). Za małoletności Michała II. Apafiego objął cesarz w r. 1691. rządy w Siedmiogrodzie za zgodą stanów. W r. 1697. zrzekł się Apafi za roczną pensyę praw swoich do Siedmiogrodu, który przeszedł w posiadanie domu Austryackiego, a w r. 1765. otrzymał tytuł wielkiego księstwa.

Pokój karłowicki (1699) oddał Węgry po rzekę Sawę, Siedmiogród i Kroacyę w ręce Habsburgów. Usiłowania Franciszka Rako-

czego podczas wojny sukcesyjno-hiszpańskiej, uwieńczone początkowo świetnym sukcesem (Rakoczy ogłosił się księciem siedmiogrodzkim w Maros-Vasarhely; naród powitał go z zapałem, który znalazł wyraz w t. z. marszu Rakoczego i w konfederacyi na polu pod Onodem w r. 1707) skończyły się, po zupełnej klęsce pretendenta, pokojem w Szatmar 1711 r. Dzięki zwycięstwom Eugeniusza Sabaudzkiego w wojnie tureckiej (1714—1718) Austrya otrzymała w pokoju passarowickim (1718) Banat temeszwarski, część Serbii z Belgradem, zachodnią Wołoszczyznę po Alutę, nadto część Slawonii i Bośni na prawym Brzegu Sawy, ale po nieszczęśliwej wojnie, w latach 1736 — 1739 razem z Rosyą prowadzonej, utraciła w pokoju belgradzkim (1739) Belgrad z Serbią i zachodnią Wołoszczyzną.

§ 19.

Reformacya w krajach austryackich.

W wojnach z Francyą i z Turcyą stanowiła niemałą przeszkodę dla Habsburgów reformacya, która rozdzieliła naprzód Niemcy a potem wszystkie społeczeństwa w Europie środkowej na dwa wrogie obozy: katolicki i antykatolicki. W krajach dziedzicznych Habsburgów reformacya przyjęła się wprawdzie rozmaicie, stosownie do gruntu, który zastała, ale wszędzie rozwinęła się niebawem do znaczenia politycznego czynnika.

W krajach alpejskich szerzył się protestantyzm i anabaptyzm. Już w r. 1523. wydał w Wiedniu Ferdynand pierwszy edykt przeciwko heretykom. Liczne rody magnackie w Styryi przeszły na protestantyzm. W Karyntyi i Krainie ruch religijny łączy się z początkami literatury narodowej Słowieńców. Primus Truber, syn chłopa kraińskiego, ksiądz w Lublanie, przyjmuje wyznanie augsburskie, szerzy je w kazaniach i tłómaczy na język słowieński biblię. W Tyrolu pojawiają się apostołowie nauki Anabaptystów, ale duchowni panowie stawiają jej twardy opór, który wkońcu zwycięża dążenia reformacyjne.

W Czechach, gdzie wystąpienie Husa utorowało drogę reformacyi, utrakwizm stracił już w XV. wieku wielu zwolenników. Z nich i z odłamów skrajniejszego husytyzmu utworzyła się pod Janem Rokycaną w roku 1467. Unia czyli tak zwani Bracia Czescy. Z pojawieniem się nauki Lutra część utrakwistów przeszła

na wyznanie ewangelickie, część zaś powróciła do kościoła katolickiego. Bracia Czescy spisali w r. 1535. swoje wyznanie, które pochwalił Luter. W Morawach anabaptyzm zyskał wielu wyznawców. — Wszystkie te sekty stanęły podczas wojny szmalkaldzkiej po stronie protestantów i odmówiły cesarzowi pomocy; stany miejskie zawiązały nawet z Pragą na czele konfederacyę przeciw Ferdynandowi w Litomierzycach. Z tego powodu król czeski, po zwycięstwie mühlberskiem, odniesionem nad ligą Szmalkaldzką (1547), wystąpił srogo przeciw miastom, zajął Pragę, kierowników ruchu ukarał śmiercią i konfiskatą dóbr, a Braci Czeskich wypędził.

Mimo to wyznanie augsburskie szerzyło się coraz więcej w Czechach, zwłaszcza za panowania Maxymiliana II. (1564—1576), który popierał łączenie się sekt religijnych, łudząc się nadzieją, że tą drogą powróci zachwiana jedność wiary. Na sejmie w r. 1575. przyznał on ewangelikom te same prawa, które posiadali utrakwiści, i zezwolił na wybór obrońców czyli »defensorów wyznania czeskiego«, które miało połączyć utrakwistów, protestantów i Braci Czeskich. Rudolf II. osobnym przywilejem (Majestätbrief) dał w r. 1609. trzem stanom t. j. panom, szlachcie i królewskim miastom wolność wyznania religijnego, budowania kościołów i swobodnego wykonywania obrzędów na swoich dobrach.

W Węgrzech przyjęli naprzód Sasi siedmiogrodzcy protestantyzm. Od nich przeszło wyznanie ewangelickie do Słowaków. Zwano je też »wiarą niemiecką« lub »słowacką«, w przeciwieństwie do »wiary węgierskiej« czyli konfesyi helweckiej (zwinglianizm i kalwinizm), której ogniskiem stało się miasto Debreczin. Wśród niepokojów wojennych i częstych zmian politycznych łatwo było w Węgrzech szerzyć się rozlicznym sektom, a zwłaszcza w Siedmiogrodzie, gdzie Jerzy Blandrata zaszczepił naukę Socyna t. z. unitaryzm, który bujnie tu zakwitł.

Habsburgowie działali przeciw sekciarstwu religijnemu w krajach swoich mniej lub bardziej stanowczo, stosownie do okoliczności politycznych. Ferdynand sprowadził już w r. 1551. Jezuitów do Wiednia, dokąd przybył Ojciec Lanoy, jeden z organizatorów Towarzystwa Jezusowego, a po nim Canisius, autor katechizmu rzymskiego. Wzmożenie się katolicyzmu następuje wszakże naprawdę dopiero w końcu XVI. wieku, naprzód w Styryi za rządów arcyksięcia Karola, który w roku 1586. funduje uniwersytet

w Gracu i oddaje go Jezuitom; przyjmuje on i przeprowadza ulepszony kalendarz rzymski. Syn Karola, Ferdynand postępuje na tej drodze dalej, wskutek czego wielu z szlachty i mieszczan emigruje z krajów austryackich. Działanie hierarchii katolickiej obejmuje następnie inne kraje alpejskie. W r. 1623. Jezuici objęli naukę na wydziałach filozoficznym i teologicznym w Wiedniu, a w pierwszej połowie XVII. wieku przeszło całe wychowanie publiczne w ich ręce.

W Czechach nastąpiło wskutek tego samego działania starcie, któremu za hasło posłużyło wstąpienie Ferdynanda na czoło rodziny Habsburgów i objęcie przez niego tronu cesarskiego. Podtrzymywana przez Unię książąt protestanckich w Niemczech i podsycana nadzieją pomocy francuskiej, opozycya czeska wybucha w otwartą wojnę w r. 1618. Zwycięstwo na Białej Górze (w r. 1620) otwiera wszakże kraj nie tylko stanowczej reakcyi katolickiej, ale prócz tego daje sposobność do złamania stanowych przywilejów, nad czem Habsburgowie pracowali, zgodnie z duchem czasu, już od XVI. wieku wszędzie w krajach swojej domowej potęgi.

§ 20.

Złamanie przywilejów Stanów.

Od XV. wieku, kiedy rozluźnienie państwa średniowiecznego doszło wskutek przywilejów stanowych do ostatecznych granic, objawia się wszędzie w Europie dążność do powiększenia władzy książąt i stworzenia silniejszej spójni w organizacyi wewnętrznej. Naprzód drobne państwa włoskie, potem Francya i Hiszpania przeobrażają się w ten sposób w państwa nowożytne. Od Ludwika XI. aż do Ludwika XIV. rozwija się stopniowo absolutna monarchia francuska, oparta na stałej, ciągle pomnażanej armii, która służy za wzór innym państwom. Reformacya, która usunęła w wielu księstwach niemieckich znaczenie polityczne Kościoła, posłużyła także do spotęgowania władzy książęcej aż do zasady: *cuius regio, eius religio*. Restauracya katolicka w krajach habsburskich poszła tą samą drogą.

Najłatwiej i najprędzej uległy stany w krajach austryackich, chociaż wpływ ich na rządy wzrósł znacznie podczas sporów rodzinnych Habsburgów na końcu XIV. i z początkiem XV. wieku.

Sejmom niewielkich księstw austryackich, oddzielnie obradującym a złożonym z czterech stanów t. j. prałatów, panów, rycerstwa i miast książęcych (tylko w Tyrolu mieli także chłopi swoich reprezentantów), monarchowie odjęli wszystkie atrybucye, prócz uchwalania nowych podatków i prócz wyrażania swych życzeń w kształcie żalów czyli grawaminów. Wydział sejmowy (Ständischer Ausschuss) zajmował się wyłącznie rozkładem podatków i był łącznikiem między sejmami, coraz rzadziej zwoływanymi. Wpływ stanów na prawodawstwo lub na zarząd krajów alpejskich ustał w drugiej połowie XVII. wieku w zupełności; sejmy stanowe spełniały tylko wolę monarchy.

W krajach korony czeskiej królowie starali się naprzód zrównać je pod względem ustroju z sejmami austryackimi, następnie w r. 1547. (zob. § 19.) odjęli stanom prawo zwoływania sejmów pod groźbą winy zdrady stanu i prawo współudziału w wypowiadaniu wojny i zawieraniu traktatów. Posłów miejskich dopuszczano odtąd tylko do obrad nad sprawami miast. Sejm z r. 1547. musiał uznać dziedziczne prawo Habsburgów do tronu czeskiego, a w dwa lata później przyjąć Maxymiliana, syna Ferdynanda, za swego króla. Władza prawodawcza przeszła w zupełności w ręce królów; sejmom pozostały uchwały nowych podatków i zaciągów wojskowych, czem się też wyłącznie zajmowały wydziały sejmowe. Samorząd powiatowy, wykonywany na t. z. »zjazdach krajskich« (sejmikach) i samorząd miejski ujęte zostały w ściśłe granice, nad któremi czuwali urzędnicy królewscy; od sądownictwa patrymonialnego panów otwartą została apellacya do sądu wyższego w Pradze.

W Węgrzech tylko nie udało się królom z powodu wojen przeprowadzić tych reform (zob. § 18.). Sejm węgierski, opierający się na Złotej Bulli Andrzeja, podzielony na dwie izby, zachował mimo kilkakrotnych usiłowań monarchów swoje atrybucye. W r. 1608. podczas koronacyi Macieja stan ten rzeczy otrzymał nową sankcyę królewską; przyznając w r. 1687. dziedzictwo korony św. Szczepana Habsburgom, wyjednali sobie Węgrzy gwarancyę swej autonomii, którą mieli królowie w dyplomatach inauguracyjnych po koronacyi zawsze zatwierdzać. Prawodawcza władza, uchwalanie ustaw, które wychodziły jako dekreta królewskie, wybór palatyna, oraz inartykulacya inkolatu (wpisanie nadanego przez króla

szlachectwa) pozostały przy sejmach. Samorząd komitatów zachował także swój zakres działania.

§ 21.

Wspólne instytucye państwowe.

Połączenie krajów austryackich, czeskich i węgierskich pod panowaniem jednego rodu musiało z natury rzeczy wytworzyć potrzebę wspólnych instytucyi, których domagały się wzajemne ich stosunki i obrona na zewnątrz. Niebezpieczeństwo ze strony tureckiej, które przyczyniło się w niemałym stopniu do powstania związku tych państw (zob. § 10.), zacieśniało go także w przyszłości. Kilkakrotnie z tego powodu deputowani z wszystkich krajów austryackich zjeżdżali się na wspólne narady, na które przybywali również Czesi lub Węgrzy. Ruch religijny wywołał kilka zjazdów innowierczych z wszystkich krajów, podległych Habsburgom, celem ułożenia zgodnego postępowania w obronie wiary.

Ekonomiczne i finansowe interesa zbliżały także do siebie kraje habsburskie, znajdujące się w bardzo podobnych pod tym względem warunkach; dochody z regaliów i domen królewskich spływały do kasy jednego pana. Władcy wreszcie tych krajów, zwłaszcza o ile łączyły się one w jednych rękach, dążyli do zjednoczenia organizacyi wewnętrznej i do zaszczepienia w rozmaitych częściach swego dziedzictwa idei jedności państwowej.

Z tych powodów już Ferdynand I. utworzył w r. 1527. szereg instytucyi centralnych, jako to:

1. Tajna Rada (Geheimer Rat), złożona z wysokich dygnitarzy dworskich, zajmowała się przeważnie sprawami zewnętrznemi. Liczbę tajnych radców powiększono z czasem, wskutek czego godność ta stała się już w XVII. wieku tytułem.

2. Rada nadworna (Hofrat), z tajnych radców złożona, miała sobie poruczone przedewszystkiem sprawy Rzeszy niemieckiej.

3. Kancelarya nadworna (Hofkanzlei), naprzód urząd kancelaryjny, była później głównem ogniskiem wszystkich czynności państwowych. Obok kancelaryi nadwornej istniały we Wiedniu oddzielne, ale od niej później zawisłe nadworne kancelarye: czeska, węgierska i siedmiogrodzka.

4. Izba skarbowa nadworna (Hofkammer) z podskarbim na czele, której podporządkowane były krajowe izby skarbowe w Czechach i Węgrzech, zajmowała się finansami domu panującego i krajów dziedzicznych.

5. Do tych instytucyi Ferdynand I. dodał jeszcze w r. 1556. nadworną Radę wojenną (Hofkriegsrat), która miała w swej pieczy zarząd wojskowości, dostarczanie żywności i broni i t. p. Armii stałej nie posiadały długo kraje dziedziczne. Usiłowania Ferdynanda I., zdążające do utworzenia jej na wzór francuski, nie odniosły skutku: musiano zadowalać się i nadal zwoływaniem pospolitego ruszenia, pocztami dworskimi, lub zaciągiem żołnierzy. Pierwszą armię większego zakroju zebrał Wallenstein, chociaż opierała się ona także tylko na żołdzie. Dopiero w r. 1705. uchwalono na sejmie węgierskim postawienie i utrzymywanie stałego wojska. Radzie wojennej podlegało Pogranicze Wojskowe.

Rozwojowi dalszemu tych instytucyi centralnych stanęły w drodze podziały dziedzictwa habsburskiego po śmierci Ferdynanda I. Cesarz Maxymilian II. otrzymał Czechy, Węgry i Austryę, brat zaś jego Ferdynand rządził w Tyrolu i w t. z. Przedniej Austryi (Vorderösterreich), Karol w Styryi, Karyntyi, Krainie i Gorycyi (Innerösterreich). Dopiero w sto lat po Ferdynandzie I. złączyły się za cesarza Leopolda I. (w r. 1665) trwale kraje austryackie pod jednem berłem.

Ż tego powodu występują też zaraz dążenia do silniejszego ich powiązania, które objawiają się w reformie instytucyi centralnych i w tworzeniu się pierwszego zawiązku szlachty austryackiej.

Kiedy zaś wskutek upadku znaczenia władzy cesarskiej w Niemczech (§ 17.) potęga Habsburgów opierała się prawie wyłącznie na krajach dziedzicznych, Karol VI. (po śmierci brata Józefa I.) postanowił wielkim aktem politycznym stwierdzić nierozdzielność tych krajów dziedzicznych i ujednostajnić w nich następstwo tronu.

§ 22.

Sankcya Pragmatyczna.

Karol VI. zwołał 19. kwietnia 1713. roku tajnych radców austryackich, czeskich, węgierskich, siedmiogrodzkich i niderlandz-

kich i obecnych we Wiedniu dygnitarzy węgierskich i obwieścił im akt pod tytułem: »*Sanctio Pragmatica* o następstwie najdostojniejszego domu arcyksiążęcego austryackiego«. Opierała się ona na ugodzie zawartej w r. 1703. między obu synami Leopolda, ale zmieniała umówiony wtedy porządek następstwa na tron we wszystkich krajach dziedzicznych. Wedle Sankcyi pragmatycznej miały one przejść niepodzielnie wedle prawa primogenitury naprzód na męskich potomków Karola VI., a gdyby ich nie było, na żeńskich jego potomków i ich descendencyę zawsze w porządku pierworodztwa (po wymarciu męskich potomków dopiero na żeńskich). Znaczenie zatem tego aktu polega na tem, że stanowi on odtąd jeden porządek dziedziczenia we wszystkich krajach, usuwa dawne domowe ordynacye i różnice sukcesyi w Czechach i Węgrzech lub możliwość zatargów, że dalej wypowiada nierozdzielność i niepodzielność krajów habsburskich. Nadto postarał się Karol VI. o przyjęcie Sankcyi przez wszystkie sejmy stanowe, przez co nadał jej znaczenie ustawy powszechnej, mogącej być tylko za takiemże zezwoleniem sejmów zmienioną. Monarchia Habsburska zyskała tem samem trwałą podstawę.

Nie zaraz po ogłoszeniu Tajnej Radzie przedłożono Sankcyę pragmatyczną sejmom stanowym. Wyprzedziły ją rokowania, po których dopiero przyjęły ją sejmy: czeski i morawski, austryacki, chorwacki, siedmiogrodzki, węgierski, tak, że w r. 1724. uznaną była we wszystkich krajach i ogłoszoną 6. grudnia 1724. r.

Sejm węgierski dodał do swojej uchwały warunek, aby król był wyznania rzymsko-katolickiego i żądał przyjęcia tego artykułu przez sejm kroacki i siedmiogrodzki. Chorwaci, którzy już w r. 1712, chcąc zapewnić sobie obronę przeciw Turkom, prosili panujących o poręczenie im nierozdzielnego w przyszłości z austryackimi krajami bytu, zgodzili się chętnie, podobnie jak Siedmiogrodzianie, na przedłożoną im powtórnie Sankcyę pragmatyczną. Przez te wszakże uchwały sejmów korony św. Stefana przejawiła się zarazem po raz pierwszy wyraźnie zasada dualizmu, odrębność ich wewnątrz monarchii habsburskiej, która miała zresztą swoje uzasadnienie w odmiennej konstytucyi węgierskiej.

Dla Sankcyi Pragmatycznej, ogłoszonej także w Lombardyi i Niderlandach (1724—1725), wyjednał po długich negocyacyach Karol VI. gwarancyę dworów zagranicznych. Po rychłej bowiem śmierci jedynego syna cesarz obawiał się, że w chwili objęcia rzą-

dów przez starszą córkę Maryę Teresę wyłonią się różne pretensye obcych potęg i groźne zawikłania wojenne, w czem się też, jak przyszłość okazała, nie omylił. Eugeniusz Sabaudzki, zarówno znakomity wódz, jako niepospolity mąż stanu, — doradzał, aby nie liczyć na porękę zewnętrzną, lecz zawczasu przygotowywać silną armię, którą organizował według własnych pomysłów.

§ 24.

Kultura i cywilizacya.

Rozwój kultury i oświaty w XVI. i XVII. wieku przechodził w krajach dziedzicznych Habsburgów przez te same stopnie, co w Europie zachodniej i środkowej. Pod wpływem odrodzenia nauk klasycznych i sztuki, wynalazku druku, odkrycia Ameryki i reformacyi obudził się na wszystkich polach życia umysłowego szerszy i żwawszy ruch, który powstrzymały wszakże niebawem spory teologiczno-polemiczne, sekciarstwo i fanatyzm, długoletnie wojny a w części także zmiana dróg handlowych i warunków ekonomicznych.

Częste i niszczące wojny w krajach habsburskich odbiły się szkodliwie zwłaszcza na rolnictwie. Dotknęły one przedewszystkiem ludność wieśniaczą, do ziemi przywiązaną, robocizną i opłatami uciśnioną i sądownictwu patrymonialnemu poddaną. Klęski elementarne i zarazy morowe, powtarzające się co lat kilka, przyczyniły się także w niemałym stopniu do zubożenia chłopów. Nędza i głód wywołały w różnych okolicach, wśród sporów i wojen religijnych, rozruchy chłopskie, jak n. p. w Austryi w latach 1594 do 1597. i 1626, w Czechach w r. 1680. Leopold I. i Karol VI. starali się przez wydanie patentów normujących robociznę *(Robotpatente)* złemu zapobiedz, ale licząc się z ówczesnymi warunkami gospodarstwa rolnego, właściwie tylko sankcyonowali istniejący stan rzeczy, aby nie dopuścić do dalszych nadużyć. Z uprawnych roślin ustępuje w tym okresie winograd ku południowi; wzrasta zaś na północy, w Czechach, uprawa chmielu i wyrób piwa. Przemysł górniczy zajmuje, jak w epoce poprzedniej, naczelne miejsce w krajach austryackich, chociaż poszukiwanie metali szlachetnych z powodu napływu złota z Ameryki znacznie się zmniejsza, a w krajach korony węgierskiej podtrzymują je tylko obcy kapitaliści, mianowicie bankierski dom Fuggerów z Augsburga.

Od końca XVI. wieku rozwijają się mineralno-lecznicze zdrojowiska, zwłaszcza Karlsbad i Cieplice w Czechach, Baden koło Wiednia.

Powstające w Czechach, Morawach i na Śląsku fabryki sukna i płócien musiały zadowalać się zbytem krajowym, ponieważ drogi handlowe zmieniły się od czasu handlu oceanowego, a północne miasta hanseatyckie sprowadzały towary drogą morską. Z tego powodu rząd założył w r. 1719. w Tryeście, który jako port handlowy miał rywalizować z Wenecyą, uprzywilejowaną kompanię wschodnio-indyjską, na wzór holenderskiej, ale nie zdołała ona spełnić swego zadania. Przez wysokie cła i zakazy dowozu starano się (według panującego merkantylnego systemu) podnieść przemysł i handel wewnętrzny, który krępowano znowu przez stanowienie cen w interesie odbiorców. Założona przez Habsburgów fabryka luster w Neuhaus w Niższej Austryi, jako też fabryki szkła czeskiego rozwinęły się w tym czasie. Pocztę objęło za Karola VI. państwo w własny zarząd.

Wychowanie i szkoły przeszły w ręce Jezuitów, obok których istniały nieliczne zakłady naukowe innych zakonów. Dopiero z początkiem XVIII. wieku występują Pijarzy jako rywale Jezuitów na polu szkolnictwa. Uniwersytety: w Pradze, Wiedniu i nowe: w Ołomuńcu 1567, Grazu 1586, Tyrnawie 1635, Innsbrucku 1672. zajmują się przeważnie polemiką teologiczną. Skargi na zupełny brak opieki i kontroli państwowej w tych zakładach stają się coraz powszechniejsze.

Literatura tonie w wieku XVII. w pismach ulotnych i broszurach agitacyjnych; poezya dworska pełna jest makaronizmów. Czesi mają od r. 1526. do 1629. narodowe piśmiennictwo a za Rudolfa II. także złoty okres sztuki. Na dworze jego w Pradze pracują obok awanturniczych astrologów i alchemików prawdziwi artyści i mężowie nauki jak Tycho de Brahe i Kepler. — Po renesansie zapanował w krajach austryackich wszędzie styl barokowy, który przybrał tu pewne charakterystyczne, sobie właściwe znamiona. Liczne pomniki jego znajdują się niemal we wszystkich miastach krajów koronnych. Fischer von Erlach, ojciec i syn i Hildebrand zasłynęli jako wielcy artyści. Za Karola VI. przebudowano cały »Hofburg« cesarski, który (aż do najnowszych zmian) przetrwał w tej postaci do naszych czasów.

Okres III.

Od śmierci Karola VI. do powstania cesarstwa w r. 1804. i kongresu wiedeńskiego w r. 1815.

§ 24.

Marya Teresa: wojny śląskie, reformy wewnętrzne.

Po Karolu VI. objęła panowanie we wszystkich dziedzicznych krajach habsburskich na mocy Sankcyi pragmatycznej najstarsza córka jego Marya Teresa, poślubiona w r. 1736. księciu lotaryńskiemu Franciszkowi Stefanowi. Książęta Lotaryngii i Baru zamienili wskutek t. z. polskiej wojny sukcesyjnej, zakończonej pokojem wiedeńskim (1738.), posiadłości swoje na Toskanę, gdzie właśnie wygasł ród Medyceuszów.

Marya Teresa powołała zaraz po wstąpieniu na tron w roku 1740. męża swego do współrządów w krajach dziedzicznych, które przeszły w ten sposób pod panowanie rodu habsbursko-lotaryńskiego.

Mimo uznania Sankcyi pragmatycznej przez wszystkie prawie mocarstwa, wybuchły o sukcesyę austryacką długoletnie wojny. Elektor bawarski Karol Albrecht, mąż córki Józefa I., który wywodził swe prawa od starszej córki Ferdynanda I., wystąpił z pretensyą do spadku austryackiego. Fryderyk II., król pruski, korzystając z trudnego położenia Maryi Teresy, zgłosił nieuzasadnione swoje roszczenia do Śląska. Prawie równocześnie zapaliły się dwie wojny: austryacko-sukcesyjna i pierwsza śląska. Fryderyk pobił pod Molwicami (1741.) wojska Maryi Teresy. Karol Albrecht wywołał w Nymphenburgu (1741.) tajny związek Bawaryi, Francyi i Hiszpanii, do którego przystąpiła Saxonia (t. j. August III., mąż najstarszej córki Józefa I.) a w końcu Prusy; zajął Linz i Pragę i został wybrany cesarzem w Frankfurcie (1742.) jako Karol VII. Sprzymierzeni zdawali się dążyć do rozbioru złączonych Sankcyą krajów austryackich.

Marya Teresa miała do obrony przeciw tylu nieprzyjaciołom wyłącznie te siły i zasoby, których dostarczyły jej dziedziczne kraje habsburskie, zwłaszcza zaś Węgry, do których odwołała się osobiście na sejmie pressburskim. Armia austryacka zajęła Bawaryę,

oblegała Francuzów w Pradze, ale Fryderyk odniósł nowe nad nią zwycięstwo pod Czasławiem (1742.). Marya Teresa musiała oddać w pokoju wrocławsko-berlińskim (1742.) Śląsk prócz księstwa cieszyńskiego i kraju po Opawę Prusom, aby odciągnąć od ligi antyhabsburskiej głównego swego przeciwnika, poczem dopiero zdołała wyrzucić nieprzyjaciół z Czech, a zyskawszy pomoc Anglii, zadać im stanowczą klęskę w bitwie koło Dettingen (1743.). Zwycięstwa wojenne i dyplomatyczne austryackie, powstanie związku angielsko-austryackiego i t. z. pragmatycznej armii, przystąpienie wreszcie do związku Saxonii, Sardynii i Holandyi zaniepokoiły Fryderyka II. Wywołał on drugą wojnę śląską, ale śmierć Karola VII. i uznanie Sankcyi przez syna jego Maxymiliana w Füssen (1745.), zarówno jak pośrednictwo Anglii skłoniło króla pruskiego do pokoju w Dreźnie (1745.), którym zatwierdził dwór austryacki Prusom posiadanie Śląska, Fryderyk zaś uznał Franciszka I., męża Maryi Teresy, cesarzem. Wojna z Francyą zakończyła się dopiero w trzy lata później pokojem w Akwizgranie (1748.). Z ośmioletniej epoki ciągłych bojów Marya Teresa wyszła wprawdzie bez Śląska i niektórych posiadłości włoskich, ale utrzymała resztę krajów i Sankcyę pragmatyczną, którą uznano w pokoju akwizgrańskim.

Nadto miały te wojny wielkie znaczenie dla wewnętrznego rozwoju krajów habsburskich: okazała się bowiem konieczna potrzeba silniejszej organizacyi państwowej, odpowiadającej innym monarchiom absolutnym, i zasadniczych reform, jakie już Fryderyk II. na wzór francuski przeprowadził w Prusiech. Chociaż odnosiły się one początkowo do zmian w administracyi, w wojskowości i w finansach, objęły później szerszy zakres, mianowicie dotknęły stosunków społecznych, państwowo-kościelnych i wychowania publicznego, jak tego zresztą wymagało nowożytne państwo.

Dla spraw zewnętrznych i wewnętrznych utworzyła Marya Teresa osobne nadworne kancelarye, na których czele postawiła kanclerza.

Prowincyami zawiadowali odtąd gubernatorowie, którym podlegali starostowie powiatowi. Starostwa (Kreisämter) spełniały większość zadań dawniejszych stanowych instytucyi, które zupełnie usunięto.

Najwyższe sądownictwo odłączono w zupełności od zarządu, ustanawiając w r. 1749. w Wiedniu trybunał t. z. Oberste Justizstelle, podzielony na senaty krajowe, jako kierującą władzę sądowniczą i zarazem wyrokującą w najwyższej instancyi.

W ten sposób Marya Teresa stworzyła nie tylko ścisły związek między wszystkimi urzędami monarchii, ale zarazem pierwszą hierarchię urzędniczą, od rządu zawisłą a obejmującą kraje austryackie i czeskie wspólną organizacyą.

Nadworna rada wojenna (Hofkriegsrat), zajęła się gruntowną reformą wojskowości, do czego już Eugeniusz Sabaudzki położył podwaliny. Przechodząc od systemu werbunku do rekrutacyi, poczęto tworzyć pierwszą armię austryacką, którą postawili na stopie owoczesnej sztuki wojennej generałowie Daun i Lacy. Wojskowa akademia w Wiener-Neustadt (1752.) i order Maryi Teresy (1757.) za zasługi, zdobyte na polu bitwy, przyczyniły się w niemałym stopniu do podniesienia tej armii.

Celem ujednostajnienia agend wszystkich instytucyi nadwornych Marya Teresa powołała w r. 1760. na swe usługi Austryacką Radę Stanu (Oesterreichischer Staatsrat), złożoną z sześciu członków (t. z. ministrów stanu i radców stanu z kanclerzem na czele), a mającą za zadanie przedstawiać opinię o wszystkich sprawach państwa monarsze, który o nich decydował. Austryacka Rada Stanu, chociaż zmieniała nazwę, pozostała aż do r. 1848. główną centralną władzą państwa, zarówno w sprawach zewnętrznych jak wewnętrznych.

§ 25.

Wojna Siedmioletnia.

Czasy pokoju i reform sprowadziły także ważny zwrot w zewnętrznej polityce austryackiej, którego następstwem była zmiana europejskiego systematu politycznego, trwającego od końca XV. w. Długowieczna rywalizacya Habsburgów i Burbonów skończyła się, odkąd Kaunitz doprowadził do skutku w r. 1756. przymierze Austryi i Francyi, Maryi Teresy i Ludwika XV., skierowane przeciw Prusom, które coraz to wyraźniej dążyły do odegrania naczelnej roli w Niemczech. Pragnienie odzyskania utraconego Śląska spowodowało Maryę Teresę do rozpoczęcia zbrojeń, na które Fryderyk II. odpowiedział wojną zaczepną, zwłaszcza, że

już wprzód zawarł alians z Anglią (1756.), walczącą z Francyą w Ameryce. Była to t. z. trzecia wojna śląska czyli siedmioletnia (1756. do 1763.), która przerwała reformy państwowe w Austryi w pełnym toku.

Wobec prawie jednakowych sił stron wojujących i ich aliantów, stało się w tej wojnie najważniejszem stanowisko nowej potęgi t. j. Rosyi, która w XVIII. wieku dzięki ciągłym starciom obu mocarstw niemieckich, a po gruzach upadającej politycznie Polski wstępuje na teren dyplomatycznych i wojennych spraw Europy środkowej. Carowa Elżbieta zawarła już w r. 1746. przymierze z Maryą Teresą i wysłała teraz swe wojska na pomoc Austryi.

Fryderyk II. zajął wprawdzie Saksonię a po zwycięstwie pod Lobositz (1756.) i Pragą (1757.) Czechy, ale Daun pobił go na głowę pod Kolinem (1757.) i wyparł z granic monarchii. Równocześnie odnieśli Francuzi zwycięstwo nad armią angielsko-hanowerańską pod Hastenbeck, Szwecya przystąpiła do ligi antypruskiej, a pułkownik austryacki Hadik wpadł na czele huzarów węgierskich aż do Berlina (od 11. do 16. października), za co otrzymał jako odznaczenie krzyż Maryi Teresy. Fryderyka ratują wśród ciężkich okoliczności dwa zwycięstwa (pod Rossbach nad armią francusko-niemiecką i pod Leuthen nad austryacką) przy końcu r. 1757. odniesione, poczem następują liczne bitwy, w których szala zwycięstwa przechyla się to w tę to w ową stronę. Na długie te zapasy oddziaływa stanowczo dopiero śmierć carowej Elżbiety, której następca Piotr III. zawiera pokój z Fryderykiem (zaczem także Szwecya odstępuje od aliansu z cesarzową). Katarzyna II. zaś, która niebawem po detronizacyi Piotra wstępuje na tron carów, nie przyłącza się do żadnej z lig, lecz skłania je po pokoju Anglii z Francyą z r. 1762. i po dwukrotnem zwycięstwie Prus, do układu w Hubertsburgu w r. 1763. na podstawie traktatu drezdeńskiego z r. 1745. Śląsk pozostał zatem przy Prusach, za co przyrzekł Fryderyk głos swój elektorski synowi Maryi Teresy, Józefowi, który został też w r. 1764, jeszcze za życia Franciszka I., obrany cesarzem.

Na Wschodzie wzmógł się wskutek tej wojny wpływ Katarzyny II., która zawarła w r. 1764. tajną konwencyę z Prusami, wyniosła na tron polski Stanisława Augusta, otrzymała swobodę

działania w Polsce, a w r. 1768. rozpoczęła wojnę z Turcyą, czem ujmowała w swoje ręce kwestyę wschodnią.

§ 26.

Dalsze reformy wewnętrzne.

Po śmierci Franciszka I., męża Maryi Teresy (1765.), syn jej cesarz Józef II. został współregentem w dziedzicznych krajach habsburskich. Wywiera on odtąd znaczny wpływ zarówno na politykę zewnętrzną jak i na reformy wewnętrzne. Przejęty duchem prądów umysłowych wieku XVIII., pragnął przeobrazić szybko stare państwo w nowoczesną jednolitą monarchię, ale rozważne rady matki wstrzymywały go na tej drodze i hamowały przez długie lata w zbyt wielkim pośpiechu reformatorskim.

Marya Teresa sama rozpoczęła już w r. 1749. reorganizacyę szkolnictwa od zakładów najwyższych t. j. od uniwersytetów, które otrzymały lepszych profesorów i znaczniejsze uposażenie materyalne. Prócz tego założyła kilka wyższych zakładów naukowych t. z. Ritterakademien (collegia nobilium) jak w Kremsmünster i w Wiedniu (Theresianum). Od r. 1760. nadworna komisya edukacyjna (Studienhofcommission) jest główną władzą oświecenia publicznego w krajach austryacko-czeskich. Zniesienie Towarzystwa Jezusowego przez Klemensa XIV. w r. 1773. stworzyło konieczną potrzebę szybkiego zastąpienia szkół jezuickich nowymi zakładami, majątek pojezuicki dawał ku temu celowi odpowiednie środki materyalne; powstał z niego osobny fundusz szkolny, t. z. *Studienfond*.

W r. 1774. wyszedł organizacyjny plan dla szkół ludowych (Allgemeine Schulordnung) i wprowadził trojakie zakłady: szkoły normalne czyli wzorowe w głównych miastach, które były zarazem rodzajem seminaryów nauczycielskich, szkoły główne (czteroklasowe) w mniejszych miastach i szkoły trywialne w miasteczkach i wioskach. Szkoły łacińskie, wprowadzone w r. 1776., liczyły początkowo pięć klas, do których później dodano szóstą, najniższą t. z. parva. Ukończywszy szkołę łacińską, zapisywali się uczniowie w uniwersytecie na wydział filozoficzny (trzy- a później dwuletni), po którym mogli dopiero wejść na inne wydziały: teologiczny, prawniczy lub lekarski. Szkoły łacińskie nazwano później gimnazyami.

Dla unormowania stosunków kościelno-prawnych ustanowiono w r. 1770. osobną komisyę nadworną. Władza państwowa, zgodnie z duchem czasu, wywierała coraz większy wpływ na sprawy kościelne; ogłoszenie bulli papieskiej uczyniono zawisłem od pozwolenia królewskiego *(placetum regium)*, rozporządzenia władz kościelnych poddano kontroli rządowej; ograniczono liczbę świąt, opisano dobra, zostające w rękach Kościoła.

Początki jednolitego ustawodawstwa dla krajów dziedzicznych habsburskich datują się także z czasów Maryi Teresy. W r. 1769. wyszła t. z. *Theresianische Halsgerichts-Ordnung* lub *Nemesis Theresiana* o postępowaniu sądowem w sprawach gardłowych. Zatrzymywała ona jeszcze wiele ostrych przepisów dawniejszego sądownictwa; dopiero w r. 1776. zniesiono torturę.

Poprawą doli ludności wieśniaczej zajmowały się w krajach austryackich osobne nadworne komisye urbaryalne. W r. 1775. wyszedł patent Maryi Teresy o robociznach (*Robotpatent*), który określał dokładnie ilość dni pańszczyzny (najwięcej trzy tygodniowo) i godzin pracy (ośm w zimie, dwanaście w lecie), uwalniał od niej chorych i starców i rozciągał nad stosunkiem poddańczym kontrolę państwową.

Do tych prac wewnętrznej organizacyi przystąpiły w r. 1772. nowe zadania wskutek znacznego terrytoryalnego powiększenia państwa.

§ 27.

Zajęcie Galicyi i Bukowiny.

W pierwszym podziale Polski (1772.) Austrya otrzymała Galicyę: w cztery lata później po wojnie rossyjsko-tureckiej Bukowinę (1775). W pokoju cieszyńskim w r. 1779. przyznano jej t. z. Innviertel t. j. część Bawaryi między Innem, Salzą i Dunajem.

Terrytoryalne te nabytki, które powiększyły kraje dziedziczne austryackie i czeskie o jednę trzecią przestrzeni, były skutkiem wielkiego przewrotu na Wschodzie. Odkąd, z upadkiem znaczenia politycznego Polski, Rosya wysunęła się na pierwszy plan i zmusiła Turcyę do wypowiedzenia wojny, którą z powodzeniem prowadziła, Austrya nie mogła spokojnie przypatrywać się postępom wojsk rosyjskich, zajęciu Mołdawy i Wołoszczyzny i opanowaniu brzegów Dunaju. Sojusz z Francyą nie wystarczał do powstrzymania zabor-

czej polityki carowej; konfederacya Barska w Polsce nie oparła się przemocy rosyjskiej; w r. 1769. Generalność jej musiała szukać schronienia na Śląsku austryackim a potem w północnych Węgrzech. Ażeby zatem wywrzeć skuteczny nacisk na Rosyę, zbrojono się w Austryi, w kwietniu 1769. posunięto kordon wojskowy, pod pozorem niebezpieczeństwa zawleczenia zarazy, ku granicy polskiej, zajmując zastawione w r. 1412. Polsce miasta spiskie (zob. § 14.). Obawiając się zaś, w razie wystąpienia w obronie Turcyi, dywersyi ze strony Prus, złączonych z Rosyą konwencyą z r. 1764., nawiązano rokowania z Fryderykiem II., z którym zjechał się w tym celu Józef II. naprzód w Nisie w sierpniu 1769 r., a po raz wtóry w Neustadt 1770 r.

Wtedy Fryderyk II. podał projekt zakończenia zawikłań wschodnich kosztem słabej, niezdolnej się obronić Polski, którą kilkuletnia wojna domowa wyczerpała w zupełności; w ten bowiem tylko sposób mogły skorzystać z przesilenia na Wschodzie także Prusy i zająć bez krwi rozlewu od dawna pożądane Prusy Królewskie. Pod nazwą »planu hrabiego Lynara«, emerytowanego dyplomaty saskiego, wysłał król pruski już w lutym 1769. projekt swój do Petersburga, w październiku tegoż roku odnowił konwencyę z Rosyą, poczem dojrzał zawarty między Katarzyną II. i Fryderykiem w lutym 1771. traktat podziałowy, w którym zastrzeżono udział Austryi.

Wskutek tych układów dyplomatycznych, które nie pozostały tajnymi gabinetowi wiedeńskiemu, posunęły się wojska austryackie w głąb Sądeczyzny (w r. 1770.), a nawet zwołana na sejmik szlachta musiała zgodzić się na »reinkorporacyę« ziemi sądeckiej. Cesarzowa Marya Teresa sprzeciwiała się jednakże wszelkiemi siłami przystąpieniu Austryi do traktatu podziałowego, zawarła nawet w lipcu 1771. zaczepno-odporne przymierze z Turcyą, w którem poręczała niepodległość Polski. Dopiero, kiedy usiłowania ks. Kaunitza, aby pozyskać dla wspólnej akcyi Francyę, nie odniosły skutku, zgodziła się na układy z Rosyą i Prusami. Dnia 5. sierpnia 1772. stanęła między trzema mocarstwami w Petersburgu konwencya podziałowa, mocą której otrzymała Austrya kraj od Śląska wzdłuż Wisły po ujście Sanu, stąd linią prostą przez Frampol i Zamość do Bugu, korytem tej rzeczki aż do granic ziemi ruskiej, potem linią po Zbaraż, a stąd do Dniestru rzeką »Podhorce« (właściwie Zbruczem), — całą zatem dzisiejszą Galicyę bez Krakowa, ale natomiast o ka-

wał ziemi więcej między ujściem Sanu a Bugiem t. j. Zamość, który do r. 1809. należał do Austryi.

Zanim układ ten podpisano, wojska austryackie już w maju i czerwcu 1772 r. zajęły część Małopolski, a 19. września wszedł generał Hadik do Lwowa, dokąd wysłany został równocześnie jako komisarz pełnomocny i pierwszy gubernator kraju Jan Antoni hrabia Pergen. Prócz wspólnego manifestu mocarstw o zaborze znacznej przestrzeni państwa polskiego wydano »Wywód praw korony węgierskiej do Rusi Czerwonej i Podola tak jako korony czeskiej do księstw oświecimskiego i zatorskiego«, opierając się na tytule królów węgierskich, nazywających się także królami Halicza i Włodzimierza (zob. § 14.), i na związku dawnych księstw śląskich z Czechami (zob. § 12.). Dlatego też nadano nowej prowincyi nazwę Galicyi i Lodomeryi; nie przyłączono jej wszakże do Węgier, ale zorganizowano na wzór krajów austryacko-czeskich.

Podział Polski miał załatwić kwestyę wschodnią, ale wojna turecko-rosyjska trwała dalej. Józef II. i ks. Kaunitz obawiając się znowu z tego powodu powiększenia się Rosyi, obsadzili zawczasu Pokucie i pas bukowiński. W chwili zawarcia traktatu w Kuczuk-Kainardży (1774.), był to już fakt dokonany, na który musiała się Turcya w r. 1775. zgodzić.

Kiedy w roku 1777. wygasł dom panujący bawarski, Józef II. zaproponował spadkobiercy Bawaryi Karolowi Teodorowi z Palatynatu zamianę jej za Niderlandy, pragnąc w ten sposób zaokrąglić kraje dziedziczne i zdobyć szerszą podstawę w Rzeszy niemieckiej. Fryderyk II., król pruski, wystąpił zaraz bardzo stanowczo przeciw temu planowi i wojska swe posunął ku Czechom. Rosya stanęła po stronie króla pruskiego i podyktowała mocarstwom niemieckim pokój w Cieszynie (1779.), mocą którego przyznano Austryi z całej sukcesyi bawarskiej tylko mały skrawek kraju t. z. Innviertel.

Przewaga Rosyi zarówno na Wschodzie (po pokoju w Kuczuk-Kainardży) jak w sporach prusko-austryackich skłoniła politykę austryacką do szukania sojuszu z Katarzyną II.

W roku 1780. zjechał się Józef II. z carową w Mohilewie, poczem zawarto w następnym roku traktat rosyjsko-austryacki.

§ 28.

Organizacya Galicyi.

Zajęty przez Austryę w pierwszym podziale Polski kraj, nazwany królestwem Galicyi i Lodomeryi, stanowił część Małopolski (województwa krakowskiego i sandomirskiego) i Rusi Czerwonej (prawie całe województwo ruskie t. j. ziemię lwowską, przemyską, halicką i sanocką, część województwa bełzkiego i ziemi podolskiej). Od wieków mieszkały tu słowiańskie narody, Polacy i Rusini, przedzieleni biegiem rzeki Sanu, chociaż etnograficzna granica nie da się dokładnie oznaczyć. Po podziale państwa ruskiego między synów Jarosława (1054.) powstały na Rusi Czerwonej księstwa trembowelskie i przemyskie, które połączył Roman, książę włodzimirsko-halicki, z końcem XII. wieku. Naprzód Koloman (zob. § 14.), a potem Daniel, syn Romana, koronowali się królami Halicza i Włodzimierza. Z wygaśnięciem linii Romanowiczów, Ruś Czerwona przeszła, za zgodą króla węgierskiego, pod panowanie królów polskich (1340.), którzy już przedtem wywierali wielki wpływ na sprawy tej części Rusi. Od roku 1387. (zob. § 14.) aż do r. 1772. była ona składową częścią państwa polskiego, bojarowie ruscy otrzymali prawo ziemskie polskie i przemienili się w szlachtę polską, unia religijna połączyła Rusinów z Kościołem katolickim a Polska wnosiła na Ruś zdobycze cywilizacyi zachodniej. Przez cztery z górą wieki miały obydwa narody jedną historyę, która dawne różnice zatarła prawie w zupełności.

Rząd austryacki zniósł podział na województwa i ziemie, a wprowadził nowy naprzód na 6, potem na 18 cyrkułów czyli powiatów. Księstwa oświecimskie i zatorskie stanowiły osobne jednostki administracyjne. Na czele rządu krajowego stał gubernator, któremu podlegali starostowie cyrkularni (Kreishauptmann). Sądownictwo pozostawiono na razie w dawnym stanie (sądy grodzkie, ziemskie i miejskie), odwoływano się jednak od ich wyroków do sądu apellacyjnego, złączonego z gubernium. Dopiero w roku 1784. utworzono trybunał szlachecki we Lwowie. Pocztę listową, jako monopol rządowy, zorganizowano na wzór innych krajów koronnych. Nadto wydano mnóstwo przepisów administracyjnych, sanitarnych i porządkowych, których domagał się stan kraju, niegdyś kwitnącego i zasobnego, zniszczonego

jednakże w chwili zajęcia go przez Austryę wskutek kilkoletniej wojny domowej, przemarszów wojsk rosyjskich, chorób epidemicznych i ogólnego upadku politycznego Polski.

W lipcu i sierpniu r. 1773. cesarz Józef odbył podróż do Galicyi, której następstwem był szereg nowych zarządzeń. Wprowadzona r. 1775. organizacya stanowa rozróżniła wśród szlachty polskiej stan magnatów, do którego należeli ci, którzy otrzymali tytuł książęcy, hrabiowski lub baronowski (zwyczaj połączony z urzędem dworskim) a nadto arcybiskupi, biskupi i infułaci — i stan rycerski, złożony z szlachty płacącej 75 złr. podatku rocznego i kanoników kapitulnych. Stan miejski miał na sejmach stanowych tylko dwóch przedstawicieli ze Lwowa. Sejmy te zwane postulatowymi otrzymały zakres działania taki sam, jak w innych krajach austryackich (zob. § 20.); organem ich wykonawczym było kollegium z sześciu deputatów złożone, któremu przewodniczył gubernator. W r. 1775. zawarła Austrya traktat handlowy z Rzecząpospolitą polską, w r. 1779. Brody zostały wolnem miastem handlowem (do r. 1879.), aby mogły prowadzić handel hurtowny z Wschodem. Uprawę tytoniu, będącego monopolem rządowym, rozpoczęto w latach 1778—1780; produkcyę soli stopniowo obejmowano w zarząd państwa.

Na posady urzędników galicyjskich wysyłano z krajów austryackich i czeskich liczne zastępy Niemców; usiłowano wszakże przez zakładanie podobnych jak w innych dziedzicznych krajach austryackich szkół przygotowywać krajowców do służby państwowej. Po zniesieniu Akademii jezuickiej, która istniała we Lwowie od r. 1661, utworzono liceum dla studyów filozoficznych i prawniczych, które połączono w r. 1776. z szlacheckim konwiktem OO. Pijarów, założonym przez ks. kanonika Samuela Głowińskiego. Józef II. połączył w r. 1784. istniejące już instytuty naukowe w uniwersytet, składający się z czterech wydziałów i z całego gimnazyum.

Świeżo zajęty i szybko zorganizowany kraj wszedł z chwilą samoistnych rządów Józefa II. w koło jego daleko sięgających reform.

§ 29.

Reformy Józefa II.

Po śmierci Maryi Teresy w r. 1780. Józef II. zamyślał nadać rozpoczętym już za jej panowania reformom daleko szybszy rozwój,

stworzyć w krótkim czasie jednolite t. j. jednem prawem i jednym językiem posługujące się państwo, zcentralizować je wedle zasad ideału politycznego, który sobie utworzył. Nie liczył się dostatecznie z historyczną przeszłością i właściwościami narodowemi krajów dziedzictwa habsburskiego; podciągał pod ogólny schemat zarówno kraje austryackie i czeskie, jak węgierskie, których odmienne stanowisko zaznaczyło się nawet w Sankcyi Pragmatycznej, a poręczone było przez królów w końcu XVII. wieku.

Cesarz Józef rozpoczął od nowego administracyjnego podziału krajów dziedzicznych na 13 obwodów rządowych (Regierungsbezirke), które miały zastąpić dawne prowincye. Korony królewskie, czeską i węgierską, odesłał jako zabytki historyczne do skarbca, bo nie zamierzał koronować się królem czeskim lub węgierskim. Urzędnicy rządowi w tych obwodach mieli tworzyć silny biurokratyczny węzeł, łączący całe państwo, do czego przyczynić się był powinien jeden język urzędowy, niemiecki. Obok władzy państwowej i jej organów, stany i sejmy zachowały tylko znaczenie reprezentacyi. Magistraty miejskie włączono do organizacyi rządowej i obsadzono urzędnikami, mianowanymi przez władze polityczne. Stanowisko Kościoła miało być ustawami ściśle określone.

Najważniejsze patenty Józefa II. tyczą się stosunków poddańczych. Nie zniósł on wprawdzie jeszcze pańszczyzny, ale w r. 1781. wydał szereg rozporządzeń, które zdążały do jej usunięcia. Poddaństwo osobiste *(Leibeigenschaft)* uchylił w zupełności, zmieniając je na stosunek poddańczy *(Unterthänigkeit)*, który polegał na jurysdykcyi dominium i świadczeniach na rzecz pana. Przeciwko nadużyciom sądownictwa dominikalnego byli ustanowieni t. z. adwokaci poddanych; dozwolona im była apellacya do cyrkularnego urzędu i do gubernium a nawet prośba do cesarza. W Galicyi zniósł Józef II. w r. 1782. poddaństwo osobiste; uregulował w następnych latach robociznę i świadczenia, które ogłosił w r. 1786. w Universale powinności roboczych według normy r. 1775. Zarząd t. j. ściąganie podatków i rekruta na wsi, jako też policya i sądownictwo należały do pana czyli dominium; obok niego istniała jednakże starszyzna wiejska, składająca się z wójta i przysiężnych. Organizacya ta utrzymała się aż do czasów konstytucyjnych (do r. 1848). W rok przed śmiercią wydał Józef II. t. zw. patent finansowy (z r. 1789), którym chciał utorować

drogę zamianie pańszczyzny na czynsze, ale musiał rychło cofnąć swoje zarządzenie.

Drugi bardzo ważny poczet patentów józefińskich odnosił się do stosunków wyznaniowych i kościelnych. W r. 1781. wydał cesarz patent tolerancyi *(Toleranzpatent)*, którym dawał zupełną wolność wykonywania praktyk religijnych i prawa obywatelskie protestantom, reformowanym i nieunitom. Konsystorze, augsburski i helwecki, którym podlegali superintendenci, istnieją odtąd we Wiedniu. Do innych wyznań i do Żydów nie odnosił się patent tolerancyi. Żydom wolno było zajmować się rzemiosłami, budować fabryki, dzierżawić dobra ziemskie i posyłać dzieci do szkół chrześcijańskich, gdzie żydowskich nie było. W Galicyi zakazano im jednakże dzierżawić grunta chłopskie, młyny, dziesięciny i myta lub trudnić się na wsi wyszynkiem. Nadto kazano im przyjąć nazwiska, które za Rzeczpospolitej nie wszyscy mieli.

Religia katolicka uznana została za religię państwową, ale Kościół oddany w zupełności pod zarządzenia władzy rządowej (t. z. *Staatskirche)*. W r. 1782. zniósł Józef II. wielką liczbę klasztorów, oddanych tylko życiu pobożnemu; z zabranych im dóbr utworzył fundusz religijny *(Religionsfond)*, mający podnieść byt materyalny niższego, ubogiego duchowieństwa. W miejsce seminaryów dyecezyalnych pod kierownictwem biskupów, utworzono (1783) seminarya generalne, złączone z uniwersytetami, na których nauki teologiczne przepisała władza państwowa. W sprawach świeckich mieli odtąd duchowni odpowiadać przed sądami świeckimi.

Równie skrajnie pojmował Józef opiekę państwa nad wychowaniem publicznem i poddał całe szkolnictwo pod bezpośredni zarząd i kontrolę państwa. Szkoły miały, według jego zdania, służyć przedewszystkiem potrzebom państwa, kształcąc dla niego przyszłych urzędników. Podlegały one władzy politycznej; dla wykładów przepisano ściśle książki, według których nauczali profesorowie.

O zaprowadzenie jednolitego prawa we wszystkich prowincyach starał się cesarz bardzo usilnie. W r. 1787. ogłosił nowy kodeks karny, w rok później postępowanie w sprawach karnych. Karę śmierci zniósł Józef II. już poprzednio. Równocześnie wydał także pierwszą część kodeksu cywilnego, która później z niektóremi zmianami weszła do księgi ustaw cywilnych z r. 1811.

Reformy józefińskie, wprowadzane szybko, bez dostatecznego przygotowania, wywoływały w krajach dziedzicznych niebezpieczny dla państwa ferment, zwłaszcza zaś w Węgrzech, które nie chciały poddawać się pod ogólne normy bez zezwolenia sejmów, i w Niderlandach, gdzie odmienne panowały stosunki, niż w krajach austryackich. Zawikłania polityczne i wojny, które podjął Józef razem z Katarzyną II., nastręczały wrogom państwa dobrą sposobność do rozbudzenia tego niezadowolenia.

§ 30.

Zawikłania na Wschodzie. — Wojna z Turcyą i upadek Polski.

Związek Józefa II. z Katarzyną II. z r. 1781. zmienił wkrótce konstellacyę polityczną w Europie: Austrya połączyła się z Rosyą w działaniu na Wschodzie t. j. w Turcyi, liczyła nawet na doprowadzenie do skutku z jej pomocą planu bawarskiego (zob. § 27.). Prusy gotowały się do oporu, a Fryderyk II. wywołał przeciw projektom cesarskim w Niemczech związek książąt t. z. Fürsten-Bund (1785.), do którego przystąpił Jerzy III., król angielski, jako pan hanowerski. Francya, z dawna tocząca wojny z Anglią, stała po stronie Austryi; Anglia przychylała się ku Prusom. Szybko dokonał się rozdział Europy na dwa wrogie obozy.

Katarzyna II. bowiem i Józef II., po śmierci Fryderyka II. (1786.) i po powtórnym zjeździe w Chersonie (1787.), rozpoczęli wojnę z Turcyą, która trwała cztery lat (1788—1792.). Austrya zerwała 40-letni pokój z Portą i to w chwili, kiedy Belgia, ufna w pomoc przymierza prusko-angielsko-holenderskiego zawartego w Loo (1788), podniosła bunt przeciw reformom Józefa II. Wojska austryackie wzięły wprawdzie Szabac, ale Turcy posunęli się w głąb temeswarskiego banatu. W następnym roku (1789.) wódz austryacki Laudon zdobył Belgrad, zajął Semendryę (Smederewo), Pasarowice (Pozarewac) i Orsowę, Suworów i ks. Koburg odnieśli kilka zwycięstw (koło Fokszan i Martinesti), a hr. Clairfait pobił Turków pod Mehadyą (1790.), — Prusy jednakże przeciągnęły na swoją stronę Polskę, która uwolniwszy się wskutek tych zawikłań od długotrwałej opieki rosyjskiej, przystępowała na sejmie czteroletnim, zwanym wielkim, do doniosłych reform państwowych i zawarła przymierze z Prusami i z Turcyą (1790.). W ślad za Belgią objawiły także Węgry, zachęcane ku temu przez

sprzymierzone potęgi, głośno swe niezadowolenie z zmian wprowadzonych przez Józefa II. i przygotowywały powstanie. W Galicyi równocześnie zamyślano o oderwaniu się od Austryi. Wśród takich stosunków chory już cesarz odwołał wszystkie swe patenty w Węgrzech i Belgii, prócz patentu tolerancyjnego i patentów, odnoszących się do ludności wieśniaczej. W lutym r. 1790. umarł w Wiedniu bezpotomnie.

Leopold II., młodszy brat i następca Józefa, dotychczasowy książę t. z. sekundogenitury toskańskiej, poszedł zarówno w polityce zewnętrznej jak i wewnętrznej odmienną drogą. Wojny na Wschodzie postanowił zaniechać i zbliżył się do Prus celem uzyskania korony cesarskiej. W lipcu 1790. odbył się zjazd posłów Leopolda i króla pruskiego Fryderyka Wilhelme w Reichenbach, po którym nastąpiły wybór i koronacya Leopolda na cesarza i układy w Sistowie między Austryą i Turcyą za pośrednictwem Prus, Anglii i Holandyi. Do zawarcia pokoju (1791.) skłoniły Austryę prócz wewnętrznych rozruchów zmiany, jakie zaszły w Polsce i we Francyi.

Stanisław August i sejm polski widząc, że Rosya, kilkoletnią wojną wyczerpana, pozostała odosobniona na placu boju, że między Austryą i Prusami nie dojdzie do starcia, jak się tego spodziewano, korzystając nadto z czasu, zanim Katarzyna załatwi się z Turkami i zawrze pokój z Portą — postanowili szybko przeprowadzić gruntowną i zasadniczą reformę państwa. W ten sposób doszła do skutku ogłoszona na sejmie 3. maja 1791. konstytucya, stanowiąca dziedziczność tronu i nowy ustrój społeczny i polityczny. Leopold powitał wiadomość o tem odrodzeniu się Polski z radością; zjechał się w Pillnitz w lipcu z Fryderykiem Wilhelmem, gdzie obaj poręczyli całość Polski i obronę jej konstytucyi. Na zjeździe tym była wszakże główną sprawą kwestya wojny przeciw rewolucyi francuskiej.

Postępy rewolucyi we Francyi zwróciły już uwagę całej Europy na siebie. Nieudana ucieczka Ludwika XVI. w czerwcu 1791. pogorszyła znacznie stan rzeczy a zwłaszcza los króla i królowej, którą była siostra cesarza, Marya Antonina. Emigracya francuska, do której należeli bracia królewscy i najznakomitsze rody francuskie, wzywała pomocy monarchów europejskich. Mimo to Leopold nie chciał rozpoczynać wojny i nakłaniał siostrę i jej męża do umiarkowania, ponieważ sprawy wschodnie zdawały mu się o wiele

ważniejszemi dla interesów Austryi. Dopiero śmierć Leopolda w marcu 1792. i ustąpienie kanclerza Kaunitza, popchnęły politykę austryacką na niebezpieczną drogę wojny. Już w kwietniu 1792. wypowiedziała ją Francya »królowi Czech i Węgier« Franciszkowi II. Katarzyna II. zachęcała do wspólnej akcyi Austryę i Prusy, aby odwrócić uwagę ich od Wschodu, gdzie zakończyła już w styczniu 1792. pokojem w Jassach wojnę turecką (otrzymawszy Oczaków i pas ziemi między Dnieprem i Dniestrem), wywołała konfederacyę targowicką przeciw konstytucyi 3. maja, rozpoczęła wojnę z Polską i pozyskała sobie Prusy przyrzeczeniem Gdańska i Torunia. Bez udziału Austryi dokonał się w styczniu 1793 r. drugi podział Polski. Prusy przystąpiły do niego mimo przymierza z Polską z r. 1790. i układu z Austryą w Pillnitz.

Z tego powodu nowy kanclerz austryacki Thugut szukał znowu związku z Rosyą. Po upadku powstania polskiego pod dowództwem Kościuszki, nastąpił trzeci i ostatni rozbiór Polski ułożony 3. stycznia 1795. między Rosyą i Austryą a 24. października 1795. między Rosyą i Prusami. Austrya dostała kraj między Bugiem, Wisłą i Pilicą (razem z Krakowem), który pod nazwą Nowej albo Zachodniej Galicyi naprzód jako osobny kraj koronny zorganizowała, a potem przyłączyła (1803.) do Galicyi i Lodomeryi. Kraj ten wraz z Zamościem utraciła w r. 1809.

§ 31.

Powstanie Cesarstwa austryackiego.

Znaczenie »cesarstwa rzymskiego narodu niemieckiego«, już wskutek wojny trzydziestoletniej i pokoju westfalskiego mocno nadwerężone, upadało corazto bardziej podczas wojen Maryi Teresy z Fryderykiem II.. Związek książąt niemieckich z r. 1785, wymierzony przeciw cesarzowi, okazywał jawnie bezsilność władzy cesarskiej. Przebieg spraw niemieckich w czasie wojen z Francyą rozluźnił do reszty łączność Rzeszy i podkopał w zupełności powagę starej godności cesarza rzymskiego.

Rozpoczęta w r. 1792. wojna, jakkolwiek w pierwszych latach zwycięska, skończyła się nieszczęśliwie głównie z tego powodu, że Austrya i Prusy, myślą nowych zdobyczy w Polsce zajęte, prowadziły wspólną akcyę z wzrastającem ku sobie niedo-

wierzaniem. Wojska Rzeczypospolitej francuskiej zajęły nadreńskie księstwa duchowne i wniosły w nie nowe hasła rewolucyjne. Belgia odpadła po zwycięstwie Jourdana pod Fleurus (1794.) od posiadłości habsburskich niepowrotnie. Mimo zaś ponowionego w Hadze (1794.) za pośrednictwem angielskiem związku z cesarzem, Prusy zdradziły koalicyę i zawarły w kwietniu 1795. w Bazylei na własną rękę pokój z Francyą. Naśladując króla pruskiego, odpadały od cesarza inne księstwa (Wirtembergia, Baden i t. d.), godząc się z nowymi stosunkami i czyhając na podziały księstw duchownych.

Franciszek II. musiał zatem prowadzić dalej wojnę w Holandyi, w Niemczech a także we Włoszech własnemi siłami. Holandya przeszła jednakże niebawem w zupełności w ręce francuskie. Nad Renem trzymał się wprawdzie zwycięzko brat cesarza, arcyksiążę Karol, przeciw Jourdanowi i Moreau, ale w północnych Włoszech otrzymał dowództwo generał Napoleon Bonaparte, który szybko posuwał się naprzód. Po zwycięstwach pod Lodi i Arcole zajął on całą Lombardyę, wziął bronioną bohatersko przez Wurmsera Mantuę (1797.), i wdarł się aż w głąb krajów alpejskich po Leoben w Styryi. Tutaj zawarto preliminarya pokojowe, które doprowadziły do traktatu w Campo Formio (w październiku 1797.). Franciszek zrzekł się Belgii i Lombardyi, otrzymał jednakże za to, jako pan dziedziczny krajów austryackich, Istryę i Dalmacyę a nadto Wenecyę i jej wyspy, które Bonaparte obsadził. Między Francyą i Rzeszą niemiecką miały rozpocząć się układy w Rastatcie: cesarz pozwalał już z góry w tajnych artykułach na odstąpienie Francyi lewego brzegu Renu. Książęta niemieccy, z wyjątkiem króla pruskiego, mieli dostać odszkodowanie gdzieindziej w Niemczech; Habsburgom przyznano za nadreńskie posiadłości arcybiskupstwo salzburskie i część Bawaryi między Innem i Salzą. Państwo ich zyskiwało zatem wskutek tego na przestrzeni (oddając 319 miryametrów □ brało nowych 385) a nadto skupiało i zaokrąglało swe kraje, ale Niemcy popadały w zupełny rozstrój, który musiały wywołać zamierzone zmiany.

Kongres w Rastatcie (1797—1799.) nie doprowadził z powodu licznych pretensyi książąt niemieckich i intryg pruskich do nowego terrytoryalnego ukształtowania Niemiec. Tymczasem przyszła do skutku druga koalicya przeciw Rzeczypospolitej francuskiej, do której należała Rosya, Anglia, Austrya, i rozpoczęła się

wojna we Włoszech i Niemczech. Wyjeżdżających z Rastattu posłów francuskich napadli i zamordowali u bram miasta seklerscy husarzy (1799.). Arcyksiążę Karol odniósł kilka świetnych zwycięstw w Niemczech; jenerałowie austryaccy walczyli szczęśliwie w północnych Włoszech, Suworow pokonał kilkakrotnie Francuzów. Dopiero odstąpienie cara Pawła od koalicyi za sprawą Prus i powrót Bonapartego z Egiptu odmieniły z gruntu stan rzeczy. Walne zwycięstwo pierwszego konsula pod Marengo 14. czerwca 1800. nad Melasem, zmusiło armię austryacką do zawarcia zawieszenia broni, a zwycięstwo generała Moreau nad arcyksięciem Janem pod Hohenlinden (3. grudnia 1800.) do zakończenia układów pokojowych w Luneville (1801.), które zatwierdziły warunki pokoju w Campo Formio. Habsburgowie stracili sekundogeniturę toskańską, za co mieli dostać w Niemczech wynagrodzenie, podobnie jak książęta z lewego brzegu Renu, który stał się odtąd graniczną rzeką Niemiec. W lutym 1803. dojrzał nowy podział Niemiec t. z. *Reichsdeputationshauptschluss*, w którym za pośrednictwem Francyi i Rosyi, przeprowadzono sekularyzacyę (t. j. zmianę księstw i posiadłości duchownych na świeckie) i medyatyzacyę (t. j. zmianę niezawisłych krajów i miast na zawisłe) z bezprzykładną bezwzględnością. Arcyksiążę toskański otrzymał Salzburg i Berchtesgaden, Austrya za Breisgau, oddane księciu Modeny, Trydent i Brixen.

Cesarz Franciszek był zupełnie bezwładny wobec tej gospodarki obcych dyplomatów i książąt niemieckich. Stare cesarstwo rzymskie straciło wszelką władzę. Kiedy zatem Napoleon ogłosił się 18. maja 1804. cesarzem francuskim, a tem samem złamana została idea jedynego cesarstwa w rzeczypospolitej chrześcijańskiej, w znaczeniu średniowiecznem pojętej, pan dziedzicznych krajów austryackich, król Czech i Węgier, przyjął 11. sierpnia 1804. uroczyście tytuł dziedzicznego cesarza austryackiego. W ten sposób otrzymało także jego terrytoryum, bardziej obecnie jednolite, wspólną nazwę, chociaż miała ona służyć tylko za godność domu arcyksiążęcego; »wszystkie zaś królestwa, księstwa i prowincye zachowywały niezmiennie swoje tytuły, konstytucye i przywileje w szczególności zaś — jak mówił patent — królestwo węgierskie«.

Po wojnie trzeciej koalicyi i utworzeniu związku reńskiego przez Napoleona, Franciszek złożył godność cesarza rzymskiego

i niemieckiego (6. sierpnia 1806.), zachowując tylko tytuł cesarza rzymskiego w wielkiej tytulaturze cesarza austryackiego.

§ 36.

Wojny Napoleońskie.

Cesarstwo austryackie przebyło zaraz w pierwszych latach swego istnienia ciężką próbę, z której dopiero po wielu klęskach wyszło zwycięsko, a kongres wiedeński utrwalił ostatecznie byt jego w rzędzie wielkich monarchii europejskich.

Do tych przejść należą przedewszystkiem długoletnie wojny, wynikające z nich częste zmiany terrytoryalne i kłopoty finansowe.

Wojny prowadzone z Napoleonem I. z powodu samowoli jego, objawiającej się zwłaszcza w sprawach niemieckich i włoskich, trwały z krótkiemi przerwami do roku 1815. Wywoływały je związki czyli koalicye państw, podtrzymywane skutecznie przez Anglię, przeciw której zwracały się liczne zarządzenia cesarza francuskiego. Dyplomacya jego zdołała jednakże długo, korzystając z niesnasek i sprzecznych interesów trzech głównych mocarstw kontynentu, przeszkadzać połączeniu się Austryi, Prus i Rosyi i miała zawsze przynajmniej jedno z nich po swojej stronie lub zmuszała je do neutralności.

W roku 1805. dał się cesarz Franciszek nakłonić Anglii i Rosyi wbrew radom brata arcyksięcia Karola, zajętego właśnie reformą armii austryackiej, do t. z. trzeciej wojny koalicyjnej. Zanim jeszcze wojska rosyjskie przybyły na teatr wojny, Napoleon wtargnął do Niemiec, schwytał w matnię generała Macka, który złożył broń z armią 23.000 ludzi liczącą w Ulm, otworzył sobie przemocą drogę do Wiednia i zajął go bez trudu. Wojska austryackie cofały się ku Morawom, gdzie połączyły się z rosyjskiemi. Napoleon podążył szybko za niemi i pokonał obu cesarzy, Alexandra i Franciszka, 2. grudnia 1805., pod Austerlitz w t. z. »bitwie trzech cesarzy«. Po tej klęsce musiała Austrya przystać na bardzo niekorzystny pokój, zwłaszcza, że car Alexander z wojskami swemi odszedł, a Prusy stały po stronie francuskiej. Pokój ten zawarła w Pressburgu (1805.), w którym odstąpiła niedawno uzyskaną Wenecyę świeżo utworzonemu przez Napoleona królestwu włoskiemu, Tyrol sprzymierzonej z Francyą Bawaryi a resztę posiadłości habsburskich w Niemczech południowych innym księstwom nie-

mieckim. W zamian za te straty Napoleon przyznał jej całe dawne arcybiskupstwo, obecnie księstwo Salzburskie, które zostało połączone z cesarstwem austryackiem.

W następnej koalicyi, prusko-rosyjskiej, Austrya nie mogła brać udziału z powodu znacznego wycieńczenia materyalnego i wojny turecko-rosyjskiej.

Dopiero rozbicie potęgi pruskiej pod Jeną i Auerstädt (1806.), pokój w Tylży (1807.) i zjazd Napoleona z Alexandrem w Erfurcie (1808.), a nadto wojna narodowa przeciwko cesarzowi francuskiemu w Hiszpanii i budzące się wśród ludu niemieckiego, zwłaszcza w Tyrolu, uczucie niezadowolenia z samowoli Napoleona, dyktującego prawa Europie — skłoniły Austryę do nowych zbrojeń, które wywołały wojnę w r. 1809. Wojna ta skończyła się dla Austryi w rezultacie także nieszczęśliwie, ale armii jej przyniosła kilka dni pełnych chwały i znaczenia w przyszłości. W Tyrolu stanął na czele powstania ludu, przywiązanego do dynastyi i pragnącego powrotu pod jej panowanie, Andrzej Hofer, a manifest wojenny cesarza wywarł wogóle w Europie głębokie wrażenie.

Jeszcze nie zdołały połączyć się korpusy austryackie w Bawaryi, a już Napoleon pobił je (pod Landshut i Eckmühl w kwietniu 1809.) i stanął 10. maja w stolicy Austryi, w Wiedniu. Kiedy jednakże w pogoni za armią i dworem cesarskim chciał przeprawić się przez Dunaj, powstrzymał go arcyksiążę Karol i pierwszą zadał mu klęskę w bitwach pod Aspern i Esslingen (21. i 22. maja).

Równocześnie prowadziła Austrya wojnę na północy z księstwem Warszawskiem. Utworzył je Napoleon na mocy traktatu w Tylży w r. 1807. z części pruskiego zaboru dawnej Rzeczypospolitej. Teraz stanęło też ono po stronie Napoleona, którego wspomagały, chociaż nieszczerze, także wojska rossyjskie (korpus pod ks. Golicynem w Galicyi). Arcyksiążę Ferdynand wszedł po bitwie pod Raszynem (19. kwietnia) do Warszawy, a wojska austryackie stały w niej do 1. czerwca. Natomiast wódz armii księstwa książę Józef Poniatowski posuwał się prawym brzegiem Wisły, w głąb Galicyi. Wojska jego zajęły chwilowo Lwów, on sam Kraków.

Arcyksiążę Jan, który dowodził na południu w krajach alpejskich, ustępował przed naciskiem generałów francuskich ku Węgrom, ale nie mógł na czas zdążyć na główny plac boju, gdzie

Napoleon przeszedł Dunaj i rozgromił armię austryacką pod Wagram (6. i 7. lipca). Po tej bitwie stanęło naprzód zawieszenie broni w Znaimie a potem pokój wiedeński (14. października w Schönbrunie), który był szczytem klęsk i upokorzenia Austryi. Musiała ona oddać Salzburg i przyległy kraj Bawaryi, ziemie na południe rzeki Sawy, Krainę, część Chorwacyi, Dalmacyę, Istryę i t. d. Napoleonowi, który utworzył z nich i z wysp jońskich państwo Illiryi pod generałem Marmontem, księciem Raguzy; Zachodnią Galicyę (Kraków, Zamość, Lublin i połowę dochodu z kopalń wielickich) księstwu Warszawskiemu; powiat tarnopolski zaś Rosyi. Andrzej Hofer schwytany przez wojska francuskie, rozstrzelany został w Mantui (1810.). Odosobniona politycznie po traktacie wiedeńskiem Austrya musiała zbliżyć się do Napoleona, który w r. 1810. poślubił córkę Franciszka I., arcyksiężniczkę Maryę Ludwikę.

Tymczasem nastąpiło zerwanie stosunków między Napoleonem i Alexandrem. Cesarz francuski ruszył na czele olbrzymiej armii na Rosyę w r. 1812. Austrya dała, zarówno jak Prusy, korpus posiłkowy w tej wojnie Napoleonowi, który zato gwarantował jej posiadanie Galicyi. Korpus ten pod generałem Schwarzenbergiem wszedł w lipcu na Podole i Wołyń, ale cofnął się na wieść o klęsce Napoleona do Galicyi. Austrya ogłosiła się naprzód, po traktacie Prus i Rosyi, zawartym w Kaliszu (1813.) przeciw Napoleonowi, neutralną; potem zgodziła się na zbrojną medyacyę (pośrednictwo), wkońcu po ultimatum, postawionem Francyi na kongresie praskim, przystąpiła do sprzymierzonych i wydała cesarzowi francuskiemu wojnę (12. sierpnia 1813.).

§ 33.

Kongres Wiedeński.

W wielkich bojach przeciwko Napoleonowi w r. 1813. walczyła armia austryacka pod wodzą Karola Filipa Schwarzenberga, którego szefem sztabu był Jan Józef Radetzky. Początkowo pobita pod Dreznem, odniosła zwycięstwo pod Kulmem i odznaczyła się w »bitwie narodów« pod Lipskiem (16.—19. października 1813.). Cesarstwo austryackie nie tylko wyszło z tych zapasów zwycięsko, ale zyskało sobie nawet przodujące wśród europejskich mocarstw

stanowisko. Stało się to głównie dlatego, że Klemens Metternich, kierownik polityki austryackiej (od r. 1809.), pozyskał wcześnie dla aliansu sprzymierzonych mocarstw państwa południowo-niemieckie, poręczając im całość terrytoryów i niezawisłość, a po wejściu wojsk do Francyi przyczynił się do zawarcia w Chaumont (1. marca 1814.) zaczepno-odpornego przymierza Austryi, Rosyi, Prus i Wielkiej Brytanii na lat 20., poczem dopiero nastąpił wjazd aliantów do Paryża (31. marca) i pokój paryski (30. maja 1814.). Kongres monarchów i dyplomatów celem ułożenia wszystkich spraw europejskich obradował w Wiedniu.

Kongres ten wiedeński trwał od września 1814. do czerwca 1815. i był jednem z najświetniejszych zebrań politycznych, znanych w historyi. Przerwany chwilowo wylądowaniem Napoleona, śpieszył odtąd szybcej do ukończenia powziętego dzieła nowej politycznej organizacyi Europy.

Austrya, która zajęła już r. 1813. kraje oddane w pokoju wiedeńskim z r. 1809. (Krainę, Tyrol, Istryę, Dalmacyę) odzyskała na zachodzie wszystkie posiadłości, utracone w wojnach napoleońskich prócz Belgii i niemieckich terrytoryów t. z. Vorlande. W zamian zato przyznano jej Salzburg, Dalmacyę i Wenecyę, która utworzyła z Lombardyą królestwo wenecko-lombardzkie. Z ziem nad morzem Adryatyckiem powstało teraz królestwo Illiryi. Na wschodzie powrócił powiat tarnopolski pod panowanie austryackie; Galicya Zachodnia zaś z Zamościem weszła w skład utworzonego na kongresie i z Rosyą złączonego Królestwa polskiego. Kraków został wolnem miastem pod opieką Rosyi, Austryi i Prus, które wraz z Anglią i Francyą stanowić miały odtąd pentarchię wielkich mocarstw, czuwającą nad spokojem i porządkiem Europy w imię zasad t. z. świętego przymierza.

Stare cesarstwo rzymsko-niemieckie nie odżyło na kongresie wiedeńskim. Sprzeciwiał się temu zbyt już rozwinięty antagonizm Prus i Austryi w Niemczech; stało na przeszkodzie także nowe cesarstwo austryackie, utworzone z niektórych części Rzeszy niemieckiej. Dlatego ustanowiono w Wiedniu w miejsce dawnego cesarstwa związek niezawisłych państw *(Staatenbund)*, których przedstawiciele obradować mieli pod prezydencyą Austryi w Frankfurcie n. M. nad wspólnemi sprawami. Na tym sejmie, zwanym *Bundestag*, miało każde z pięciu królestw niemieckich po cztery, księstwa po trzy, dwa i po jednym głosie. W ten sposób zacho-

wała Austrya przeważny wpływ na Niemcy, chociaż punkt jej ciężkości przesunął się od dawna ku wschodowi i południowi t. j. nad Dunaj i morze Adryatyckie.

Zachowanie tej przewagi w Niemczech, aby nie dopuścić tam do wzmocnienia się Prus, podobnie jak utrzymanie władzy nad Włochami, stanowiły główne ogniwa polityki zewnętrznej kanclerza austryackiego Metternicha, który zdobył Austryi na kongresie tak wybitne stanowisko w »koncercie państw europejskich«. Rząd cesarza Franciszka I. starał się usilnie o utrzymanie stałego pokoju, którego domagał się stan państwa austryackiego po tyloletnich wojnach. Posiadało ono wprawdzie teraz, w stosunku do czasu wstąpienia Franciszka I. na tron i początku epoki wejennej, większy obszar i liczniejszą ludność, (6400 miryametrów □ i 24 milionów w r. 1792., 6680 miryametrów □ i 28 milionów w r. 1815.), a nadto terrytoryum bardziej skonsolidowane i armię przez arcyksięcia Karola na nowo zorganizowaną, a w bojach zaprawioną i zjednoczoną — ale wewnętrzne sprawy państwowe a zwłaszcza finanse potrzebowały rychłej i skutecznej naprawy.

§ 34.

Sprawy wewnętrzne.

Reformy Maryi Teresy i Józefa II. powstrzymane zostały przez zamieszki wewnętrzne, śmierć wczesną cesarza i zawikłania europejskie. Józef II. cofnął przed śmiercią część swoich patentów (zob. § 30.), Leopold I.. zmienił wiele jego rozporządzeń. Nastąpiła t. z. restauracya państwa, która oznacza zwrot w stosunkach wewnętrznych monarchii, zwrot od wolnomyślnych dążeń epoki józefińskiej.

Leopold II. powrócił przedewszystkiem królestwu węgierskiemu niezawisłe jego stanowisko w obrębie krajów dziedzicznych, zwołał sejm w r. 1790—1791., koronował się królem węgierskim i zamianował swego syna palatynem. Język łaciński stał się znowu językiem urzędowym w Węgrzech. Leopold koronował się także królem Czech, stanom czeskim pozwolił wnosić prośby do Korony i utworzył na uniwersytecie praskim katedrę języka czeskiego (1790.). Królestwu Galicyi, od którego oddzielił księstwa bukowińskie, zamyślał również nadać szereg swobód (t. z. Carta Leopoldina).

W głównych jednakże zasadach nie zostały, ani za Leopolda ani za Franciszka I., naruszone podwaliny nowego ustroju państwowego, objawiającego się w silnej centralnej władzy i zorganizowanym jednolicie stanie urzędniczym. Czasy wojenne sprzyjały nawet dalszemu rozwojowi w tym kierunku. W epoce od r. 1792. do 1815. nie zwoływano wcale stanów w krajach austryacko-czeskich; tylko sejmy węgierskie schodziły się co kilka lat celem uchwalenia rekruta i podatku. Prowadzono natomiast, wśród wojen zewnętrznych, dalej i skutecznie prawodawczą pracę XVIII. wieku: w r. 1797. wyszło »Powszechne postępowanie sądowe dla Galicyi Zachodniej« *(Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien)*, obowiązujące później z pewnemi zmianami w całej Austryi; w r. zaś 1811.: Powszechna księga ustaw cywilnych *(Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch)*, owoc długoletnich poważnych narad i prac nadwornej komisyi prawodawczej, — po dziśdzień obowiązująca.

Finanse państwowe opierały się dawniej, jak w innych państwach, na dochodach z królewszczyzn i dóbr skarbowych (domenach i kamerach), na regaliach (moneta, cło, myto, montanisticum t. j. sól i inne minerały) i monopolach (poczta od r. 1720., tytoń od r. 1694., loterya od r. 1759.), na prawach fiskalnych i niektórych podatkach, przyznawanych przez stany. Od czasów Maryi Teresy rozpoczęto opodatkowywać systematycznie różne przedmioty majątkowe, usuwając przywileje, uwalniające szlachtę i duchowieństwo od poborów na rzecz państwa. Kataster terezyański i józefiński regulował podatek gruntowy. Wszystkie te dochody nie wystarczały jednak na pokrycie wzrastających wydatków państwa; wojny zaś pogrążyły je w stan deficytu, który wywołał groźne przesilenie państwowe w r. 1811. Od r. 1770. wydawał rząd na pokrycie długu państwowego pieniądze papierowe t. z. bankocetle, które z roku na rok pomnażał. Z tego powodu spadała ich wartość rzeczywista ustawicznie, aż w r. 1811. musiał rząd sam ogłosić kurs bankocetli o cztery piąte niższym od nominalnej wartości (za 30 krajcarów płacono w kasach rządowych tylko 6 krajcarów). Wskutek tego upadł kredyt państwowy.

Okres IV.

Cesarstwo austryackie po roku 1815.

A. Monarchia absolutna (1815 — 1848).

§ 35.

Reformy wewnętrzne i rozwój ekonomiczny.

Lata pokojowe po kongresie wiedeńskim przywróciły wkrótce równowagę w skarbowości państwa i zaufanie do monety papierowej. Oddziałało to korzystnie na rozwój ekonomiczny i handlowy w monarchii, na wzrost dobrobytu i bogactwa powszechnego.

Założono z pomocą kapitałów prywatnych w r. 1816. Austryacki Bank Narodowy *(Österreichische Nationalbank)*, obejmujący zakresem swego działania wszystkie kraje koronne. Zajął się on ściąganiem i konwersyą dotychczasowej monety papierowej na przyjmowane przez kasy rządowe noty bankowe, za które płacił wedle stopy konwencyjnej (za 250 guldenów 100 guldenów) monetą srebrną (moneta konwencyjna) lub obligacyami banku. Założony jako towarzystwo akcyjne, otrzymał ten bank wyłączny przywilej wydawania takich not. W r. 1878. przeobraził się Bank Narodowy w »Austryacko-węgierski Bank«.

W r. 1817. rozpoczęto pracę nad ułożeniem nowego katastru; w r. 1819. przeprowadzono reformę podatkową, stanowiąc prowizoryczny podatek gruntowy, na odmiennych zasadach oparty. Ewidencyę i rozkład podatków oddano stanom, które w latach 1816. i 1817. zwołano we wszystkich krajach austryackich. Sejmy stanowe odbywały się odtąd corocznie lub co lat kilka, a wydziały stanowe urzędowały nieprzerwanie. Wedle nowych ordynacyi sejmowych nie miały stany także teraz zastanawiać się nad tem, czy należy rozpisać jakiś podatek, bo prawo nakładania podatku przysługiwało wyłącznie Koronie, ale tylko w jaki sposób ma być żądany (»postulowany«, stąd sejmy te nazywano »postulatowymi«) podatek ściągnięty. Wolno im było tylko czynić przedstawienia, lub zanosić prośby o zmiany ustawodawcze do panującego za pośrednictwem gubernium krajowego. Na czele wydziału stanowego stał gubernator.

Zwinięte za Józefa II. lub w epoce wojennej uniwersytety: w Grazu, Innsbrucku i we Lwowie (gdzie od r. 1805. istniało

tylko liceum) przywrócił Franciszek II. znowu do życia. Uniwersytet lwowski otrzymał wszakże tylko trzy wydziały i studyum medyczno-chirurgiczne. Nadto powstały szkoły politechniczne (1812. Praga, 1815. Wiedeń, 1827. Graz).

Wielkie przeobrażenie ekonomiczne spowodowały znakomite wynalazki, które znalazły szerokie zastosowanie w rolnictwie, przemyśle i handlu, a zwłaszcza w środkach komunikacyjnych i transportowych. Od czasu zastosowania motorów mechanicznych, zastępujących pracę ręczną, od czasu poruszania parą naprzód okrętów a potem wozów czyli wagonów, wytworzył się dokoła fabryk znaczny ruch ludności, produkcya i konsumcya przybrały odmienne formy i obrót pieniężny popłynął szybszą falą. Państwo musiało rozszerzyć zakres swego działania w sferę ekonomicznych zadań, objąć część prac około budowy kolei żelaznych, zakładać szkoły techniczne i przemysłowe, rolnicze i leśne, pozwolić na utworzenie stowarzyszeń gospodarczych i kupieckich, akcyjnych i bankowych. W czwartem i piątem dziesięcioleciu naszego wieku (1830 — 1850.) powstają we wszystkich krajach koronnych takie towarzystwa, jak Gospodarskie towarzystwo galicyjskie, Towarzystwo kredytowe ziemskie i Galicyjska Kasa Oszczędności we Lwowie.

Pierwsza kolej żelazna, jeszcze konna, powstała w Austryi w r. 1835. i połączyła Budziejowice z Linzem. W r. 1836. rozpoczęto budowę pierwszej kolei żelaznej, poruszanej lokomotywą, a mianowicie t. z. kolei północnej cesarza Ferdynanda z Wiednia do Krakowa, jako przedsiębiorstwa prywatnego towarzystwa akcyjnego. Od r. 1841. państwo samo zajęło się budową wielu kolei żelaznych, które odtąd jużto kapitałami prywatnymi, jużto za inicyatywą państwa połączyły główne ogniska handlu w monarchii. Zorganizowano też pocztę wedle nowych zasad w całem państwie. W r. 1847. zaczęto wprowadzać telegraficzne połączenia między Wiedniem a stołecznemi miastami krajów koronnych. Telegraf był od początku uznany za instytucyę państwową.

Flota austryacka otrzymała za czasów cesarzów Franciszka i Ferdynanda pierwsze okręty poruszane parą; towarzystwo żeglugi parowej na Dunaju i towarzystwo żeglugi morskiej t. z. austryacki (obecnie austryacko-węgierski) Lloyd, doznawały troskliwej opieki rządowej.

§ 36.

Prądy umysłowe.

Już reformy XVIII. wieku, zwłaszcza zaś wolnomyślne rozporządzenia cesarza Józefa II. ożywiły w krajach austryackich znacznie ruch umysłowy. Przodowali w nim profesorowie uniwersytetu wiedeńskiego, przed innymi Józef Sonnenfels, który będąc niepospolitym znawcą sztuki dramatycznej, podniósł nadworny teatr (Hofburgtheater) skupiwszy dokoła niego najlepsze artystyczne siły niemieckie. Kapelmistrzem teatru był Krzysztof Gluck, twórca opery niemieckiej. Słynni kompozytorowie Amadeusz Mozart i Franciszek Schubert urodzili się i działali w Austryi, Ludwik Beethoven żył na dworze Franciszka I. aż do śmierci (1827.). Poezya niemiecka miała w tym czasie znakomitego przedstawiciela w Austryi, Franciszka Grillparzera (ur. 1791., zm. 1872.); obok niego odznaczyli się Antoni hr. Auersperg, znany pod pseudonimem Anastazego Grüna, i Mikołaj Lenau.

Książę Metternich starał się o pozyskanie dla Austryi wybitnych talentów literackich, któreby piórem popierały jego zasady polityczne. Działał w tym duchu niepospolity pisarz polityczny Fryderyk v. Gentz († 1832.); około założonych przez rząd w r. 1818. *Jahrbücher der Litteratur* zjednoczyły się powagi naukowe uniwersytetów austryackich. W roku 1847. powstała Akademia Umiejętności w Wiedniu. Medycyna wiedeńska liczyła w swoim gronie najznakomitszych podówczas przedstawicieli nauki, jak Rokitańsky, Skoda, Oppolzer i Hyrtl. Ciasne ramy, zakreślone w Austryi przez cenzurę literaturze, nie zadowalały jednakże umysłów, które hołdowały nowym prądom. Broszurowa literatura niemiecka i czasopisma zaszczepiły wkrótce w Wiedniu tendencye, które znalazły swe główne ognisko w towarzystwie profesorów uniwersytetu i w kołach przemysłowców i kupców.

Równocześnie budził się także ruch umysłowy w innych krajach austryackich. Przodowali w nim wśród Słowian Czesi.

W Czechach dokonywało się w tym czasie odrodzenie narodowe na polu literatury. Pracowali nad niem uczeni czescy złączeni dokoła Królewskiego Towarzystwa Naukowego, założonego w r. 1790. i katedry języka czeskiego na uniwersytecie praskim (zob. § 34.) a potem także w czeskiem Muzeum (1818.), w którem

gromadzono pamiątki historyczne, składano prace naukowe i literackie i wydawano pismo naukowe. W r. 1831. powstała »Matice czeska«, mająca na celu niesienie oświaty w najszersze warstwy narodu. Józef Dobrovsky (1753 — 1829.), znakomity filolog czeski, piszący wszakże przeważnie jeszcze po łacinie lub po niemiecku, Józef Jungmann (1773—1847.), autor słownika czeskiego i badacz literatury czeskiej, Paweł Szafarzyk (1745—1851.) twórca slawistyki, autor znakomitego dzieła »Słowiańskie starożytności«, Franciszek Palacky (1798 — 1876.) historyk i polityk — a dalej poeci: Wacław Hanka, który jakoby odkrył (a rzeczywiście na podstawie pieśni ułożył) »Rękopis królodworski«, Jan Kollar, autor Córy Sławy (Slavy Dcera 1824.), — wszyscy oni obok licznego zastępu współpracowników, rozbudzili ruch umysłowy czeski, który przybierał barwy ogólno-słowiańskie i demokratyczne.

W królestwie illiryjskiem a zwłaszcza w Chorwacyi Ljudevit Gaj (1809—1872.) rozpoczął wydawać w Zagrzebiu w r. 1835. »Gazetę Chorwacką« potem »Illiryjską Jutrzenkę« i inne.

Na Galicyę oddziałał silnie rozkwit literatury polskiej romantycznej w dobie Adama Mickiewicza. Poezye jego znalazły licznych naśladowców, zasilających utworami swoimi wydawane przy istniejącej od r. 1811. Gazecie Lwowskiej »Rozmaitości literackie i naukowe«. W lwowskim uniwersytecie utworzono w roku 1825. katedrę języka i literatury polskiej. Założona przez Józefa Maxymiliana Ossolińskiego biblioteka dawała sposobność do badań naukowych, które ogłaszano w »Czasopiśmie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich«. Działali w Galicyi: August Bielowski, Wincenty Pol, Łucyan Siemieński i wielu innych. W r. 1842. stanął we Lwowie teatr zbudowany przez hr. Stanisława Skarbka. Wśród Rusinów wystąpił Marcyan Szaszkiewicz (1811 — 1843.) a w r. 1837. wyszedł zbiorek pieśni ruskich p. t. »Rusałka Dnistrowaja«.

Węgrzy używając szerszej autonomii na podstawie starej swej konstytucyi, postępowali szybciej, już od czasów Józefa II. (1789.), w rozwoju narodowym (zob. § 30.). Podczas wojen napoleońskich rozwinął się w Węgrzech znaczny ruch literacki, z którego wyszli Jan Arany (1817—1883.) i najznakomitszy poeta węgierski Alexander Petőfi (1823—1849.), powieściopisarze: Józef Eötvös (1813—1871.), autor »Notaryusza wioskowego«

i Maurycy Jokaj (ur. 1825.). Na sejmie z r. 1825. utworzyło się stronnictwo narodowe, które dążyło do umysłowego i ekonomicznego podniesienia Węgier, a niebawem także do przeobrażenia królestwa węgierskiego w nowoczesne państwo konstytucyjne. Stefan Szechenyi stanął na jego czele i poparł wniosek o założenie Akademii dla pielęgnowania języka węgierskiego znacznym datkiem pieniężnym. Na następnych sejmach domagano się już wprowadzenia języka węgierskiego do obrad sejmowych, co też ustanowiono na sejmie w r. 1844., chociaż sprzeciwiali się temu zarządzeniu posłowie chorwaccy. W r. 1847. zagaił Ferdynand sejm przemową w języku węgierskim. Przeprowadzono także w r. 1844. ważne reformy w stosunkach poddańczych, znosząc robociznę i świadczenia chłopskie, które wedle ugody dobrowolnej mieli chłopi wykupić od panów.

§ 37.

Położenie polityczne.

Cesarstwo austryackie miało po r. 1815., w czasie częstych kongresów monarchów i ministrów przeważny głos w sprawach polityki europejskiej. Austrya otrzymała na kongresie w Lublanie w r. 1821. mandat uspokojenia Włoch, a wojska jej pokonały w krótkim czasie rewolucyę w królestwie neapolitańskiem.

Ale utrzymanie aktu kongresu wiedeńskiego w nietykalnej postaci było tylko dopóty hasłem wszystkich mocarstw, dopóki żywotne ich interesa nie nakazywały im innego postępowania. Okazało się to w kwestyi wschodniej, kiedy wskutek powstania Greków (1821—1829.) połączyły się Anglia, Rosya i Francya i zniszczyły flotę turecką pod Nawarynem (1827.) a Rosya wypowiedziała wojnę Turcyi. W pokoju adryanopolskim (1829.) sułtan musiał uznać niepodległość Grecyi; Rosya otrzymała resztę wysp u ujścia Dunaju, uzyskała dla swoich poddanych znaczne przywileje handlowe i wzmocniła wpływ swój w księstwach naddunajskich. Wielkie zmiany sprowadziła na Zachodzie rewolucya francuska i belgijska (w r. 1830.).

Cesarz Franciszek zmarł po 43-letniem panowaniu w roku 1835. Syn jego najstarszy Ferdynand, koronowany już król węgierski, objął rządy w Austryi; w rok później koronował się

królem czeskim. Ferdynand I. był monarchą dobrotliwym, pełnym najlepszych chęci dla ludów swoich, troskliwym o los poddanych swoich, ale chorował często i nie mógł z tego powodu zajmować się ciągle i usilnie sprawami państwa.

W życiu politycznem państw europejskich zapanował w ogólności w latach tych pewien zastój, który był o tyle niebezpieczniejszy dla nich, że równocześnie rozwijały się nadzwyczaj szybko odmienne warunki ekonomiczne, wzrastała liczba ludności, skupiającej się około większych ognisk t. j. miast stołecznych i fabrycznych, i rozbudzał się wszędzie pod wpływem nowych prądów ruch umysłowy, który krzewił się w spiskach, oplątujących siecią swoje wszystkie narody.

Wielkie wypadki dziejowe z końca XVIII. i z początku XIX. wieku, rewolucya francuska i wojny napoleońskie, obudziły ludy europejskie do nowego życia. Dążenia narodowe, zmierzające do wykształcenia języka ojczystego i literatury ojczystej i do uzyskania autonomii, zapewniającej swobodny rozwój wewnętrzny, połączyły się z ideami i hasłami demokratycznemi i z domaganiem się podziału władzy prawodawczej między monarchę i reprezentantów ludu. Streszczały się one w pierwszej połowie naszego wieku w wołaniu, coraz to powszechniejszem i coraz to częstszem, o nadanie konstytucyi.

§ 38.

Pierwsza konstytucya i zniesienie pańszczyzny.

Czasy pokoju przerwały nagle groźne zaburzenia.

W r. 1846. wybuchły rozruchy w Galicyi i w Rzeczypospolitej krakowskiej. Obałamucona ludność wiejska w kilku zachodnich powiatach Galicyi rzuciła się na dwory i szlachtę. Wojska austryackie obsadziły Kraków, który włączono do monarchii austryackiej.

W r. 1848. obaliła rewolucya 24. lutego tron Ludwika Filipa we Francyi. Ruch rewolucyjny rozszerzył się z Paryża szybko w całej środkowej Europie.

W marcu nastąpiły manifestacye domagające się zmiany formy rządu w krajach austryackich: w Wiedniu, Grazu, w Pradze i we Lwowie. Kanclerz austryacki Metternich ustąpił 13. marca, poczem

upadł także system jego rządów, robiąc miejsce nowemu porządkowi rzeczy. Nazajutrz przyrzekł cesarz nadać konstytucyę państwu, co też uczynił 25. kwietnia 1848. roku w dniu swoich urodzin.

Konstytucya ta ogłaszała równość wszystkich obywateli wobec prawa, wolność i nietykalność osobistą, tajemnicę listów, wolność wyznań i wolność prasy i słowa. Sejm *(Reichstag)* w Wiedniu, składał się z Izby posłów *(Kammer der Abgeordneten)* i Izby wyższej *(erste Kammer)*. Konstytucya kwietniowa obejmowała tylko kraje austryackie (t. j. obecną Cislitawię); Węgrom nadał Ferdynand osobną konstytucyę, uchwaloną przez sejm węgierski.

Chociaż konstytucyę kwietniową zawieszono już 25. maja, zwołano sejm austryacki złożony tylko z jednej Izby w Wiedniu w miesiącu lipcu 1848. celem ułożenia nowej konstytucyi. Pierwszym jego czynem było uchwalenie (na wniosek posła śląskiego Jana Kudlicha) zniesienia poddaństwa, pańszczyzny i wszystkich serwitutów, ciążących na gruntach chłopskich, słowem usamowolnienie i uwłaszczenie ludności włościańskiej. Właściciele ziemscy otrzymali za posiadaną dotychczas robociznę i serwituty wynagrodzenie czyli t. z. indemnizacyę, która dla każdej prowincyi oddzielnie uregulowana była w funduszu indemnizacyjnym. Wydane obligacye miały kraje spłacić w 40 latach, jednę trzecią funduszu rozłożono na uwolnionych od pańszczyzny chłopów. W Galicyi, gdzie zniesienie pańszczyzny nastąpiło już w kwietniu na mocy patentu cesarskiego, spłacał indemnizacyjne obligacye cały kraj bez osobnego udziału chłopów.

Czesi nie byli zadowoleni z konstytucyi kwietniowej, ponieważ prosili w petycyach do tronu o zwołanie sejmu krajów korony czeskiej, a po częściowem spełnieniu tych życzeń (w gabinetowem piśmie z 8. kwietnia) poczęli domagać się przywrócenia »prawa państwowego czeskiego«. W czerwcu odbył się w Pradze kongres słowiański, na który przybyli liczni przedstawiciele literatury, nauki i polityki słowiańskiej. Zaburzenia, które równocześnie wybuchły w stolicy Czech, spowodowały generała Alfreda Windischgrätza do użycia siły wojskowej i stanowczego zgniecenia ruchu.

Po pokonaniu w Niemczech republikańskich szeregów, po krwawych dniach czerwcowych w Paryżu, wzięła wszędzie przewagę państwowa siła nad rewolucyą. W Wiedniu przyszło do star-

cia w październiku podczas wysyłania wojska do Węgier, które stały już w płomieniach rewolucyi. Ofiarą zaburzeń padł minister wojny hr. Latour; dwór cesarski wyjechał na Morawy do Ołomuńca, sejm austryacki przeniósł się do Kromieryża. Połączone wojska pod wodzą Windischgrätza i Jelaczicza zmusiły Wiedeń 31. października do kapitulacyi.

W Ołomuńcu złożył koronę chorobami sterany Ferdynand I. a po równoczesnem zrzeczeniu się panowania przez Franciszka Karola na rzecz syna swego, wstąpił na tron najmiłościwiej nam panujący Franciszek Józef I.

B. Czasy przejściowe (1848—1867.).

§ 39.

Przesilenie: wojna włoska i węgierska.

Wśród trudnych okoliczności obejmował rządy młody, podówczas 18 lat liczący, Cesarz. We Włoszech i w Węgrzech wrzała wojna: sejm kromieryski, któremu przewodniczył Franciszek Smolka, rozdzierała walka centralistów i federalistów; w Niemczech, w Frankfurcie, obradował parlament, który skłaniał się coraz to wyraźniej w stronę hegemonii pruskiej.

Mimo to ogłaszała proklamacya cesarska te słowa: »Z silnem postanowieniem utrzymania niezmąconego blasku korony, ale gotowi podzielić prawa nasze z przedstawicielami naszych ludów — ufamy, że uda nam się z Boską pomocą i w porozumieniu z ludami zjednoczyć wszystkie kraje i narody monarchii w wielkiem ciele państwowem«.

Wojnę włoską prowadził z wielkiem powodzeniem stary, już 82 letni generał Radetzky przeciw Karolowi Albertowi, królowi Sardynii i Piemontu, który stanął na czele Włoch przeciw Austryi. Armia austryacka odniosła zwycięstwo naprzód pod Custozzą (24. lipca 1848.) a potem pod Mortarą i pod Novarą (23. marca 1849.), gdzie odznaczył się arcyksiążę Albrecht. Karol Albrecht abdykował na rzecz syna swego Wiktora Emanuela, który zawarł pokój z cesarzem w Medyolanie.

O wiele trudniejszą okazała się sprawa węgierska. W kwietniu otrzymali Węgrzy nową konstytucyę i odpowiedzialne ministe-

ryum, do którego wszedł Ludwik Kossuth; ten stanął na czele ruchu, zmierzającego do utworzenia zupełnie niezawisłego, narodowego państwa węgierskiego. W lipcu zebrał się sejm celem ukonstytuowania państwa. Dążeniu temu opierali się Chorwaci, którzy posiadali swoją autonomię, a ban chorwacki Józef Jelaczicz sprzeciwił się rozkazom rządu węgierskiego Niebawem przyszło do wojny domowej. Węgrzy żądali, aby król Ferdynand oświadczył się przeciw Jelacziczowi, wysłali deputacyę do Wiednia i zaczęli się zbroić, podnosząc jawnie bunt. Namiestnik królewski hr. Lamberg został po przybyciu do Pesztu zamordowany. Dopiero po kapitulacyi Wiednia wkroczyły wojska austryackie do Wegier i zajęły w pierwszych dniach stycznia 1849. Peszt i Budę. Generał Henryk Dembiński, którego Kossuth jako dyktator zamianował głównym wodzem, poniósł klęskę pod Kapolną (26. lutego), wskutek czego złożył dowództwo w ręce Görgeya. Görgey i Klapka rozpoczęli niebawem zaczepną walkę. Józef Bem początkowo pod Hermanstadtem pobity, utrzymał się w Siedmiogrodzie. Wojska austryackie, znalazłszy się jakby w dwóch ogniach, musiały się cofać; Kossuth mógł teraz z rządem przenieść się z Debreczynu, gdzie ogłosił 14. kwietnia niepodległość Węgier, do Pesztu. Tymczasem jednakże wracały z Włoch zwycięskie wojska austryackie a po zjeździe Cesarza z carem Mikołajem w Warszawie (15. maja 1849.) weszły także do Węgier wezwane na pomoc wojska rosyjskie pod wodzą Paskiewicza. Kossuth nie mógł utrzymać się w Peszcie, dyktaturę złożył do rąk Görgeya, który otoczony przez połączone armie poddał się pod Villagos 13. sierpnia 1849. Wojna była ukończona; konstytucyę węgierską już przedtem zawieszono.

Po zakończeniu wojny włoskiej i węgierskiej przywróciła Austrya dawny stan rzeczy także w Niemczech, gdzie wybrano na sejmie w Frankfurcie w marcu 1849. cesarzem króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV., który korony nie przyjął. W r. 1851. schodzi się sejm związkowy pod prezydencyą Austryi w Frankfurcie.

W monarchii austryackiej cesarz nadał 4. marca 1849. t. z. oktrojowaną konstytucyę, poczem zamknął sejm kromieryski, który tonął w długich, acz poważnych ale bezskutecznych naradach. Otkrojowana ta konstytucya została wszakże 31. grudnia 1851. zawieszona.

§ 40.

Powrót do rządów absolutnych (1852—1859).

Od chwili zawieszenia konstytucyi marcowej spoczywała znowu cała władza w rękach monarchy, który sprawował ją przez ministrów. Jako rada przyboczna Korony (Beirath) istniała t. zw. Rada państwa (Reichsrath), której członków cesarz mianował; zakres jej działania ograniczał się do narad nad rządowymi projektami ustaw i rozporządzeń. Rząd sam dokonał jednakże w tym czasie wielu ważnych reform.

W ministeryum zasiadał już od r. 1849. jako minister spraw wewnętrznych Alexander Bach. Dlatego nazwano czas aż do roku 1859. epoką Bacha. Dążył on do zcentralizowania administracyi w całej monarchii, bez względu na narodowe i autonomiczne różnice krajów koronnych. Systemem tym objęte były także Węgry, od których granica cłowa zniesiona została patentem cesarskim w r. 1850. Język niemiecki wprowadzono do wszystkich urzędów i szkół.

Minister wyznań i oświaty (od r. 1849.) hr. Leon Thun, zajmował się pilnie organizacyą szkolnictwa austryackiego, zwłaszcza zaś szkół średnich i uniwersytetów, które oparł na nowych zasadach. W roku 1849. wyszła ustawa o władzach akademickich i zarys ogólny nauki na fakultetach świeckich, którym przywrócono dawną autonomię i zastrzeżono wolność nauki i nauczania. Nową organizacyę gimnazyów opracowali Bonitz i Exner. Szkoły średnie otrzymały w t. zw. »Zarysie organizacyjnym gimnazyów i szkół realnych« z r. 1849. odmienną postać, którą z pewnemi zmianami zatrzymały dotychczas.

Znaczny wpływ na wychowanie publiczne przyznano Kościołowi. W r. 1855. stanął między Austryą i Stolicą Apostolską konkordat, który dawał Kościołowi w wewnętrznej jego administracyi i w sprawach duchownych szeroką autonomię. Biskupi otrzymali nadzór nauki religii i religijnego prowadzenia młodzieży we wszystkich szkołach.

Minister handlu a później finansów baron Karol Bruck wprowadził sądy handlowe, prawo wekslowe, ustawę przemysłową i przygotował kodeks handlowy, obowiązujący od r. 1862. W tym czasie podjęto budowę kolei żelaznych na większą skalę

(kolej przez Semmering powstała w latach 1848 — 1854.). Fabryczny przemysł i kredytowe stosunki przeobraziły się na wzór zachodni. Powstały akademie handlowe w Pradze, Wiedniu i Grazu.

§ 41.

Położenie polityczne: wojna krymska i włoska.

Sprawy zewnętrzne wysunęły się tymczasem znowu na pierwsze miejsce.

Rok 1848. poruszył do głębin społeczeństwa i państwa zachodnio-europejskie. Podniesiona wówczas idea narodowego zjednoczenia w Niemczech i we Włoszech nie schodziła już z porządku dziennego.

Austrya wyszła z przewrotów r. 1848. obronną ręką, a zwycięskie wojny (włoska i węgierska) przyczyniły się do zwiększenia jej znaczenia w Europie. Niemieccy książęta szukali związków z cesarzem austryackim; na zjeździe w Bregencyi stanęło zaczepno-odporne przymierze Austryi, Bawaryi i Wirtembergii (1849.): Prusy zawarły w r. 1853. z Austryą traktat handlowy.

Mimo to nie ustawał antagonizm Prus i Austryi o przodownictwo w Niemczech, zaostrzył się nawet, odkąd Otto Bismarck został (w r. 1851.) przedstawicielem pruskim na sejmie związku niemieckiego.

Wśród takich stosunków w Europie, Mikołaj, korzystając z przewagi Rosyi, narzucał się na rozjemcę spraw niemieckich i postanowił wykonać swój długo przygotowany plan ostatecznego rozbioru Turcyi. W r. 1853. rozpoczęła się wojna rosyjsko-turecka, nazwana później krymską. Mikołaj nie zdołał jednakże porozumieć się z Anglią, a niebawem stanął przeciw usiłowaniom jego sojusz francusko-angielski (1854.). Postępy wojsk rosyjskich nad Dunajem zaniepokoiły w wysokim stopniu Austryę, ponieważ zagrażały żywotnym jej interesom na Wschodzie. Starała się zatem naprzód powstrzymać Rosyę od zaborczych planów, a kiedy to się jej nie udało, podjęła politykę neutralności zbrojnej i zażądała ewakuacyi (opróżnienia) księstw naddunajskich, które też zaraz (na mocy układu z Turcyą) wojska austryackie obsadziły. Już podczas oblężenia Sewastopola na Krymie przez sprzymierzone

potęgi, do których także Sardynia przystąpiła, Austrya i Prusy zaproponowały Rosyi pośrednictwo w doprowadzeniu do skutku pokoju. Mikołaj odrzucił przedstawione warunki, a Austrya przyłączyła się w grudniu 1854. do koalicyi państw zachodnich i zmobilizowała znaczne siły wojskowe na granicy rosyjskiej, nie rozpoczęła wszakże akcyi wojennej. Wskutek pokoju zawartego na kongresie paryskim w r. 1856. Austrya cofnęła armię swoją z księstw naddunajskich.

Na kongresie tym przedstawił minister króla Sardynii i Piemontu, Kamil hr. Cavour, memoryał w interesie Włoch i jedności włoskiej. Dla sprawy tej pozyskał Cavour niebawem cesarza Napoleona III., ofiarując mu w razie zwycięstwa za pomoc w wojnie z Austryą Sabaudyę i Nizzę. Po zjeździe Napoleona z carem Alexandrem II., następcą Mikołaja, w Stuttgarcie 1857. i po zapewnieniu się o neutralności rosyjskiej rozpoczęły się zbrojenia, które doprowadziły w r. 1859. do drugiej wojny włoskiej. Połączonym sardyńsko-francuskim wojskom nie mogła dotrzymać placu nieprzygotowana do wojny armia austryacka. Po klęsce pod Magentą (4. czerwca) i Solferino (14. czerwca), nastąpił naprzód zjazd cesarza Franciszka Józefa z Napoleonem w Villafranca (8. lipca) a potem pokój w Zurychu (10. listopada 1859.) Austrya odstąpiła Lombardyę Napoleonowi, który otrzymał za nią od Włoch Nizzę i Sabaudyę.

§ 42.

Przeobrażenia wewnętrzne. — Sprawa niemiecka.

Następstwem wojny włoskiej był upadek Alexandra Bacha i jego systemu. Cesarz postawił na czele nowego ministeryum Agenora hr. Gołuchowskiego, za którego urzędowania wyszedł t. zw. dyplom październikowy z r. 1860., rozpoczynający nową erę konstytucyjną w Austryi. Władzę ustawodawczą przyznawał on sejmom krajowym, które miały wysyłać do istniejącej Rady państwa deputowanych celem uczestniczenia w naradach nad sprawami ogólniejszego znaczenia. Dyplom październikowy opierał się zatem na podstawie autonomicznej. Chociaż zaś obejmował wspólną ustawą także Węgry, zaznaczał ich odrębne stanowisko; w ślad zaczem przywrócono także oddzielną kancelaryę

nadworną węgierską i siedmiogrodzką, ustrój komitatowy, prawo i język węgierski w szkołach i urzędach. Węgrzy jednakże domagali się przyznania im konstytucyi z r. 1848. i nie chcieli brać udziału w Radzie państwa w Wiedniu. Niemcy byli także niezadowoleni z dyplomu, ponieważ dążeniem ich było zcentralizowanie władzy prawodawczej w Radzie państwa i urządzenie stosunków w duchu liberalnym. Miejsce hr. Gołuchowskiego zajął Antoni Schmerling, a 26. lutego 1861. wydał cesarz t. zw. lutowy patent, jako uzupełnienie dyplomu październikowego. Patent ten ustanawiał dwie izby: Izbę panów (*Herrenhaus*) i Izbę posłów (*Abgeordnetenhaus*), złożoną z posłów, wysyłanych przez sejmy krajowe; sejmom tym przyznano jednak bardzo szczupły zakres działania. Węgrzy, którzy mieli wejść także do centralnej Rady państwa, nie obesłali jej wcale (prócz Siedmiogrodu w r. 1863.), wskutek czego obradowała ona tylko w zmniejszonej postaci (zastrzeżonej zresztą w samym patencie dla spraw Przedlitawii), t. zw. ściślejszej Radzie państwa (Engerer Reichsrath). Z Węgrami zaś rozpoczęły się rokowania.

Tymczasem rozstrzygała się sprawa niemiecka. Spory między Austryą i Prusami, wynikłe z stosunków niemieckich, zaostrzyły się wskutek odmówienia przez Związek niemiecki pomocy Austryi w wojnie włoskiej i wskutek zbrojenia się Prus, od czasu objęcia rządów przez Wilhelma I., który powołał w r. 1862. na ministra swego Ottona Bismarcka. Król pruski skupiał dokoła siebie książąt niemieckich; pobudzona przez literaturę i związek narodowy niemiecki agitacya szerzyła się na olbrzymią skalę. Kiedy zaś Austrya zaprosiła w sprawie traktatu handlowego delegatów księstw niemieckich do Wiednia, Prusy odmówiły udziału. Cesarz Franciszek Józef zjechał się wprawdzie w Gasteinie (1863.) z Wilhelmem i proponował zmianę ustawy związkowej niemieckiej, ale kiedy zebrał się w tym celu sejm książąt (Fürstentag) w Frankfurcie pod prezydencyą cesarza, król pruski za radą Bismarcka nie przybył. Wspólna akcya Prus i Austryi w obronie Szlezwiku i Holsztynu przeciw Danii, chlubna dla wojsk obu monarchii, zakończyła się pokojem w Wiedniu (1864.), ale w następstwie wywołała nieporozumienia. Na zjeździe Wilhelma I. z cesarzem austryackim w Gasteinie w r. 1866. musiano podzielić zdobyte księstwa (Austrya objęła administracyę Holsztynu). Niebawem podążył Bismarck do Biarritz do Napoleona III. i zapewnił się o jego neutralności, po-

zyskał króla włoskiego traktatem z kwietnia 1866., przyrzekając Włochom Wenecyę w razie zwycięstwa, i rozpoczął w r. 1866. wojnę z Austryą.

Niemieckie państwa podzieliły się na dwa obozy: Bawarya, Wirtembergia, Saxonia, Hanower, Baden i obie Hessye stanęły po stronie austryackiej, wskutek czego wystąpiły Prusy z związku niemieckiego. Równocześnie wydały także Włochy wojnę Austryi, która musiała bronić się od dwóch nieprzyjaciół. Armia pruska zajęła Saxonię i weszła do Czech; odparta naprzód pod Trutnowem, posuwała się potem wedle planów Moltkego i dzięki ulepszonej broni szybko naprzód. Pod Sadową i Königrätzem rozegrała się stanowcza bitwa 3. lipca na korzyść Prus; Pragę zajęły wojska pruskie 10. lipca, Berno 12. lipca i zbliżały się do Wiednia. Armia związkowa nie zdołała powstrzymać wojsk pruskich przez dywersyę w Niemczech, ponieważ poniosła klęskę pod Aschaffenburg (14. lipca). Na południowym teatrze wojny odniósł wprawdzie arcyksiążę Albrecht 24. czerwca świetne zwycięstwo pod Custozzą, a Tegethoff koło Lissy 21. lipca rozgromił flotę włoską, ale wobec niebezpieczeństwa grożącego stolicy, zawarto 26. lipca zawieszenie broni w Nikolsburgu a potem 23. sierpnia pokój w Pradze. Prusy otrzymały Szlezwik i Holsztyn, Włochy Wenecyę (oddaną im później zawartym pokojem w Wiedniu 6. października 1866.); związek niemiecki został rozwiązany. Prusy zaś utworzyły pod swoją prezydencyą północno-niemiecki związek (Norddeutscher Bund).

§ 43.

Konstytucya austryacka i ugoda austryacko-węgierska.

Zupełnie usunięcie się cesarstwa austryackiego z Niemiec czem dokonał się ostatecznie długi proces dziejowy, wpłynęło na rychłe ukonstytuowanie się monarchii.

Niemożność pozyskania Węgrów dla Rady państwa wedle projektu Schmerlinga, obaliła jego ministeryum. Cesarz powołał w r. 1865. na kierującego ministra Ryszarda hr. Belcrediego i zawiesił konstytucyę aż do ugody z Węgrami. Po wojnie pruskiej ustąpił jednak Belcredi, a Fryderyk Beust, który przeszedł z służby saskiej do austryackiej, objął ster spraw.

Rokowania z Węgrami doprowadziły niebawem do dodatnich rezultatów, którym ułatwiły drogę adresy sejmu węgierskiego, uchwalone za sprawą Franciszka Deaka. W styczniu 1867. przybyła do Wiednia deputacya sejmu węgierskiego w celu umówienia punktów ugodowych. Reskrypt cesarski z d. 17. lutego 1867. powracał Węgrom ich konstytucyę, orzekał wcielenie Siedmiogrodu do korony św. Stefana i ogłaszał nominacyę odpowiedzialnego ministeryum węgierskiego, którego prezydentem został Juliusz hr. Andrassy. Ministeryum to wniosło w sejmie projekt ugody przyjętej przez obie izby i sankcyonowanej przez króla.

Ugoda austryacko-węgierska, przyjęta także przez Radę państwa austryacką, zwołaną w maju 1867. r. podzieliła monarchię na dwa samodzielne państwa t. j. cesarstwo austryackie (*Cislitavia* lub Przedlitawia) i królestwo węgierskie (*Translitavia* lub Zalitawia), złączone ze sobą unią realną na podstawie sankcyi pragmatycznej w osobie monarchy i umową, tyczącą się wspólnych spraw, których zarząd prowadzą wspólni ministrowie, a organem kontrolującym są Wspólne Delegacye. W czerwcu koronował się Cesarz Franciszek Józef królem węgierskim.

W Austryi przedłożono Radzie państwa zastosowane do nowych stosunków zmiany w konstytucyi lutowej, do których Izba dodała kilka wniosków z własnej inicyatywy. Dnia 21. grudnia 1867. r. ogłoszone zostały t. zw. ustawy zasadnicze. (Staatsgrundgesetze), będące odtąd podstawą konstytucyi austryackiej.

Konstytucya grudniowa postanawia w pierwszej »ustawie o ogólnych prawach obywateli« równouprawnienie wszystkich wobec prawa bez względu na pochodzenie i wyznanie (dostęp do urzędów, nabywanie nieruchomości, prowadzenie rzemiosł i przedsiębiorstw, nietykalność prywatnej własności, prawa domowego i tajemnicy listowej, wolność uczenia i nauczania, równouprawnienie narodowości i języków w szkole i urzędach). Druga ustawa określa reprezentacyę parlamentarną t. j. skład Rady państwa (Izba wyższa i Izba niższa, złożona z 203 wybranych przez sejmy posłów) i jej zakres działania. Niewymienione w kompetencyi Rady państwa sprawy należą do Sejmów krajowych, których zakres działania przez to się rozszerzył. Ustawa trzecia określa władzę sędziowską, a czwarta władzę rządową i wykonawczą.

Po ogłoszeniu tej konstytucyi stanęło na czele rządów w Austryi ministeryum Karola ks. Auersperga, w którem zasiedli prze-

ważnie przedstawiciele niemieckiej partyi liberalnej. Było to t. zw. ministeryum mieszczańskie (Bürgerministerium).

Najwyższem postanowieniem z 14. listopada 1868. otrzymała monarchia tytuł: »Monarchii austryacko-węgierskiej«.

C. Monarchia austryacko-węgierska.

§ 44.

Rozwój polityczny wewnętrzny.

Rok 1867. zakończył wielkie przesilenia konstytucyjne, a dalszy rozwój stosunków politycznych odbywa się na podstawie ustaw zasadniczych, konstytucyi austryackiej i konstytucyi węgierskiej. Chociaż zmieniały się ministerya, jedne z nich miały kierunek więcej liberalny i centralistyczny, drugie więcej konserwatywny i autonomiczny i chociaż spory narodowościowe wywołały szereg starć, monarchia austryacko-węgierska rozwija się statecznie wśród nowych stosunków. Czesi nie uznawali długo ważności konstytucyi i dążyli do urzeczywistnienia swego prawa państwowego t. j. chcieli, aby cesarz koronował się królem czeskim, a sprawy, tyczące się krajów czeskich uchwalał sejm czeski, wobec którego byłby odpowiedzialny czeski kanclerz. Sejm czeski nie chciał wysyłać posłów do Rady państwa. W r. 1873. zaprowadzono dlatego bezpośrednie wybory do Rady państwa i powiększono liczbę posłów do 353, wybieranych przez kurye (większa własność, izby handlowe i przemysłowe, miasta i wiejskie gminy, ostatnie przez prawyborców). Dopiero minister Taaffe 1879. nakłonił Czechów do wstąpienia do Rady państwa. W r. 1896. uzupełniono Radę państwa posłami piątej (powszechnej) kuryi do liczby 425 posłów.

W r. 1868. przeprowadzono nową organizacyę polityczną krajów (na namiestnictwa lub prezydentury i powiaty), oddzielając ostatecznie i w zupełności sądownictwo od administracyi. Już w r. 1867. powstał najwyższy trybunał państwa, zaś w r. 1875. najwyższy trybunał administracyjny. Wskutek zniesienia w r. 1870. konkordatu, zawartego z Stolicą Apostolską (zob. § 40.), zajęto się nowem urządzeniem władz szkolnych i stosunków wyznaniowych. Powszechna służba wojskowa (od r. 1868.) podniosła znacznie stan liczebny armii (do 800.000).

Dla ochrony rozwijającej się na wszystkich polach wytężonej pracy przemysłowej i fabrycznej i w interesie klasy robotniczej wydano, idąc śladem ustawodawstwa socyalnego zachodnich państw, w r. 1873. ustawę o stowarzyszeniach zarobkowych i gospodarczych; w r. 1883. ustawę o inspektoratach przemysłowych; w r. 1887. ustawę o zabezpieczeniu robotników od wypadków, a w r. 1888. założono kasy chorych.

Autonomia krajów i równouprawnienie narodowości, zagwarantowane konstytucyą z r. 1867., zrobiło w tym czasie wielkie postępy: w różnych krajach wprawdzie w rozmaitym stopniu, ale wszędzie z statecznie wzrastającem uwzględnieniem dążeń i potrzeb zamieszkujących je ludów. Galicya otrzymała w r. 1866. samorząd gminny; w r. 1867. powstała Rada szkolna krajowa, której oddano w zarząd szkoły ludowe i średnie. Ustawa krajowa z tego roku zaprowadziła w szkołach tych język wykładowy polski i ruski. W r. 1869. ogłoszona została ustawa państwowa normująca zasady organizacyi szkół ludowych, a pozostawiająca określenie szczegółów ustawodawstwu sejmów krajowych. Wskutek tego wydał w r. 1873. Sejm krajowy ustawy szkolne dla Galicyi. W r. 1868. zaprowadzono w sądownictwie galicyjskiem język polski i ruski, a w r. 1869. język polski jako urzędowy w całej Galicyi. W uniwersytecie Jagiellońskiem w Krakowie przywrócono, chociaż początkowo z pewnem ograniczeniem, język polski w r. 1861. Najwyższem postanowieniem z r. 1871. zostały obydwa języki krajowe wprowadzone w uniwersytecie lwowskim jako wykładowe a język polski w r. 1879. jako urzędowy.

§ 45.

Rozwój kultury i cywilizacyi.

W latach pokoju, po ukończeniu wojny pruskiej aż po dni dzisiejsze, wzmocniła i rozwinęła się monarchia austryacko-węgierska wewnątrz, praca społeczna zakwitła na wszystkich polach i wszystkie narody wzięły w niej udział pod troskliwą opieką Monarchy i stateczną ochroną nadanej przez Niego konstytucyi.

Rolnictwo, przemysł i handel wzrosły w tych latach bardzo znacznie dzięki rozgałęzionej sieci kolei żelaznych, traktatom han-

dlowym z wielu państwami, dzięki polepszeniu monetarnych stosunków, korzystaniu z licznych wynalazków i otwarciu nowych miejsc zbytu na Wschodzie. Wystawa powszechna wiedeńska i wystawy prowincyonalne okazały, jakie bogactwa kryją ziemie do Austryi należące, ile wspólnych i różnych zdolności posiadają jej ludy w domowym i artystycznym przemyśle, jakie owoce wydaje łączność ich w dążeniu do osiągnięcia wielkich celów cywilizacyi i kultury.

Wprawdzie pospieszne i gwałtowne rzucenie się do interesów bankowych i giełdowych sprowadziło niebezpieczne przesilenie w roku 1873. w t. zw. krachu giełdowym, ale ochronne taryfy dla produktów austryackich, i nowe koleje, łączące Austryę przez przełęcz Brennera i Arlberg (w r. 1882.) z Zachodem, dźwignęły niebawem znowu handel i zapewniły mu normalny rozwój. Port austryacki w Tryeście i port węgierski w Fiume stały się ogniskami handlu światowego. Różne gałęzie przemysłu (wyroby płótna i sukna, szkła, cukru, papieru, piwa i t. d.) górnictwo (zwłaszcza żelazo i węgiel), przemysł naftowy w Galicyi, zarówno jak hodowla bydła i produkcya zboża wzrastają z roku na rok. Przyrost ludności podnosi się statecznie; Wiedeń, Peszt i stolice krajów koronnych rozwinęły się do znaczenia wielkich ognisk pracy społecznej. Znaczne inwestycye państwowe (budowa kolei lokalnych, sieć dróg wodnych, uchwalona r. 1901.) zdążają do podniesienia ekonomicznego krajów koronnych.

Oświata postąpiła w tej epoce wskutek państwowej ustawy szkolnej z r. 1869., zaprowadzającej ośmioletni (w niektórych krajach sześcioletni) przymus szkolny, określającej dozór szkolny, płace nauczycieli i budowę szkół. Pomnożono liczbę seminaryów nauczycielskich i szkół średnich i założono szkoły przemysłowe. W Klausenburgu, Zagrzebiu i Czerniowcach powstały nowe uniwersytety, w Pradze obok niemieckiego uniwersytet czeski (1882.). Uniwersytet lwowski uzupełniono wydziałem lekarskim (1894.). W Krakowie zmieniło się w r. 1872. Towarzystwo Przyjaciół nauk w Akademię umiejętności; w Pradze powstała w r. 1891. czeska Akademia umiejętności; obok Akademii w Peszcie założonej 1830 r., Akademia południowo-słowiańska w Zagrzebiu (1866.). Nie szczędziła Austrya wydatków na wyprawy naukowe jak Payera i Weyprechta do bieguna północnego w latach 1872—1874., w których odkryto »Ziemię Franciszka Józefa« (Franz Joseph Land), popierała po-

dróże w głąb Afryki, archeologiczne poszukiwania w Grecyi i Azyi Mniejszej, badania historyczne w archiwum watykańskiem. Nauka i literatura podniosły się w okresie ostatnim we wszystkich krajach.

Wspaniałego prawdziwie rozwoju sztuki architektonicznej i rzeźbiarskiej w Austryi jesteśmy obecnie świadkami. Pod protektoratem i za inicyatywą samego Cesarza ozdobiony został Wiedeń szeregiem monumentalnych budowli, jak kościół wotywny (Votivkirche), ratusz, parlament, uniwersytet, muzea nadworne i teatr (przez Karola Hasenauera), część cesarskiego zamku wedle dawnych planów Fischera von Erlach wspaniale odnowiona, (zbudowanych przez znakomitych artystów Schmidta, Sempera, Hansena i Ferstla). Olbrzymie pomniki stanęły w Wiedniu: ks. Eugeniusz Sabaudzki, arcyksiążę Karol, Marya Teresa (przez Kaspra Zumbuscha), Tegethoff, Radetzky; niemniej w innych miastach, jak pomnik Andrzeja Hofera w Innsbrucku, Radetzkiego w Pradze, arcyksięcia Jana w Grazu. We Lwowie zbudowano gmach sejmowy i politechnikę, w Krakowie uniwersytet; w obu miastach stanęły nowe teatry. Stolica Węgier przebudowała się na wzór Wiednia w europejskie miasto z mnóstwem szerokich ulic (n. p. ulica Andrassego), wspaniałych budowli i pomników, jak pomnik Deaka, Széchényiego, Petöfiego. W malarstwie zasłynęli Polacy: Artur Grottger i Jan Matejko; z Niemców Makart w Wiedniu i Defregger w Tyrolu, Munkacsy w Węgrzech, Czermak i Brožik w Czechach obok wielu innych. W zakresie muzyki zdobył sobie wybitne stanowisko Franciszek Liszt.

§ 46.

Polityka zagraniczna.

W politycznym rozwoju Europy sprowadziły w tym czasie największe zmiany dwie wojny: francusko-pruska w r. 1870—1871. i turecko-rosyjska w r. 1877—1878.

Skutkiem wojny francusko-pruskiej był upadek cesarstwa francuskiego i ogłoszenie Rzeczypospolitej francuskiej. W Wersalu w r. 1871. wyniesiony został Wilhelm I., król pruski, przez książąt niemieckich do godności cesarza niemieckiego. Austrya zachowała podczas tej wojny neutralność i uznała nowe cesarstwo niemieckie. Niebawem przystąpiła do przymierza trzech cesarzy (austryackiego, niemieckiego i rosyjskiego) zawartego w Berlinie w r. 1872. i odnawianego na częstych zjazdach monarchów.

Wojna rosyjsko-turecka, która po powstaniu Bośnii i Hercegowiny w r. 1875. i wojnie Serbii i Czarnogóry przeciw Turcyi w r. 1876, wybuchła w r. 1877., oddziałała także na Austryę. Kiedy bowiem po przejściu Bałkanów, wzięciu Szypki i Plewny, zapuściły się szeregi rosyjskie aż pod Konstantynopol i Rosya podyktowała Turcyi warunki pokoju w San Stefano (3. marca 1878.), zebrał się kongres przedstawicieli wielkich mocarstw w Berlinie (18. czerwca do 18. lipca 1878.) i poddał traktat ten rewizyi. Ustanowiono na tym kongresie niepodległe państwa: Rumunię, Serbię i Czarnogórę, z północnej Bułgaryi utworzono hołdownicze księstwo pod zwierzchnictwem sułtana; Austryi powierzono zaś okupacyę prowizoryczną, ale z nieograniczonym terminem, Bośnii i Hercegowiny. W r. 1878. dokonano nie bez walk zajęcia tych krajów, które oddano pod nadzór Wspólnym Delegacyom, a organizacyą ich zajął się austryacko-węgierski minister skarbu Benjamin Kallay († 1903.). Austrya stanęła wskutek tego silniej, niż przedtem na Wschodzie. Wkrótce zmieniły się stosunki w tych zaniedbanych od wieków krajach, które wykazują dzisiaj znaczny pod każdym względem postęp i pokrywają swoje wydatki państwowe z własnych dochodów.

Po wojnie tureckiej nastąpiło zbliżenie się Rosyi i Francyi w sprawach polityki zewnętrznej. Niemieckie cesarstwo natomiast zawarło 9. października 1879. przymierze z Austryą, doprowadzone do skutku przez kanclerza niemieckiego Bismarcka i austryackiego ministra spraw zagranicznych Andrassego. Do tego przymierza przystąpiło w r. 1883. także królestwo włoskie. W nowych zawikłaniach na półwyspie bałkańskim (wojna serbsko-bułgarska 1885. r., wojna grecko-turecka wskutek powstania na Krecie r. 1897.), zgodne postępowanie Austryi i Rosyi zdołało rychło zażegnać niebezpieczeństwo większej wojny.

Od lat dwudziestu pięciu panuje pokój między wielkiemi państwami europejskiemi.



SPIS RZECZY.

Okres III.

Od śmierci Karola VI. do powstania cesarstwa w r. 1804. i kongresu wiedeńskiego w r. 1815.

Okres IV.

Cesarstwo austryackie po roku 1815.

A. Monarchia absolutna (1815 — 1848).

B. Czasy przejściowe (1848 — 1867).

C. Monarchia austryacko-węgierska.



STATYSTYKA

MONARCHII AUSTRYACKO-WĘGIERSKIEJ

PRZEZ

Dra STANISŁAWA GŁĄBIŃSKIEGO

ROZDZIAŁ I.

Ustrój polityczny monarchii austryacko-węgierskiej.

I. Monarchia austryacko-węgierska.

§ 1.

Istota i składowe części monarchii.

Monarchia austryacko-węgierska zjednoczyła w swym rozwoju historycznym w jedną polityczną całość wiele krajów i ludów, różniących się pochodzeniem i mową, zwyczajami i obyczajami, religią, oświatą, stosunkami społecznymi i ekonomicznymi. Różnice te uwydatniły się także w politycznym ustroju monarchii i nie dopuściły do tak ścisłej politycznej spójni wszystkich krajów, jaka istnieje w państwach o jednolitej narodowości, n. p. we Francyi. Z tego powodu w najnowszym okresie konstytucyjnym ustalony został podział monarchii na dwie samoistne polityczne grupy czyli połowy, austryacką i węgierską, w obrębie zaś tych grup na odrębne kraje autonomiczne, w których sejmy mają prawo uchwalania w pewnych sprawach ustaw, zastosowanych do potrzeb i właściwości kraju.

Konstytucyjną podstawą prawno-politycznego stosunku obu połów monarchii jest Sankcya pragmatyczna Karola VI. i ugoda, zawarta w r. 1867. między Austryą i Węgrami. Na mocy Sankcyi pragmatycznej tworzą wszystkie kraje dynastyi habsburskiej jedną nierozdzielną całość pod panowaniem tego samego Monarchy, według wspólnego porządku dziedziczenia z pierwszeństwem rodu mę-

skiego, i wszystkie kraje są obowiązane zjednoczyć swe siły dla wspólnej obrony i bezpieczeństwa. Ugoda austryacko-węgierska z r. 1867. określiła bliżej wspólne sprawy całej monarchii, ale zarazem uznała polityczną samoistność obu jej części składowych: Austryi zwanej Przedlitawią, obejmującej królestwa i kraje reprezentowane w Radzie państwa, i królestwa Węgier czyli Zalitawii, obejmującego kraje korony węgierskiej, mianowicie Węgry wraz z Siedmiogrodem i Chorwacyę wraz ze Slawonią. Każda z obu połów monarchii ma w swych wewnętrznych sprawach zupełną samodzielność, każda ma swą własną reprezentacyę konstytucyjną, Austrya w austryackiej Radzie państwa, królestwo Węgier w sejmie węgierskim, obie mają odmienny ustrój wewnętrzny i osobne organa wykonawcze.

Pomimo rozdziału na dwa odrębne państwa, obie połowy monarchii tworzą razem jedną polityczną całość i występują w swych stosunkach zewnętrznych jako jedno państwo. Polityczna spójnia całej monarchii polega na wspólności osoby Monarchy i dziedzicznej dynastyi panującej, tudzież na wspólności pewnych spraw, określonych ugodą austryacko-węgierską. Takie zjednoczenie dwóch samoistnych państw zapomocą pewnych spraw wspólnych nazywamy *unią realną*.

Odrębny stosunek zachodzi między monarchią austryacko-węgierską a krajami tureckimi Bosnią i Hercegowiną. Kraje te zostały zajęte przez monarchię na mocy międzynarodowego traktatu berlińskiego z dnia 13. lipca r. 1878. i są zarządzane przez wspólne ministerstwo monarchii. Jednakowoż formalnie nie zostały wcielone do monarchii, lecz należą nominalnie nadal do Turcyi.

§ 2.

Monarcha.

Monarcha austryacko-węgierski, t. j. Cesarz Austryi i Król Węgier w jednej osobie, jest głową i reprezentantem całej monarchii, oraz panującej dynastyi. On piastuje w obu państwach najwyższą władzę prawodawczą i wykonawczą. W wykonywaniu tej władzy jednak jest Monarcha ograniczony konstytucyjnem prawem obu połów monarchii, na mocy którego mają w obu państwach reprezentacye ludu udział w prawodawstwie, a wszelkie akta rzą-

dowe Monarchy muszą otrzymać także podpis czyli t. z. kontrasygnaturę ministrów, odpowiedzialnych przed parlamentem. Uchwały reprezentacyi ludu dopiero wtedy stają się ustawami obowiązującemi, gdy otrzymają zatwierdzenie, czyli *sankcyę* Monarchy i zostaną na Jego rozkaz w przepisany sposób ogłoszone.

Monarcha jest naczelnym wodzem siły zbrojnej całej monarchii, wypowiada wojnę i zawiera pokój. On jest źródłem wszelkich państwowych urzędów i zaszczytów: powołuje ministrów do rady korony, mianuje ambasadorów i posłów, urzędników państwa i dworu, prezydentów i ich zastępców w obu izbach wyższych obu parlamentów, tudzież marszałków i ich zastępców w sejmach krajów koronnych. Monarcha reprezentuje całą monarchię wobec innych państw, a w aktach monarszych i umowach międzynarodowych używa tytułu: »Cesarz Austryi, król Czech i t. d., i apostolski król Węgier«, którym uwydatnia dwoisty ustrój monarchii. Sądy sprawują swą władzę i orzekają na mocy obowiązujących ustaw, ale wyroki wydają w imieniu Monarchy, któremu też służy prawo łaski, t. j. prawo darowania lub złagodzenia kar sądowych.

Obok najwyższej władzy ma Monarcha też najwyższe prawa honorowe i uprzywilejowane stanowisko osobiste. On ma prawo używania tytułów, herbów i odznak, właściwych władzy i godności monarszej, i może obdarzać ludzi zasłużonych godnościami, tytułami i orderami. Osoba Monarchy jest na mocy ustaw zasadniczych obu państw uświęconą, nietykalną i nieodpowiedzialną. Z tego powodu nie mogą sądy karne wystąpić przeciw Monarsze, a obraza Jego osoby i czci jest zbrodnią obrazy majestatu i podlega ciężkim karom kryminalnym. Monarcha jest atoli obowiązany szanować ustawy, przy wstąpieniu na tron składa przysięgę na konstytucyą, i rządzi przez ministrów, odpowiedzialnych przed parlamentem.

Na pokrycie kosztów utrzymania swego dworu Monarcha otrzymuje ze skarbu obu państw odpowiednią dotacyę roczną, zwaną *listą cywilną*.

§ 3.

Wspólne sprawy monarchii.

Wspólnemi sprawami całej monarchii są na mocy ugody austryacko-węgierskiej dwa działy spraw państwowych, mianowicie

sprawy *zagraniczne* i sprawy *wojenne*, a nadto sprawy *skarbowe* celem pokrycia wydatków wspólnych. Sprawy zagraniczne monarchii obejmują wszelkie czynności i zadania, zmierzające do ochrony praw i interesów obu połów monarchii tudzież ich obywateli wobec państw innych. Do spraw tych należy też prowadzenie rokowań w celu zawarcia międzynarodowych umów czyli traktatów, i utrzymywanie za granicą dyplomatycznej i handlowej reprezentacyi monarchii. Od r. 1878. są sprawami wspólnemi monarchii także sprawy Bośnii i Hercegowiny.

Wspólnemi sprawami wojennemi są sprawy czynnej armii wraz z rezerwą i marynarki wojennej. Sprawy obrony krajowej i pospolitego ruszenia, niemniej sprawy żandarmeryi i policyi wojskowej, nie są wspólne, lecz należą do spraw odrębnych Austryi i Węgier. Oprócz tego także niektóre sprawy czynnej armii i marynarki wojennej należą do kompetencyi prawodawczej obu państw z osobna, mianowicie uchwalenie corocznego poboru rekrutów, sprawy kwaterunku i wyżywienia wojska, ustawodawstwo względem sposobu pełnienia służby wojskowej i uregulowanie cywilnych stosunków, praw i obowiązków osób wojskowych. Wszelako w myśl ugody z r. 1867. powinien być w obu państwach system siły zbrojnej według jednakowych zasad traktowany.

Wspólną sprawą skarbową jest głównie ułożenie i uchwalenie budżetu spraw wspólnych. Budżet ten obejmuje zestawienie przewidywanych w danym roku wspólnych wydatków oraz pokrycia ich odpowiednimi dochodami. Wspólną sprawą skarbową jest też badanie rachunków z zarządu wspólnego skarbu.

Wydatki wspólne monarchii wynoszą w r. 1904. blizko 400 milionów koron. Dochody na pokrycie tych wydatków płyną w drobnej części z własnych funduszów i zakładów całej monarchii, przeważnie zaś z ceł granicznych i bezpośrednich zasiłków ze skarbu obu państw. Stosunek, w jakim obie połowy monarchii przyczyniać się mają do pokrywania wspólnych wydatków, nie jest w ugodzie austryacko-węgierskiej z r. 1867. stale oznaczony, lecz zależy od umowy, jaką obydwa państwa od czasu do czasu, zwyczajnie na lat dziesięć zawierają; jeśli porozumienie co do tego udziału zawczasu nie nastąpi, wówczas oznacza ten stosunek tymczasowo na jeden rok Monarcha. Obecnie wynosi udział Austryi na pokrycie wspólnych wydatków niespełna dwie trzecie części, udział królestwa Węgier zaś nieco więcej niż jedną trzecią część potrzebnej sumy.

§ 4.

Związek cłowy i handlowy.

Łączność obu połów monarchii polega nie tylko na wspólności spraw, które na mocy ugody z r. 1867. mają pozostać trwale wspólnemi w całej monarchii, ale nadto na umowach, zawieranych w myśl tej samej ugody peryodycznie, zwykle na lat dziesięć, celem ściślejszego połączenia wszystkich krajów monarchii. Na mocy tych osobnych umów traktują obydwa państwa niektóre sprawy ekonomiczne i podatkowe według jednakowych zasad i urządzają je w taki sam sposób. Wskutek takiej osobnej umowy istnieje między Austryą i Węgrami związek cłowy i handlowy.

Związek cłowy polega na tem, że wzajemny obrót towarów między Austryą a krajami korony węgierskiej wolny jest od opłaty ceł, czyli danin granicznych, natomiast od towarów dowożonych z innych państw do krajów monarchii pobiera się na granicach cło, w wysokości oznaczonej wspólną taryfą cłową i traktatami handlowymi. Związek handlowy monarchii polega na jednakowem ustawodawstwie w sprawach systemu miar i wag, systemu pieniężnego, poczt i telegrafów, kolei żelaznych i żeglugi, patentów na wynalazki, ochrony znaków i wzorów fabrycznych, własności literackiej, oraz w sprawie podatków konsumcyjnych od wódki, piwa, cukru, nafty i monopolów skarbowych soli i tytoniu.

Związek cłowy i handlowy monarchii obejmuje także Bośnię i Hercegowinę.

§ 5.

Organa całej monarchii.

Dla wspólnych spraw monarchii istnieją osobne organa uchwalające i wykonawcze, mianowicie delegacye i wspólne ministeryum wraz z wspólną najwyższą Izbą obrachunkową. Delegacye są organem uchwalającym i kontrolującym w sprawach wspólnych, wspólne ministeryum zaś organem wykonawczym.

Delegacyami nazywają się dwie odrębne komisye, austryacka i węgierska, wybierane corocznie przez parlamenty obu

państw, mianowicie austryacką radę państwa i sejm węgierski z pośród swych członków, celem samoistnego obradowania i uchwalania w sprawach wspólnych. Komisye te wykonują powierzone sobie czynności samodzielnie, ich uchwały nie potrzebują zatwierdzenia rady państwa ani sejmu węgierskiego. Każda delegacya, tak austryacka jak węgierska, składa się z 60 członków i 30 zastępców, z których dwie trzecie części (po 40 członków i 20 zastępców) wybierają izby posłów, jedną trzecią zaś część (po 20 członków i 10 zastępców) izby panów obu parlamentów. W delegacyach ma każdy kraj swoich przedstawicieli, ponieważ w austryackiej izbie posłów wybierają posłowie każdego kraju z osobna pewną ilość delegatów, n. p. posłowie z Galicyi wybierają siedmiu, w sejmie węgierskim zaś ma Chorwacya i Slawonia konstytucyą zapewniony wybór co najmniej czterech swych przedstawicieli z izby posłów, a jednego z izby magnatów do delegacyi.

Zadaniem delegacyi jest kontrolowanie całego zarządu spraw wspólnych i uchwalanie budżetu t. j. corocznego wykazu przewidywanych wspólnych wydatków i dochodów, — na podstawie projektów, przedłożonych przez wspólne ministeryum, czyli t. zw. »*preliminarzy* budżetowych«. Nie mają one jednak władzy ustawodawczej, ani nie są powołane do zawierania umów między Austryą i Węgrami. Umowy takie uchwalają parlamenty obu państw na wniosek swoich osobnych komisyi, zwanych deputacyami, lub też ministeryów, które prowadzą rokowania i przygotowują jednakowe projekty ustaw dla obu parlamentów. Delegacye zbierają się corocznie na wezwanie Monarchy naprzemian w Wiedniu i Budapeszcie, obradują oddzielnie i udzielają sobie na piśmie swych uchwał. Jeżeliby w pewnej sprawie mimo trzykrotnej wymiany pism (nuncyów) nie osiągnięto zgody, wówczas zbierają się obie delegacye, każda w równej liczbie na wspólne posiedzenie, na którem tylko głosują bez żadnych obrad, celem powzięcia wspólnej uchwały.

Ministeryum wspólne jest powołane do zarządu spraw wspólnych i dzieli się stosownie do trzech działów tych spraw na ministeryum spraw zagranicznych i domu cesarskiego, ministeryum wojny i wspólne ministeryum skarbu. Na czele ministeryów stoją ministrowie, mianowani przez Monarchę, osobiście odpowiedzialni wobec delegacyi za sprawowanie powierzonego sobie urzędu.

Ministeryum spraw zagranicznych i domu cesarskiego zawiaduje sprawami zagranicznemi monarchii i czuwa nad politycznem stanowiskiem panującej dynastyi. Ministrowi spraw zagranicznych podlegają reprezentanci monarchii zamieszkali w innych państwach, mianowicie ambasadorowie, posłowie, rezydenci i konsulowie.

Ministeryum wojny zarządza sprawami armii i marynarki wojennej, o ile one nie podlegają wprost Monarsze jako naczelnemu wodzowi siły zbrojnej, lub ministrom obrony krajowej w obu połowach monarchii. Pomocniczymi organami ministeryum wojny są: szef sztabu jeneralnego i jeneralni inspektorowie rozmaitych rodzajów broni i pomocniczych oddziałów armii. Zarząd spraw marynarki wojennej sprawuje osobna sekcya w ministeryum wojny. Ministeryum wojny podlegają komendy korpusów, których jest w monarchii 14, z tych 3 w Galicyi (w Krakowie, Lwowie i Przemyślu), jedna komenda korpusu w Bośnii w Sarajewie i jedna komenda wojskowa w Zadarze. Pod komendami korpusów są komendy okręgów uzupełniających czyli poborowych.

Wspólne ministeryum skarbu zarządza wszelkiemi sprawami skarbowemi, odnoszącemi się do spraw wspólnych, oraz wspólnym długiem bieżącym monarchii. Obecnie sprawuje wspólny minister skarbu także naczelny zarząd Bośnii i Hercegowiny w imieniu całego ministeryum wspólnego we wszystkich gałęziach administracyi, z wyjątkiem spraw wojskowych, które podlegają ministrowi wojny.

Wspólna najwyższa I z b a o b r a c h u n k o w a jest organem pomocniczym delegacyi, albowiem przeprowadza rachunkową kontrolę zarządu spraw wspólnych, zestawia rachunkowe wyniki i sprawozdanie swe przedkłada delegacyom.

§ 6.

Siła zbrojna monarchii.

Siła zbrojna monarchii składa się z armii czynnej liniowej (wojska stałego) wraz z rezerwą i z marynarki wojennej, tudzież z austryackiej i węgierskiej obrony krajowej wraz z pospolitem ruszeniem. Wojsko stałe z rezerwą i marynarką wojenną pozostaje pod zarządem ministeryum wojny, obrony krajowe zaś z pospolitem ruszeniem pod zarządem austryackiego i węgierskiego ministra

obrony krajowej. Mimo takiego rozdziału stanowi cała siła zbrojna monarchii jedną całość, albowiem stoi pod naczelnem dowództwem Monarchy.

Siła zbrojna obejmuje piechotę, jazdę i artyleryę, tudzież pomocnicze oddziały inżynieryi i pionierów, służbę wozową, sanitarną, pułk kolejowy i telegraficzny. Piechota dzieli się na pułki infanteryi i strzelców: pułk obejmuje cztery bataliony, batalion zaś cztery kompanie. Jazda czyli kawalerya składa się z pułków dragonów, ułanów i huzarów. Artylerya jest polową i forteczną.

W zarządzie ministeryum obrony krajowej (w Węgrzech honwedów) jest oprócz obrony krajowej i pospolitego ruszenia także żandarmerya, a nadto w Galicyi wojskowa straż policyjna, istniejąca we Lwowie, Krakowie i Przemyślu.

W czasie pokoju wynosi armia czynna monarchii wraz z obroną krajową niespełna 400.000 ludzi. Na stopie wojennej jest stan armii prawie czterokrotnie wyższy, oprócz pospolitego ruszenia, które liczy około milion żołnierzy wojskowo wyćwiczonych i przeszło pięć milionów niewyćwiczonych. Marynarka wojenna liczy w czasie pokoju niespełna 10.000 ludzi i rozporządza okrętami wojennymi w portach nad morzem adryatyckiem i na Dunaju.

Obowiązek służby wojskowej jest w całej monarchii powszechnym obowiązkiem obywatelskim. Każdy obywatel jest obowiązany stawić się w swoim okręgu poborowym do wojska w tym roku kalendarzowym, w którym ma skończyć 21. rok życia. Dla armii czynnej i obrony krajowej jest corocznie oznaczona pewna liczba czyli kontyngent rekrutów, który rozdziela się na okręgi uzupełniające. Po pokryciu kontyngentu wciela się nadwyżkę zdolnych popisowych do rezerwy uzupełniającej. Czas trwania służby wojskowej wynosi lat dwanaście, z tych trzy lata w armii liniowej, siedem lat w rezerwie i dwa lata w obronie krajowej. Osoby, mające prawo do jednorocznej służby ochotniczej są obowiązane po roku czynnej służby zdać egzamin na oficera rezerwy, w przeciwnym razie zaś muszą drugi rok służyć. Osoby, przydzielone wprost do rezerwy uzupełniającej, pozostają w niej przez lat dziesięć, przydzielone zaś wprost do obrony krajowej pozostają w niej przez lat dwanaście. W marynarce wojennej wynosi czas służby również dwanaście lat, mianowicie cztery lata w linii, pięć lat w rezerwie i trzy lata w obronie morskiej.

Do pospolitego ruszenia należą wszyscy obywatele płci męskiej, zdolni do broni, od początku tego roku, w którym kończą 19. rok życia, aż do końca roku, w którym kończą 42. rok życia. Emerytowani oficerowie i urzędnicy wojskowi, jeśli są zdolni do broni, należą do pospolitego ruszenia aż do ukończenia 60. roku życia.

Celem przysposobienia młodzieży do zawodu wojskowego istnieją szkoły kadetów (w Galicyi we Lwowie i w Łobzowie pod Krakowem), wojskowe szkoły realne niższe i wyższe, tudzież akademia wojskowa w Wiener-Neustadt, techniczna akademia wojskowa w Wiedniu i akademia marynarki w Poli. Dla wojskowych istnieją wyższe zakłady wojskowe, mianowicie szkoła wojenna w Wiedniu, wojskowe kursa fachowe w Wiedniu i inne instytuty naukowe.

II. Austrya (Przedlitawia).

§ 1.

Ustrój Austryi.

Austrya czyli Przedlitawia składa się z siedemnastu królestw i krajów, reprezentowanych w Radzie państwa. Wśród tych krajów są trzy królestwa: Czechy, Galicya i Lodomerya z Wielkiem księstwem Krakowskiem i Dalmacya; dwa arcyksięstwa: Austrya Dolna i Austrya Górna; sześć księstw: Salzburg, Styrya, Karyntya, Kraina, Śląsk i Bukowina; dwa margrabstwa: Morawy i Istrya: dwa uksiążęcone hrabstwa: Gorycya z Gradyską i Tyrol; nakoniec kraj Vorarlberg i miasto Tryest z okręgiem.

Wszystkie kraje austryackie podlegają wspólnej władzy prawodawczej i wykonawczej. Władzę prawodawczą piastuje Cesarz przy udziale Rady państwa, która uchwala ustawy w sprawach, dotyczących praw, obowiązków i interesów, wspólnych wszystkim krajom Austryi. Władzę wykonawczą dzierżą pod naczelnem kierownictwem Cesarza ministerya, rządowe władze krajowe, powiatowe i ich organa, oraz sądy, które są niezawisłe w wykonywaniu władzy sądowej od ministeryum i wogóle od administracyi.

Obok centralnej państwowej władzy prawodawczej i wykonawczej istnieją w Austryi osobne organa prawodawcze i wyko-

nawcze krajowe, oraz organa samorządne niższego rzędu. Kraje austryackie bowiem mają w pewnych sprawach autonomię, t. j. prawo wydawania w pewnym zakresie ustaw powszechnie obowiązujących, gminy zaś, a w niektórych krajach także obszary dworskie i powiaty, nie mają wprawdzie władzy prawodawczej, ale mają samorząd, czyli prawo samoistnego urządzania pewnych spraw miejscowych, niezależnie od władz państwowych. Ustawy krajowe uchwalają reprezentacye krajów, zwane sejmami, organem zaś wykonawczym sejmów są wydziały krajowe. Ustawy krajowe wymagają dla swej ważności tak samo jak ustawy państwowe sankcyi cesarskiej. Organem uchwalającym gmin i powiatów są rady gminne i rady powiatowe, organem wykonawczym zaś są zwierzchności gminne i wydziały powiatowe.

§ 2.

Rada państwa.

Rada państwa jest wspólnem ciałem reprezentacyjnem wszystkich krajów Austryi. W skład Rady państwa wchodzą dwie izby: izba posłów i izba panów, które oddzielnie obradują i uchwalają. Zgodna uchwała obu izb stanowi uchwałę Rady państwa.

Izba posłów czyli deputowanych składa się z 425 posłów, wybieranych w poszczególnych okręgach wyborczych przez osobne grupy wyborcze, zwane klasami lub kuryami wyborczemi. Taki system wyborczy nazywa się kuryalnym w odróżnieniu od powszechnego, równego prawa głosowania. System kuryalny zapewnia wszystkim grupom i interesom społecznym odpowiednie zastępstwo w reprezentacyi państwa, system powszechnego i równego prawa głosowania zaś zapewnia mandat poselski kandydatom liczebnej większości, a pozbawia zastępstwa w reprezentacyi ludu wszystkie grupy społeczne, które są w liczebnej mniejszości.

W Austryi wybiera lud deputowanych do izby posłów w pięciu klasach czyli kuryach wyborczych, a mianowicie:

1) Pierwszą jest kurya wielkich posiadłości ziemskich, obejmująca właścicieli dóbr najwyżej opodatkowanych. Kurya ta wybiera ogółem we wszystkich krajach 85 posłów czyli piątą część ogólnej liczby deputowanych.

2) Drugą jest kurya miast, w której mają prawo wyboru mieszkańcy miast, opłacający od swych gruntów, domów, lub zarobków podatki bezpośrednie w pewnej oznaczonej wysokości (t. zw. *cenzus* podatkowy), piastujący urząd publiczny, albo mający stopień doktora (t. zw. *cenzus* intelligencyi).

3) Trzecią jest kurya izb handlowych i przemysłowych, w której wybierają izby handlowe i przemysłowe jako reprezentacye kupców i przemysłowców swego okręgu. W niektórych krajach tworzą miasta i izby handlowe i przemysłowe jedno ciało wyborcze. Kurye miast i izb handlowych i przemysłowych wybierają w całem państwie 137 posłów, czyli niespełna trzecią część całej izby deputowanych.

4) Czwartą jest kurya gmin wiejskich, obejmująca mieszkańców gmin wiejskich i miasteczek, powołanych do wyboru podobnie jak w kuryi miast bądź na podstawie opłacanego podatku bezpośredniego, bądź piastowanego urzędu publicznego lub intelligencyi. Ogółem wybiera ta kurya 131 deputowanych. Wybory w tej kuryi nie odbywają się atoli bezpośrednio, lecz pośrednio przez prawybory. Wszyscy powołani do wyboru w gminach wybierają najpierw jako prawyborcy na 500 mieszkańców jednego wyborcę, a dopiero wybrani w ten sposób wyborcy wybierają w swoim okręgu wyborczym posła.

5) Piątą jest kurya powszechna, zaprowadzona ustawą z r. 1896. W kuryi tej mają prawo wyboru wszyscy pełnoletni i własnowolni obywatele austryaccy płci męskiej, bez różnicy, czy płacą jakiekolwiek podatki i czy należą do jednej z poprzednich klas wyborczych. W tej kuryi mają więc głos także wyborcy czterech poprzednich kuryi, razem z robotnikami i innymi obywatelami, którzy w poprzednich kuryach nie wybierają. Kurya ta wybiera razem 72 posłów, w tyluż okręgach wyborczych, a to w okręgach miast stołecznych bezpośrednio, w innych okręgach zaś pośrednio, podobnie jak kurya czwarta.

Z ogólnej liczby deputowanych przypada na Galicyę razem 78 posłów, mianowicie w kuryi wielkich posiadłości ziemskich 20, w kuryi miast 13, izb handlowych i przemysłowych 3, gmin wiejskich 27, a w kuryi powszechnej 15 posłów.

Prawo wybierania posła, czyli t. zw. czynne prawo wyborcze, mają we wszystkich krajach tylko mężczyźni z wyjąt-

kiem kuryi wielkich posiadłości, w której mają to prawo także kobiety. Nadto wyborcy muszą być obywatelami austryackimi pełnoletnimi, czyli muszą ukończyć 24. rok życia, i być własnowolnymi, t. j. mieć prawo swobodnego rozporządzania swym majątkiem. Wybieralnymi są na posła, czyli t. zw. bierne prawo wyborcze mają obywatele austryaccy płci męskiej, którzy przynajmniej od trzech lat są obywatelami, ukończyli 30. rok życia i mają czynne prawo wyborcze w jakiejkolwiek kuryi wyborczej.

Izba panów nie ma oznaczonej z góry liczby swych członków, ani też żadnych członków, pochodzących z wyboru. Należą do niej niektórzy członkowie już na mocy swej przynależności do panującej dynastyi lub na mocy swej godności duchownej, inni członkowie zaś są mianowani przez Cesarza dziedzicznie lub dożywotnie. W szczególności wchodzą w skład izby panów:

a) Na mocy swego urodzenia: wszyscy pełnoletni członkowie domu cesarskiego;

b) na mocy swej godności: wszyscy arcybiskupi w Austryi, tudzież biskupi, mający tytuł książęcy, n. p. książę biskup krakowski;

c) na mocy mianowania przez Cesarza:

α) dziedzicznie: pełnoletnie głowy rodów szlacheckich, które mają w krajach austryackich rozległe dobra ziemskie;

β) dożywotnie: mężowie zasłużeni około państwa, Kościoła, nauk lub sztuk, powołani przez Cesarza do izby panów.

W izbie panów mianuje Cesarz także prezydenta i jego zastępcę z pośród członków izby; izba posłów zaś wybiera sobie sama prezydenta i wiceprezydentów ze swego grona.

Obie izby Rady państwa zbierają się corocznie w Wiedniu na wezwanie Cesarza, dla obradowania i uchwalania w sprawach powierzonych sobie konstytucyą, mianowicie ustawą zasadniczą o reprezentacyi państwa. Członkowie izby posłów wybierani są na lat sześć, Cesarz jednak ma prawo wedle swego uznania rozwiązać izbę posłów przed upływem lat sześciu i zarządzić rozpisanie nowych wyborów.

Zakres działania czyli kompetencya Rady państwa jest w ustawie zasadniczej szczegółowo określona. W ogólności jest Rada państwa wspólnem ciałem reprezentacyjnem i prawodawczem całej Austryi, we wszelkich sprawach, dotyczących praw

obowiązków i interesów, wspólnych wszystkim krajom Austryi, o ile one na mocy ugody z Węgrami nie są powierzone delegacyom wspólnym. W szczególności uchwala Rada państwa ustawy w sprawach prywatnych i publicznych. W sprawach oświaty należy do Rady państwa ustawodawstwo o szkołach wyższych i ustanowienie zasad nauczania w szkołach średnich i ludowych. Rada państwa kontroluje całą administracyę państwową i corocznie uchwala budżet państwa na podstawie preliminarzy ministeryum.

Uchwały rady państwa stają się prawomocnemi ustawami, gdy zostaną przez Cesarza sankcyonowane i w dzienniku praw państwa ogłoszone. Sam cesarz może w sprawach należących do Rady państwa tylko wyjątkowo wydawać rozporządzenia pod odpowiedzialnością całego ministeryum, jeżeli Rada państwa nie jest zebrana, a sprawa jest nagła. Takie cesarskie rozporządzenie musi być po zebraniu się Rady państwa najdalej do czterech tygodni przedłożone w izbie posłów, następnie zaś w izbie panów do zatwierdzenia.

Ministrowie są przed Radą państwa za sprawowanie swej władzy urzędowej odpowiedzialni i w razie naruszenia ustaw mogą być uchwałą każdej z obu izb powołani do odpowiedzialności przed osobny trybunał stanu. Członków tego trybunału wybierają po połowie obie izby z poza grona członków Rady państwa.

§ 3.

Sejmy.

Sejmy są konstytucyjnemi reprezentacyami krajów. Każdy kraj ma w Austryi swój sejm, razem więc jest w państwie 17 sejmów. Najliczniejszym jest sejm czeski, następnie galicyjski, mający 161 członków, najmniej członków ma sejm Vorarlbergu. W Tryeście rada miejska jest zarazem sejmem dla tego miasta z okręgiem.

Członkowie sejmów pochodzą w przeważnej części z wyborów, w części jednak składa się sejm także z mężów, powołanych na członków sejmu już na mocy piastowanej godności, mianowicie z arcybiskupów, biskupów i rektorów szkół wyższych. Członkowie sejmów, nie pochodzący z wyboru, nazywają się wirylistami. Sejm galicyjski ma takich członków dwunastu, mianowicie trzech arcybiskupów, pięciu biskupów, dwóch rektorów uniwersytetów krajo-

wych, rektora szkoły politechnicznej we Lwowie i prezesa akademii umiejętności w Krakowie.

Posłów sejmowych wybierają wyborcy, podzieleni na kurye i okręgi wyborcze, podobnie jak przy wyborach do izby posłów Rady państwa, z tą atoli różnicą, że dotychczas nie wprowadzono piątej kuryi »powszechnej« dla wyborów sejmowych. W Galicyi i niemal we wszystkich innych krajach wybierają posłów sejmowych na lat sześć wyborcy w czterech kuryach, mianowicie w kuryi wielkich posiadłości, w kuryi miast, izb handlowych i przemysłowych, oraz gmin wiejskich. Wybory w trzech pierwszych kuryach odbywają się bezpośrednio, w kuryi gmin wiejskich zaś, podobnie jak do izby posłów Rady państwa, pośrednio przez prawybory.

Sejmy zbierają się na wezwanie Cesarza corocznie w stolicach krajów (w Galicyi we Lwowie), celem obradowania i uchwalania w sprawach powierzonych sobie konstytucyą państwa. Przewodniczącego sejmu, zwanego marszałkiem krajowym, i jego zastępcę mianuje Cesarz z pośród posłów sejmowych. Zakres działania czyli kompetencya sejmu obejmuje autonomiczną władzę prawodawczą we wszystkich sprawach krajowych, mianowicie ekonomicznych, komunikacyjnych, szkolnych, sanitarnych i innych, o ile na mocy ustawy zasadniczej o reprezentacyi państwa nie należą do kompetencyi Rady państwa. Niektóre sprawy należące do sejmów wymieniają szczegółowo statuty krajowe z r. 1861., mianowicie sprawy kultury krajowej i wogóle dobrobytu i potrzeb kraju, zarząd majątkiem i zakładami kraju, uchwalanie budżetu funduszów krajowych, uchwalanie podatków i opłat na cele krajowe. Ustawy uchwalone przez sejm wymagają dla swej prawomocności sankcyi cesarskiej i ogłoszenia w dzienniku ustaw krajowych.

W niektórych sprawach uchwalają sejmy dla kraju ustawy szczegółowe w ramach ogólnych zasad prawnych, uchwalonych przez Radę państwa dla wszystkich krajów. Do spraw takich należą n. p. sprawy gminne, wyznaniowe, szkolne, kwaterunkowe i inne.

Stałym organem wykonawczym sejmu, a zarazem naczelną władzą administracyjną w kraju w sprawach samorządu jest W y d z i a ł k r a j o w y. Członków Wydziału krajowego wybiera sejm z grona swego, przewodniczącym Wydziału zaś jest marszałek krajowy.

§ 4.

Gminy, obszary dworskie i powiaty.

Gminą nazywamy polityczny związek ludności miejscowej, powołamy do wypełnienia na swym obszarze pewnych publicznych zadań miejscowych. Gminy są bądź wiejskie (wsie), bądź miejskie (miasta). Od gmin politycznych odróżnić należy związki gminne dla pewnych szczegółowych celów, n. p. gminy parafialne i wyznaniowe.

Reprezentacyą gminy jest *rada gminna*, wybierana przez członków gminy, organem zaś wykonawczym rady gminnej jest *zwierzchność gminna*, wybierana przez radę gminną z pośród swych członków. Na czele zwierzchności gminnej stoi w gminach wiejskich wójt, w miastach burmistrz. Niektóre miasta w Austryi, między niemi także Lwów i Kraków, mają własne statuty miejskie, które rozszerzają ich zakres działania na sprawy, należące do starostw i rad powiatowych. W miastach takich prezydent, wybrany przez radę miejską, ma zarazem prawa i obowiązki powiatowej władzy politycznej.

Zakres działania gmin jest dwojaki: *własny* i *poruczony*. Zakres działania własny obejmuje miejscowe sprawy, należące do gminnego samorządu. Sprawy te urządzane są przez gminę samodzielnie, własnemi siłami gminy, w ramach obowiązujących ustaw. Do spraw tych należy policya miejscowa, t. j. opieka nad bezpieczeństwem życia i mienia, nad zdrowiem i moralnością mieszkańców w obrębie gminy, następnie opieka nad ubogimi przynależnymi do gminy, utrzymywanie szkół ludowych, komunikacya miejscowa i oświetlenie, zarząd majątkiem i zakładami gminy, oraz nakładanie podatków, opłat i dodatków do podatków państwowych na potrzeby gminy. Zakres działania poruczony obejmuje czynności wykonywane przez gminę na polecenie władz rządowych. Gmina bowiem jest nie tylko ciałem samorządnem, ale jest zarazem miejscowym organem wykonawczym administracyi państwowej i jako taki wypełnia jej polecenia, n. p. sporządza spisy osób obowiązanych do służby wojskowej, spisy wyborców do ciał reprezentacyjnych, spisy osób opodatkowanych, wyręcza rząd w sprawach administracyjnych i podatkowych. Każdy obywatel austryacki jest przynależny do jednej gminy w państwie, a przynależność ta daje

mu prawo spokojnego pobytu w gminie i zaopatrzenia w ubóstwie z funduszów gminy.

W Galicyi i na Bukowinie są wyłączone ze związku z gminą obszary dworskie i wypełniają na swoim obszarze przez swych przełożonych obowiązki i niektóre prawa gminy.

W trzech krajach austryackich, mianowicie w Galicyi, Czechach i Styryi, istnieje pomiędzy reprezentacyą krajową a gminną jeszcze pośrednia samorządna reprezentacya powiatowa. Reprezentacyę tę stanowią rady powiatowe, wybierane przez uprawnionych do wyboru mieszkańców powiatu w trzech grupach wyborczych (wielkiej posiadłości, miast i gmin wiejskich). Rady powiatowe mają w sprawach wewnętrznych powiatu samorząd i nadzór nad gminami i obszarami dworskimi. Organem wykonawczym rad powiatowych jest wydział powiatowy, mający na czele presesa, wybranego przez radę powiatową i zatwierdzonego przez Cesarza. Na potrzeby powiatu, szczególnie na drogi powiatowe i na cele szkolne, pobierają rady powiatowe dochody z własnych funduszów, z myt drogowych i z dodatków do podatków bezpośrednich.

§ 5.

Władze wykonawcze.

Wykonanie ustaw i naczelny zarząd państwa spoczywa w ręku Cesarza, który jednak nie rządzi sam, lecz przez ministrów, odpowiedzialnych przed Radą państwa. Ministrowie są doradcami korony i w zarządzie państwa wypełniają jej wolę. Ministrom podlegają niższe władze administracyjne, które stosować się muszą do rozporządzeń i poleceń władz przełożonych.

Od administracyi jest ściśle oddzielone sądownictwo. Wprawdzie sędziowie są, jak inni urzędnicy, mianowani przez wyższe władze administracyjne z woli Cesarza lub przez samego Cesarza, i wyroki sądów zapadają w imieniu Cesarza, jednakowoż w wykonywaniu władzy sędziowskiej, w orzekaniu i wydawaniu wyroków, są sędziowie zupełnie niezależni od woli przełożonych i trzymać się muszą tylko ustaw obowiązujących.

Obecnie na czele ministeryum austryackiego stoi powołany przez cesarza prezydent ministrów, naczelny zarząd państwa zaś

podzielony jest na ośm ministeryów, z których każde we własnym zakresie zarządza sprawami doń należącemi. Oprócz ośmiu ministrów dla pewnych spraw wchodzi w skład ministeryum austryackiego minister »bez teki« dla czuwania nad sprawami i interesami Galicyi, tudzież zazwyczaj osobny minister dla Czech. Wszyscy ministrowie razem tworzą radę ministeryalną i w sprawach ważniejszych lub zasadniczego znaczenia obradują wspólnie pod przewodnictwem Cesarza lub prezydenta ministrów.

W szczególności istnieją w Austryi następujące ministerya specyalne: 1) spraw wewnętrznych: 2) obrony krajowej: 3) wyznań i oświaty; 4) skarbu czyli finansów: 5) handlu: 6) rolnictwa: 7) sprawiedliwości; 8) kolei żelaznych.

Zakres działania poszczególnych ministeryów określają w ogólności ich nazwy. Najszerszy zakres ma ministeryum spraw wewnętrznych, albowiem należą doń wszelkie sprawy administracyi wewnętrznej, których nie przydzielono ministeryom specyalnym, n. p. sprawy sanitarne wraz z służbą zdrowia, sprawy ubogich, budownicze, drogowe, bezpieczeństwa publicznego, stowarzyszeń i wiele innych.

W każdem ministeryum z osobna istnieją dla pomocy i informacyi ministrów sekcye, departamenty i biura dla poszczególnych działów administracyi. Obok ministerstwa istnieje niezależna odeń najwyższa izba obrachunkowa, mająca kontrolę nad skarbowem gospodarstwem państwa i układająca dla parlamentu centralne zamknięcia rachunkowe.

Ministeryom, jako centralnym władzom wykonawczym państwa, podlegają władze krajowe, władzom krajowym zaś władze powiatowe i organa lokalne. Na czele administracyi rządowej krajów stoją namiestnicy, a w mniejszych krajach prezydenci rządów krajowych. Takich naczelników krajowych ma każdy kraj austryacki, z tą tylko różnicą, że dla dwóch krajów Tyrolu i Vorarlbergu jest jeden tylko namiestnik, a tak samo jednego namiestnika mają trzy kraje Pobrzeża: Istrya, Gorycya z Gradyską i Tryest. Namiestnicy są naczelnikami administracyjnych władz krajowych, tak politycznych, jak szkolnych i finansowych. Namiestnikom nie podlegają władze sądowe.

Krajowa władza polityczna nazywa się namiestnictwem, a w mniejszych krajach rządem krajowym. Władzy tej podlegają

starostwa powiatowe, prezydenci miast, mających własne statuta i dyrekcye policyi. W Galicyi jest 79 starostw powiatowych i są dwa miasta, Lwów i Kraków, mające własne statuta. Zakres działania władz politycznych jest bardzo obszerny, obejmuje bowiem nie tylko te sprawy, które w naczelnym zarządzie należą do ministeryum spraw wewnętrznych, ale i wiele spraw innych, któremi kierują inne ministerya.

Krajowemi władzami szkolnemi są rady szkolne krajowe. Na czele rad szkolnych krajowych stoją namiestnicy (w Niższej Austryi, Czechach i Galicyi także wiceprezydenci), ustrój zaś tych władz nie we wszystkich krajach jest jednakowy. W Galicyi w skład rady szkolnej krajowej wchodzą ze strony rządu oprócz wiceprezydenta trzej referenci administracyjni, oraz 11 inspektorów szkolnych, nadto delegat Wydziału krajowego, dwaj delegaci rad miejskich Lwowa i Krakowa, dwaj delegaci duchowieństwa katolickiego obu obrządków, (łacińskiego i greckiego), mianowani przez Cesarza, nakoniec dwaj mężowie w zawodzie nauczycielskim zaszczytnie znani, przez Wydział krajowy przedstawieni i przez Cesarza mianowani. Radom szkolnym podlegają rady okręgowe, które pod przewodnictwem starosty wykonywują przez inspektorów okręgowych nadzór nad szkołami ludowemi w powiatach; najniższą władzą szkolną są rady szkolne miejscowe.

Krajowe władze skarbowe nazywają się krajowemi dyrekcyami skarbu, a w mniejszych krajach dyrekcyami skarbu. Kierownikiem tych władz jest namiestnik i wiceprezydent, w niższej instancyi zaś podlegają im okręgowe dyrekcye skarbu, a nadto w sprawach podatków bezpośrednich, administracye podatków i starostwa, które mają w tym celu przydzielonych inspektorów podatkowych. Organami pomocniczemi władz skarbowych są kasy krajowe, urzędy podatkowe i cłowe, tudzież straż skarbowa.

Dla spraw górniczych istnieją w państwie 4 starostwa górnicze (jedno w Krakowie), podlegające ministeryum rolnictwa. Starostwu górniczemu podlegają urzędy górnicze rewirowe. Dla spraw przemysłowych istnieją inspektoraty przemysłowe (w Galicyi dwa: we Lwowie i Krakowie). Dla patentów na wynalazki istnieje w Wiedniu urząd patentowy, a w wyższej instancyi trybunał patentowy. Do zarządu dobrami i lasami państwowemi powołane są w krajach dyrekcye domen i lasów; do zarządu poczt, telegrafów i telefonów dyrekcye poczt, którym podlegają urzędy pocztowe

i telegraficzne; do zarządu państwowych kolei żelaznych dyrekcye kolejowe (w Galicyi trzy: we Lwowie, Krakowie i Stanisławowie).

Zastępstwo prawne państwa oraz Kościoła i fundacyi sprawują prokuratorye skarbu, podlegające ministeryum skarbu.

Dla spraw samorządu jest naczelnym organem administracyjnym krajowym oraz instancyą dla niższych ciał samorządnych Wydział krajowy; dalszymi organami są wydziały powiatowe, magistraty i zwierzchności gminne.

§ 6.

Sądownictwo.

Sądownictwo w sprawach cywilnych i karnych sprawują w Austryi w imieniu Cesarza sądy zwyczajne czterech kategoryi:

Najwyższym sądem zwyczajnym jest najwyższy trybunał sądowy i kasacyjny w Wiedniu. Trybunał ten jest najwyższą instancyą sądową, rozstrzyga odwołania i zażalenia od wyroków i uchwał sądów niższych, a zarazem czuwa nad tem, ażeby obowiązujące ustawy były w całem państwie jednakowo przez sądy stosowane.

Sądami IIej, a dla niektórych spraw ostatniej instancyi, są sądy krajowe wyższe czyli apelacyjne. Sądów takich jest w Austryi dziewięć, w Galicyi dwa, mianowicie jeden w Krakowie dla Galicyi Zachodniej wraz z W. Ks. Krakowskiem, drugi we Lwowie, dla Galicyi Wschodniej i Bukowiny.

Sądami zwyczajnymi I. instancyi, a w niektórych sprawach II. instancyi, są sądy obwodowe, mające siedzibę w większych miastach i sądy krajowe w krajowych miastach stołecznych.

Najniższą kategoryą sądów zwyczajnych są sądy powiatowe. W Galicyi są dwa sądy krajowe wyższe, dwa sądy krajowe i 14 sądów obwodowych, oraz 187 sądów powiatowych.

W sprawach karnych mają obywatele udział w sądownictwie, tworząc t. zw. sądy przysięgłych przy sądach krajowych i obwodowych. Sądy przysięgłych orzekają o winie oskarzonych o cięższe zbrodnie, tudzież o wszelkie występki karygodne, popełnione treścią druków lub z pobudek politycznych.

Rozprawy przed sądami są w sprawach cywilnych i karnych ustne i jawne. Do ścigania występków i zbrodni, tudzież do wno-

szenia oskarżenia przed sądami karnemi powołane są prokuratorye państwa. Prokuratorye państwa ustanowione są przy każdym sądzie krajowym i obwodowym, przy sądach powiatowych zaś ustanowieni są ich zastępcy. Przy sądach krajowych wyższych istnieją nadprokuratorye państwa, przy sądzie zaś najwyższym sądowym i kasacyjnym prokuratorya jeneralna.

Wojskowi należący do armii czynnej i obrony krajowej podlegają w sprawach karnych własnym sądom wojskowym. Dla spraw przekroczeń skarbowych istnieją sądy specyalne skarbowe. Dla załatwiania spraw spornych przemysłowych pomiędzy przedsiębiorcami przemysłowymi a robotnikami, tudzież pomiędzy robotnikami tego samego przedsiębiorstwa, istnieją w niektórych miastach (w Galicyi we Lwowie i Krakowie) osobne sądy przemysłowe.

Dla spraw prawa publicznego powołane są trzy osobne trybunały, niezależne od ministerstwa, mianowicie trybunał państwa, trybunał administracyjny i trybunał stanu.

Trybunał państwa rozstrzyga spory kompetencyjne czyli spory co do zakresu działania władz administracyjnych, sądowych i autonomicznych, tudzież władz sądowych i administracyjnych, niemniej zażalenia obywateli z powodu naruszenia ich praw politycznych konstytucyą poręczonych i wzajemne pretensye krajów do siebie lub państwa.

Trybunał administracyjny rozstrzyga zażalenia z powodu nieważności orzeczeń najwyższych władz administracyjnych.

Trybunał stanu jest powołany do sądzenia ministrów na oskarzenie jednej z izb Rady państwa. Dotychczas jednak Trybunał ten nie był czynnym, ponieważ takiego oskarzenia nie było.

§ 7.

Finanse Austryi.

Na pokrycie licznych potrzeb państwowych pobiera państwo pod naczelnym zarządem ministeryum skarbu dochody skarbowe częścią z własnego majątku i zakładów, częścią z opłat za rozmaite czynności urzędowe i usługi zakładów publicznych, głównie jednak z podatków czyli z danin pieniężnych, pobieranych przymusowo od społeczeństwa. Podatki w Austryi dzielą się na bezpośrednie i pośrednie. Podatki bezpośrednie są nałożone bezpośrednio na osoby,

na ich dochody i kapitały; należy tu podatek osobisty dochodowy, nałożony na wszystkich mieszkańców, których dochód roczny przewyższa kwotę 1200 koron, podatek zarobkowy od przedsiębiorstw i zarobków, podatek od renty, podatek od płacy (począwszy od 6.4)0 koron rocznie) podatek gruntowy i domowy. Podatki pośrednie nałożone są na pewne przedmioty osobistego spożycia i używania, podnoszą cenę tych przedmiotów i w ten sposób obciążają pośrednio kupujących je konsumentów. Należą tu głównie podatki konsumcyjne od wódki, piwa, wina, cukru, mięsa i nafty, monopole soli i tytoniu, cła od towarów, dowożonych do krajów monarchii.

Corocznie przedkłada rząd radzie państwa projekt budżetu, czyli wykaz przewidywanych w danym roku wydatków i dochodów skarbowych. Projekt ten staje się ustawą budżetową, gdy zostanie przez radę państwa uchwalony i przez Cesarza sankcyonowany.

Oprócz państwa mają także ciała samorządne: kraje, powiaty i gminy, własne dochody, głównie z dodatków do podatków państwowych, z własnych podatków, opłat i majątków. Kraje mają też pewien udział w dochodach państwa z podatków bezpośrednich osobistych i z podatku od spirytusu. Także gospodarstwo ciał samorządnych opiera się na budżetach corocznie uchwalanych.

§ 8.

Prawa i obowiązki obywateli.

Obywatelstwo austryackie, czyli prawną przynależność do państwa austryackiego, nabywa się w sposób czworaki. Pierwszym i zwyczajnym sposobem nabycia obywatelstwa jest urodzenie: dzieci ślubne obywatela, niemniej dzieci nieślubne obywatelki austryackiej, są także obywatelami austryackimi. Na równi z urodzeniem pozostaje drugi sposób nabycia obywatelstwa: przez legitymacyę małoletnich dzieci nieślubnych, jeżeli później ważne małżeństwo cudzoziemki z obywatelem austryackim zostanie zawarte. Trzecim sposobem są zaślubiny cudzoziemki z obywatelem austryackim, żona bowiem uzyskuje obywatelstwo swego męża. Nakoniec czwartym sposobem nabycia obywatelstwa jest wyraźne nadanie tego prawa cudzoziemcowi przez powołaną do tego krajową władzę polityczną (namiestnictwo).

Obywatele mają pełnię praw obywatelskich, tak prywatnych, jak publicznych. Ogólne prawa obywateli wylicza szczegółowo ustawa zasadnicza państwa z r. 1867. Można je streścić w trzech ogólnych zasadach prawnych, mianowicie w zasadzie wolności osobistej, równości wobec prawa i nietykalności własności.

Z zasadniczego prawa wolności osobistej wypływa zniesienie niewoli i poddaństwa osobistego, wolność podróżowania i osiedlania się w dowolnem miejscu, wolność wybierania sobie powołania i zarobku, swoboda przesiedlania się, nawet emigrowania z granic państwa, jeśli obowiązkowi służby wojskowej zadość uczyniono. Również poręcza konstytucya obywatelom wolność wiary i sumienia, prawo zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń, wolność objawiania swego zdania w granicach prawnych słowem, pismem i drukiem, wolność uczenia się i nauczania, wolność wnoszenia próśb do monarchy, władz publicznych i do reprezentacyi ludu.

Równość wobec prawa zapewnia wszystkim obywatelom równouprawnienie w stosunkach prywatnych i jednakowy przystęp do urzędów i zaszczytów. Także wszystkie wyznania religijne i narodowości są równouprawnione. Każdy szczep ma prawo do zachowania i pielęgnowania swej narodowości i języka. Równości praw odpowiadają równe obowiązki i jednakowa odpowiedzialność za naruszenie przepisów policyjnych lub karnych.

Nietykalność własności konstytucya poręcza wszystkim obywatelom. Wywłaszczenie, czyli przymusowe odjęcie własności prywatnej, nastąpić może tylko w interesie publicznym w wypadkach ustawą przewidzianych i tylko za zupełnem wynagrodzeniem właściciela. Z nietykalnością własnosci łączy się nietykalność prawa domowego i tajemnicy listowej.

Obok ogólnych praw obywatelskich mają obywatele prawo do ochrony ze strony władzy państwowej tak w kraju, jak za granicą, prawo do pobytu w obrębie państwa, z którego nie mogą być nawet za zbrodnię wydaleni, oraz prawo udziału w wykonywaniu państwowej władzy prawodawczej i wykonawczej w zakresie konstytucyą określonym.

Obywatelskim prawom odpowiadają powszechne obywatelskie obowiązki. Zasadniczym obowiązkiem obywatelskim jest wierność

państwu i posłuszeństwo względem obowiązujących ustaw, rozporządzeń i poleceń władzy. Z obowiązku tego wypływa też obowiązek powszechnej służby wojskowej, tudzież obowiązek opłacania podatków i innych danin publicznych. Obowiązki obywatelskie obciążają także cudzoziemców, z wyjątkiem obowiązku służby wojskowej.

III. Węgry (Zalitawia).

§ 1.

Ustrój Węgier.

Królestwo węgierskie jest podobnie jak Austrya monarchią konstytucyjną, albowiem władzę prawodawczą dzieli król na mocy konstytucyi państwowej z reprezentacyą narodu i rządzi przez odpowiedzialnych ministrów. W skład państwa węgierskiego wchodzą trzy terrytorya autonomiczne, mianowicie: 1) Węgry właściwe, które obejmują też Siedmiogród i dawniejsze Pogranicze wojskowe; 2) Chorwacya, Slawonia i Dalmacya, z których Dalmacya należy tylko formalnie do krajów korony węgierskiej, faktycznie zaś jest wcieloną do Austryi; 3) miasto Fiume czyli Rjeka, mające otrzymać na mocy konstytucyi autonomię, ale dotychczas faktycznie podlegające węgierskiej władzy prawodawczej i wykonawczej. Faktycznie więc obok Węgier ma tylko kraj Chorwacya ze Slawonią autonomię i to znacznie szerszą, niż kraje austryackie. Mimo to wszystkie kraje korony węgierskiej tworzą jedno państwo, mają jednego króla i wspólną reprezentacyę w sejmie węgierskim. Przynależni do państwa węgierskiego mają jedno tylko obywatelstwo węgierskie.

Ustrój polityczny państwa węgierskiego jest owocem tysiącletniego rozwoju historycznego. Stosunek władz rządowych i samorządnych jest w Węgrzech zasadniczo odmienny, niż w Austryi. W Austryi istnieje hierarchia władz rządowych od ministeryum aż do władz najniższych, a tylko niektóre sprawy są oddane ciałom samorządnym; przeciwnie w państwie węgierskiem tylko w niektórych sprawach administracyi ma ministeryum zarząd bezpośredni, mianowicie w sprawach oświaty, finansów, policyi, budowli pań-

stwowych i metryk cywilnych, zresztą zaś organa samorządne zwane municypiami, tak okręgowe (komitatowe), jak miejskie, zastępują organa rządowe. Ministeryum więc nie rządzi w kraju zapomocą swych własnych organów podwładnych, lecz za pośrednictwem urzędników municypalnych. Stosunek taki wytwarza dla rządu wiele niedogodności, wskutek czego postanowiono ustawą z r. 1891. oddać administracyę polityczną wprost w ręce organów państwowych. Dotychczas atoli nie wykonano tej ustawy, zarząd państwowy więc polega nadal głównie na kontrolowaniu administracyi municypalnej i rozstrzyganiu spraw w drodze apelacyjnej.

§ 2.

Sejm węgierski.

Sejm węgierski jest reprezentacyą całego państwa węgierskiego łącznie z Chorwacyą i Slawonią, a zarazem reprezentacyą właściwych Węgier w sprawach, w których Chorwacya i Slawonia ma autonomię. Podobnie jak austryacka Rada państwa, składa się sejm węgierski z dwóch izb: izby posłów i izby magnatów. Uchwałę sejmu stanowi zgodna uchwała obu izb.

Izba posłów składa się z 453 członków, z których 413 wybierają na lat pięć wyborcy w węgierskich okręgach komitatowych i miejskich, 40 zaś deleguje sejm chorwacko-slawoński. Delegaci sejmu Chorwacyi i Slawonii obradują i głosują tylko w sprawach, które także Chorwacyi i Slawonii dotyczą. Czynne prawo wyborcze mają w Węgrzech własnowolni obywatele węgierscy płci męskiej, którzy ukończyli 20 rok życia i mają pewien przepisany majątek i dochód (cenzus majątkowy) lub pewną kwalifikacyę osobistą (cenzus intelligencyi). Bierne prawo wyborcze mają wyborcy, którzy ukończyli 24. rok życia. Osoby zajmujące pewne stanowiska (n. p. urzędnicy publiczni, nauczyciele ludowi) nie mogą być wybrane.

Izba magnatów nie ma z góry oznaczonej ilości członków. Składa się ona z członków dziedzicznych i dożywotnich, nadto z najwyższych dygnitarzy państwa i duchowieństwa chrześcijańskiego wszelkich wyznań i obrządków, nakoniec z trzech delegatów sejmu chorwacko-slawońskiego. Dziedzicznymi członkami izby magnatów są pełnoletni członkowie domu panującego oraz pełnoletni

członkowie tych rodów magnackich, którym prawo zasiadania w izbie magnatów służy, jeżeli od dóbr w państwie węgierskiem posiadanych płacą rocznie najmniej 6.000 koron podatku gruntowego wraz z podatkiem domowo-klasowym. Członkami dożywotnimi izby magnatów są zasłużeni obywatele węgierscy, powołani do tej izby przez króla na wniosek rady ministeryalnej. Ogólna ilość członków dożywotnich nie może przewyższać 50, rocznie zaś może być najwyżej pięciu mianowanych.

Zakres działania sejmu węgierskiego obejmuje udział w ustawodawstwie państwa, kontrolę nad administracyą i nad gospodarstwem skarbowem, uchwalanie budżetu. Ministrowie węgierscy są odpowiedzialni przed sejmem za swe czynności, a w wypadkach prawnie przepisanych mogą być uchwałą izby posłów postawieni w stan oskarzenia. Członków trybunału dla sądzenia ministrów nie wybiera jednak izba posłów, lecz izba magnatów z pośród swoich członków.

§ 3.

Sejm Chorwacyi i Slawonii.

Sejm Chorwacyi i Slawonii jest reprezentacyą tego królestwa w sprawach, w których na mocy ugody Węgier z Chorwacyą i Slawonią, zawartej w r. 1868., kraj ten ma konstytucyą państwa poręczoną autonomię. Sprawy wspólne wszystkich krajów korony św. Szczepana są w tej ugodzie szczegółowo wyliczone: n. p. sprawy wspólne całej monarchii austryacko-węgierskiej, sprawy utrzymania dworu, obrony kraju, sprawy finansowe, handlowe, zakładów komunikacyjnych i kredytowych; dla tych spraw więc jest reprezentacyą królestwa Chorwacyi i Slawonii sejm węgierski. Autonomię ma Chorwacya i Slawonia we wszystkich sprawach nie uznanych jako wspólne z Węgrami, mianowicie w sprawach administracyi wewnętrznej, oświaty i wyznań, sprawiedliwości. W sprawach tych dzieli sejm chorwacko-slawoński władzę prawodawczą z królem węgierskim. Sejm ten tworzy jedna tylko izba, która składa się z 90 posłów, wybieranych na pięć lat i z wirylistów. Wirylistami są pełnoletni członkowie rodów magnackich, którym prawo zasiadania w sejmie służy, przełożeni komitatów i najwyżsi dygnitarze duchowieństwa chrześcijańskiego.

Oprócz udziału w ustawodawstwie dla spraw Chorwacyi i Slawonii, wybiera sejm 40 deputowanych do izby posłów i trzech delegatów do izby magnatów sejmu węgierskiego, uchwala budżet krajowy, kontroluje administracyę kraju i ma prawo powołania do odpowiedzialności bana Chorwacyi i Slawonii, naczelnika kraju, mianowanego przez króla. Wydatki skarbowe na cele autonomiczne pokrywa Chorwacya i Slawonia na mocy ugody z Węgrami w ten sposób, że blizko połowa ogólnego dochodu z państwowych podatków i innych publicznych źródeł w kraju służy na potrzeby autonomiczne, reszta zaś wpływa na wspólne potrzeby węgierskiego państwa i całej monarchii.

§ 4.

Władze wykonawcze i samorządne.

Naczelnym organem władzy wykonawczej w państwie węgierskiem jest król, który rządzi przez ministrów, odpowiedzialnych przed sejmem węgierskim. Zastępcą króla jest palatyn, godność ta jednak nie jest obsadzona. Ministeryum węgierskie składa się z prezydenta i dziewięciu ministrów, z tych siedmiu dla takich samych działów administracyi państwowej, jak w Austryi, oprócz osobnej teki dla kolei żelaznych, (mianowicie minister spraw wewnętrznych, skarbu, rolnictwa, handlu, wyznań i oświaty, sprawiedliwości i obrony krajowej), nadto jeden minister bez teki dla Chorwacyi i Slawonii i minister przy osobie Cesarza (a latere). W Chorwacyi i Slawonii istnieje zamiast ministeryum rząd krajowy w Zagrzebiu, podzielony na trzy sekcye (spraw wewnętrznych, wyznań i oświaty, sprawiedliwości) z banem na czele. Miastem Fiume z okręgiem zarządza gubernator królewski.

Ministeryum węgierskie i rząd krajowy Chorwacyi i Slawonii sprawują administracyę tylko w niektórych sprawach przez własne organa podwładne, przeważnie zaś przez ciała samorządne, zwane municypiami, i przez organa gminne. Municypiami są reprezentacye komitatów, oraz reprezentacye miast municypalnych. Na czele zarządu komitatu stoi nadżupan, miasta municypalnego zaś nadburmistrz, mianowani przez króla. Reprezentacyą komitatu jest wydział municypalny, złożony w połowie z najwyżej opodatkowanych obywateli w komitacie zamieszkałych, w połowie zaś z człon-

ków wybranych przez wyborców. Organami wykonawczymi reprezentacyi komitatu są wydział administracyjny i urzędnicy. Miasta municypalne mają takie same prawa, jak komitaty. Z pośród tych miast mają odrębną organizacyę miasto stołeczne Budapeszt oraz Fiume z okręgiem.

§ 5.

Sądownictwo.

Sądownictwo jest w Węgrzech na mocy konstytucyi państwa podobnie jak w Austryi, oddzielone od administracyi. Król węgierski ma naczelny nadzór nad wymiarem sprawiedliwości i w jego imieniu wydają sądy wyroki. Sądy zwyczajne w sprawach cywilnych i karnych dzielą się na cztery kategorye. Najwyższym sądem w Węgrzech jest królewska kurya w Budapeszcie, w Chorwacyi i Slawonii zaś izba septemwiralna w Zagrzebiu. Sądami apellacyjnymi II. instancyi są w Węgrzech izby królewskie, mające siedzibę w jedenastu miastach, w Chorwacyi i Sławonii zaś izba bańska w Zagrzebiu. Sądami pierwszej instancyi są w Węgrzech i w Chorwacyi i Slawonii sądy powiatowe, w pewnych zaś sprawach trybunały królewskie. Dla spraw specyalnych są jak w Austryi sądy odrębne, nadto zaś są w Węgrzech sądy pokoju i sędziowie gminni, w Chorwacyi i Slawonii zaś sądy miejscowe.

W sprawach administracyjnych i skarbowych jest najwyższą instancyą wyrokującą królewski węgierski trybunał administracyjny w Budapeszcie.

§ 6.

Finanse Węgier.

Państwo węgierskie rozporządza większym majątkiem w dobrach, lasach i kopalniach państwowych, niż Austrya, czerpie jednak swoje główne dochody z podatków i opłat publicznych, podobnie jak Austrya. W obu państwach największym jest wydatek na umorzenie i oprocentowanie długów państwowych, które wynoszą razem w kapitale około 14 miliardów koron.

ROZDZIAŁ II.

Statystyka opisowa monarchii austryacko-węgierskiej.

Zadaniem statystyki opisowej, zwanej także *demografią*, jest przedstawienie zbiorowego życia społeczeństwa w jego głównych objawach. Życie społeczne powstaje i rozwija się pod wpływem licznych związków: ekonomicznych, etycznych, religijnych, narodowych, które łączą w jedną całość ludzi, zamieszkałych na obszarze państwa. Można w niem odróżnić trzy główne działy czyli kierunki: fizyczny, moralny i ekonomiczny. Objawy społeczne są we wszystkich tych kierunkach przedmiotem cyfrowych obliczeń, a zebrane daty statystyczne dostarczają materyału dla statystyki opisowej.

W szczególności statystyka fizycznego życia społeczeństwa zajmuje się zbadaniem obszaru i podziału terrytoryalnego państwa, jako naturalnej podstawy zbiorowego życia, tudzież zbadaniem ludności pod względem liczby, gęstości zaludnienia, płci, wieku, zdrowia, stosunków rodzinnych. Statystyka życia moralnego bada stosunki religijne, narodowościowe, stan etyki i oświaty w społeczeństwie. Statystyka gospodarcza zajmuje się gospodarstwem społecznem, podziałem ludności na rozmaite zawody gospodarcze, stanem i rozwojem poszczególnych gałęzi gospodarstwa społecznego: rolnictwa, górnictwa, przemysłu, handlu, zakładów komunikacyjnych, zakładów ubezpieczeń, kredytowych i innych. W ten sposób statystyka opisowa dzieli się na rozmaite działy, (statystyka obszaru, ludności, sanitarna, wyznań religijnych, narodowości, oświaty, gospodarcza), które razem dają obraz życia i rozwoju całego spoczeństwa.

I. Statystyka obszaru monarchii.

§ 1.

Obszar i położenie monarchii.

Obszar państwa jest stałą naturalną podstawą życia i rozwoju ludności. Naturalne własności tego obszaru, mianowicie jego rozległość, kształt i położenie, bogactwo wnętrza i urodzajność powierzchni ziemi, stosunki klimatyczne, oro- i hydrograficzne, wywierają stanowczy wpływ na całe życie społeczne i na ustrój polityczny narodu.

Monarchia austryacko-węgierska ma znaczną rozległość terrytoryalną, zajmuje bowiem w Europie pod względem obszaru trzecie z rzędu miejsce po Rosyi ~~i Szwecyi z Norwegią~~. Obszar monarchii bez Bośnii i Hercegowiny wynosi 624.000 kilometrów kwadratowych, z czego nieco mniej niż połowa przypada na Austryę, nieco więcej zaś na królestwo węgierskie. Nadto zajęta przez monarchię Bośnia i Hercegowinia zajmuje przestrzeń podobną, jak Czechy lub Wschodnia Galicya. W szczególności zajmuje Austrya 300.000 kilom.^{2}, Węgry 324.000 kilom.^{2}, Bośnia i Hercegowina 51.000 kilom.^{2}. Poza Europą nie ma monarchia swoich terrytoryów ani kolonii, oprócz bezludnej wyspy na północnym oceanie Lodowatym, odkrytej w r. 1873. przez wyprawę austryacką i nazwanej krajem Franciszka Józefa.

Kształt monarchii jako całości przedstawia obszar dobrze zaokrąglony z wyjątkiem dwóch krajów południowych: Dalmacyi wraz z wyspami, wysuniętej wązkim pasem ku południowi i przeciętej przez terrytoryum Hercegowiny, oraz Tyrolu z Vorarlbergiem, które wrzynają się głęboko ku zachodowi. Z obu państw monarchii z osobna mają Węgry obszar zaokrąglony, Austrya zaś ma granice bardzo rozgałęzione. Rozległość granic państwa austryackiego przyczynia się do ożywienia stosunków handlowych z państwami sąsiedniemi, ale utrudnia administracyę państwa. Dalmacya ma długą granicę morską nad morzem Adryatyckiem, lecz niestety zbyt oddzieloną od innych krajów monarchii i nieurodzajną.

Położenie monarchii w samym środku Europy ma doniosłe znaczenie ekonomiczne i polityczne. Dzięki swemu położeniu ge-

ograficznemu mają kraje monarchii klimat umiarkowany. Mimo to zachodzą w stosunkach klimatycznych poszczególnych krajów i okolic znaczne różnice, zależne od stopnia szerokości geograficznej, od wzniesienia nad poziom morza i oddalenia od morza. Dlatego podzielić można monarchię pod względem klimatycznym na trzy pasy klimatyczne: pas południowy, środkowy i północny. Pas południowy obejmuje kraje nadmorskie i Tyrol południowy, i odznacza się klimatem łagodnym, ciepłym, który sprzyja uprawie owoców południowych i drzewa morwowego. Pas środkowy sprzyja uprawie wszelkich zbóż i winorośli, w pasie północnym zaś, do którego należą północne Czechy i niemal cała Galicya, nie udaje się uprawa winorośli, a tylko w pewnych okolicach tytoniu i kukurudzy. Najostrzejszy klimat ma Galicya, ponieważ jest najwięcej oddalona od morza i nie ma naturalnej ochrony górskiej od wschodu i północy. Ostry i zmienny klimat Galicyi jest główną przeszkodą podniesienia wytwórczości ziemi w tym kraju.

W krajach monarchii bez Bośnii i Hercegowiny stykają się trzy systemy gór, mianowicie Alpy, Podgórze niemieckie i Karpaty. Wskutek tego trzy czwarte części obszaru obu państw są górzyste, a tylko jedna czwarta część przypada na niziny. Rzeki Austryi uchodzą do czterech mórz: Czarnego, Bałtyckiego, Niemieckiego i Adryatyckiego. Najważniejszem jest zlewisko morza Czarnego (rzeka Dunaj i Dniestr z dopływami) i Bałtyckiego (rzeka Odra i Wisła z dopływami). Do morza Niemieckiego wpływa rzeka Łaba z dopływami i Ren, do morza Adryatyckiego rzeka Adyga. Wszystkie te rzeki są w znacznej części spławne, ale niestety z małym wyjątkiem uchodzą do morza poza granicami monarchii, co utrudnia komunikacyę i handel zagraniczny. Galicyę przecina główny europejski dział wód na dwie prawie równe co do obszaru części, mianowicie zachodnią, obejmującą zlewisko morza Bałtyckiego (Wisłę z dopływami) i wschodnią, obejmującą zlewisko morza Czarnego (dorzecze Dniestru, Dniepru i Dunaju).

Wskutek swego geograficznego położenia i stosunków oro- i hydrograficznych jest monarchia austryacko-węgierska naturalnym pośrednikiem handlowym między Zachodem i Wschodem Europy. Własny handel krajów monarchii ma naturalne warunki najdogodniejsze ku wschodowi, ponieważ w tym kierunku uchodzą najważniejsze rzeki spławne monarchii, a nadto kraje wschodnie nie

osiągnęły jeszcze takiego stopnia ekonomicznego rozwoju, jak Austrya i Węgry.

Pod względem politycznym jest położenie monarchii o tyle niekorzystnem, że każde wstrząśnienie polityczne w Europie zagraża jej bezpieczeństwu i pokojowi. Z tego powodu musi monarchia czuwać nieustannie nad bezpieczeństwem swych ludów i w tym celu utrzymywać znaczną siłę zbrojną. Potrzeba wspólnej obrony jest też główną podstawą zjednoczenia obu państw monarchii. Pod względem cywilizacyjnym, urządzeń politycznych i społecznych, należy monarchia do Europy Zachodniej i spełnia na jej kresach ważne dla powszechnego pokoju i postępu posłannictwo cywilizacyjne.

§ 2.

Podział terrytoryalny monarchii.

Podział terrytoryalny obu państw, tworzących monarchię austryacko-węgierską, jest różny, Austrya bowiem składa się z krajów autonomicznych, mających osobne sejmy, Węgry zaś tworzą jednolite państwo, z wyjątkiem autonomicznie urządzonej Chorwacyi i Slawonii. Powstanie krajów autonomicznych wyjaśnia historyczny rozwój monarchii. Pod względem obszaru jest w Austryi największym krajem Galicya (obejmuje 78.500 kilom.²), następnie Czechy, Tyrol, Styrya i Morawy, najmniejszym zaś Tryest i Vorarlberg. W państwie węgierskiem zajmuje Chorwacya i Slawonia obszar nieco większy, niż połowa Galicyi.

Oprócz tego podziału ważnym jest podział terrytoryalny dla celów administracyi politycznej i wykonywania sądownictwa, nadto dla administracyi wojskowej, szkolnej i skarbowej.

Celem administracyi politycznej dzieli się Austrya także na kraje, które obejmują obszar krajów autonomicznych, z tą różnicą, że trzy kraje Wybrzeża, oraz dwa kraje: Tyrol z Vorarlbergiem tworzą po jednym tylko kraju administracyjnym i z tego powodu ma Austrya ogółem 14 (nie 17) państwowych terrytoryów administracyjnych, z namiestnikami i z prezydentami rządów krajowych na czele. Kraje dzielą się na powiaty polityczne (starostwa) i miasta z własnym statutem. Obszar powiatów jest rozmaity, szczególnie powiaty w okolicach górzystych, mniej zaludnionych są roz-

ległe. Galicya ma 79 powiatów politycznych i dwa miasta z własnym statutem.

Niższymi organami administracyi politycznej i autonomicznej organizacyi są gminy miejskie i wiejskie. Od gminy politycznej różni się niekiedy pod względem obszaru t. zw. gmina katastralna, która obejmuje parcele gruntowe wpisane w katastrze gruntowym dla podatku gruntowego. W Galicyi i na Bukowinie gminy katastralne są większe, niż polityczne, ponieważ obejmują także obszary dworskie, których nie ma w innych krajach.

Dla celu wymiaru sprawiedliwości dzieli się państwo na okręgi sądów krajowych wyższych czyli apellacyjnych, następnie na okręgi sądów krajowych i obwodowych, nakoniec na powiaty sądowe. Sądów krajowych wyższych ma Austrya dziewięć, a więc mniej niż krajów, ponieważ niektóre sądy apellacyjne utworzone są dla trzech, inne dla dwóch krajów mniejszych. W Galicyi mają swą siedzibę dwa takie sądy: jeden w Krakowie dla zachodniej części kraju, drugi zaś we Lwowie dla Galicyi wschodniej i Bukowiny. Ze stanowiska tego podziału dzieli się więc Galicya na dwie części. zachodnią mniejszą, obejmującą 30% obszaru kraju, i wschodnią większą, obejmującą 70% tego obszaru. Podział ten ma także znaczenie ze względów ekonomicznych i narodowych, ponieważ zachodnia część kraju odznacza się większym rozwojem ekonomicznym i ma prawie wyłącznie ludność polską, wschodnia zaś część ma dwie narodowości: polską i ruską. Okręgi sądów krajowych i obwodowych obejmują obszar kilku powiatów politycznych, okręgi zaś sądów powiatowych czyli powiaty sądowe są mniejsze, niż powiaty polityczne, tak iż na jeden powiat polityczny przypadają dwa lub więcej powiatów sądowych.

Królestwo węgierskie posługuje się dla celów administracyi politycznej samorządnymi komitatami, które dzielą się na powiaty. Pod względem obszaru są okręgi komitatów podobne do okręgów austryackich sądów obwodowych, okręgi powiatów zaś są nieco większe, niż austryackich powiatów sądowych. Również okręgi sądów apellacyjnych, trybunałów sądowych i sądów powiatowych w Węgrzech zbliżone są pod względem obszaru do okręgów odpowiednich sądów w Austryi.

II. Statystyka ludności.

§ 1.

Ludność monarchii.

Ludność mieszkająca w państwie jest podstawą jego potęgi i ogólnego dobrobytu, oraz celem wszelkiej działalności publicznej. Zadaniem państwa bowiem jest strzeżenie bezpieczeństwa i pokoju społecznego i popieranie wszechstronnego rozwoju ludności na polu ekonomicznem, etycznem i oświaty. Z tego powodu musi każde państwo zbadać istniejący stan ludności pod względem liczby i rozmieszczenia mieszkańców, tudzież pod względem ich wieku, płci, stosunków rodzinnych i społecznych, religii, narodowości, zdrowia i oświaty.

Celem zbadania stanu ludności odbywają się we wszystkich państwach cywilizowanych co kilka lat peryodyczne spisy ludności, przy których spisuje się najważniejsze daty o stosunkach ludności. Takie spisy ludności są także dla praktycznych celów administracyjnych potrzebne, n. p. dla ułożenia spisu uprawnionych wyborców, spisu obywateli powołanych do służby wojskowej, dzieci obowiązanych do uczęszczania do szkół ludowych i t. p.

W Austryi i Węgrzech odbywa się spis ludności peryodycznie co lat dziesięć. Ostatni spis ludności odbył się w dniu 31. grudnia r. 1900. i wykazał w całej monarchii wraz z Bośnią i Hercegowiną 47,142.000 mieszkańców. W Europie zajmuje monarchia austryacko-węgierska podobnie jak pod względem obszaru także pod względem ludności trzecie z rzędu miejsce, po Rosyi, mającej 110 milionów i Niemczech, mających 56 milionów mieszkańców. Z obu połów monarchii bardziej zaludnioną jest Austrya, licząca w dniu ostatniego spisu 26,151.000 mieszkańców, niż państwo węgierskie, które mimo znaczniejszego nieco obszaru, miało 19,254.000 mieszkańców. Bośnia i Hercegowina miały 1,737.000 mieszkańców.

W Austryi największą ludność ma Galicya, licząca w dniu spisu 7,316.000 mieszkańców, w tej liczbie niespełna 71.000 wojska. W stosunku do ludności całej Austryi przypada na Galicyę 28 proc. czyli przeszło czwarta część. Po Galicyi na drugiem miejscu pod względem ludności są Czechy, mające przeszło 6·3 milionów, o jeden milion mniej niż Galicya. Ludność Galicyi i Czech razem wynosi

nieco więcej niż połowa ludności Austryi. Z innych krajów austryackich ma Austrya Niższa (wraz z Wiedniem) przeszło 3 miliony, Morawy przeszło 2 miliony, Styrya przeszło milion, reszta krajów niżej miliona ludności. Najmniejszy kraj Vorarlberg ma 129.000 mieszkańców.

W państwie węgierskiem wykazał spis ostatni w Węgrzech wyżej 16·8 milionów, w Chorwacyi i Sławonii 2·4 miliony, we Fiume z okręgiem 39.000 mieszkańców.

Dla stosunków ekonomicznych kraju ważnem jest skupienie, czyli gęstość ludności w porównaniu z obszarem przez nią zamieszkałym, tudzież rozsiedlenie się ludności po miastach i wsiach. Gęstość ludności bywa zazwyczaj większą w krajach urodzajniejszych i więcej rozwiniętych, ponieważ tam żyźniejsza ziemia i przemysł mogą wyżywić stosunkowo więcej mieszkańców. Z rozwojem przemysłu i handlu wzrastają też miasta, ludność wiejska garnie się do miast dla zarobku, w krajach przemysłowych więc ludność miast jest stosunkowo większą, niż w krajach przeważnie rolniczych.

W monarchii austryacko-węgierskiej zachodzą znaczne różnice pod względem gęstości zaludnienia i stosunku ludności wiejskiej do miejskiej. W ogólności jest ludność w Austryi bardziej skupioną niż w Węgrzech, w Austryi bowiem żyje średnio na przestrzeni jednego kilometra^2 87 mieszkańców, w Węgrzech 59, w Bośnii i Hercegowinie 34 mieszkańców, w całej monarchii zaś średnio 70 mieszkańców. W samej Austryi mają najgęstszą ludność bogate kraje przemysłowe: Niższa Austrya. Śląsk, Czechy i Morawy, mające przeszło 110 mieszkańców na przestrzeni jednego kilometra^2, najrzadszą zaś górzyste kraje alpejskie: Salzburg, Tyrol, Karyntya, Vorarlberg, tudzież Dalmacya, mające średnio niżej 50 mieszkańców na jednym kilometrze^2. Galicya następuje pod względem gęstości zaludnienia da dalszem miejscu po krajach czeskich, ma bowiem 93 mieszkańców na przestrzeni jednego kilometra^2. Pomimo braku przemysłu jest gęstość zaludnienia Galicyi większą, niż Królestwa Polskiego, Księstwa Poznańskiego, Prus Zachodnich i Wschodnich. Królestwo polskie (10 gubernii) ma według ostatniego spisu ludności z połowy stycznia r. 1903. razem 11 milionów mieszkańców czyli 87 na jednym kilom.^{2}. Księstwo Poznańskie ma według spisu z 1. grudnia r. 1900. mieszkańców niespełna 1·9 milionów, czyli 65 na jednym kilom.^{2}; Prusy Zachodnie mają 61,

Prusy Wschodnie zaś tylko 54 mieszkańców na jednym kilom.². Gęste zaludnienie Galicyi, żyjącej głównie z rolnictwa, wyjaśnia niepomyślne stosunki ekonomiczne i wzrastające wychodźtwo z kraju. Niektóre powiaty w Galicyi zachodniej, mianowicie krakowski, wielicki i bialski mają więcej niż 160 mieszkańców na kilom.², inne, jak tarnowski, rzeszowski, wadowicki, chrzanowski, bocheński, a w Galicyi wschodniej stanisławowski, śniatyński, kołomyjski mają więcej niż 120 mieszkańców na kilometrze². W ogóle w Galicyi powiaty górskie mają ludność rzadką, podobnie jak kraje alpejskie, inne zaś powiaty, szczególnie w Galicyi zachodniej, mają ludność gęstą, podobnie jak zachodnie kraje przemysłowe.

Stosunek ludności miejskiej do wiejskiej jest korzystniejszy w Austryi, mającej rozwinięty przemysł i handel, aniżeli w Węgrzech. Mianowicie w Austryi żyje w miastach i miasteczkach jedna trzecia część całej ludności, w Węgrzech zaś niespełna piąta część ludności. Wszelako w Austryi zachodzą pod tym względem pomiędzy krajami bardzo znaczne różnice, ponieważ w krajach przemysłowych przemysł ma swą siedzibę głównie w miastach i skupia w nich licznych przemysłowców i robotników. Z wyjątkiem Tryestu z okręgiem i Niższej Austryi ze stolicą państwa, wszędzie jeszcze przeważa ludność wiejska nad miejską. W Galicyi żyje w miastach i miasteczkach piąta część całej ludności.

Największem miastem w monarchii jest stolica Austryi Wiedeń, mająca w dniu spisu 1,675.000 mieszkańców. Wiedeń jest w Europie pod względem ludności czwartem miastem z rzędu, po Londynie, Paryżu i Berlinie. Drugie miejsce w monarchii zajmuje Budapeszt, stolica państwa węgierskiego, mająca 716.000 mieszkańców. Trzecie miejsce zajmuje stolica Czech Praga, mająca bez przedmieść 202.000 mieszkańców, czwarte miejsce Lwów, mający 160.000 mieszkańców, dalej następują Tryest, Graz i Berno z ludnością wyżej 100.000 głów. Kraków miał w czasie ostatniego spisu 91.000 mieszkańców. Obok miast głównych wzrastają także miasta prowincyonalne, jako siedziby wojska, urzędów, handlu i przemysłu. Galicya ma oprócz miast stołecznych 7 miast, mających wyżej 20.000 mieszkańców, z tych miasto Przemyśl 46.000, cztery miasta (Kołomyja, Tarnów, Stanisławów, Tarnopol) wyżej 30.000; dwa miasta (Stryj i Jarosław) wyżej 20.000 mieszkańców.

W państwie węgierskiem miasto Szegedin dosięga 100.000 mieszkańców. Stolica Chorwacyi i Slawonii Zagrzeb ma 61.000 mieszkańców.

§ 2.

Wiek, płeć ludności.

Stosunek ludności według wieku ma dla społeczeństwa doniosłe znaczenie, ponieważ ludność będąca w wieku zdolnym do pracy utrzymuje swoją pracą także młode pokolenie, tudzież chorych i starców. Utrzymanie społeczeństwa jest więc tem łatwiejszem, im więcej jest ludzi dojrzałych, zdolnych do pracy, w stosunku do ogółu ludności. Za niezdolnych do pracy wytwórczej uważać można dzieci i młodzież niżej 15 lat, oraz starców powyżej 60 lat wieku.

W monarchii austryacko-węgierskiej przypada na dzieci i młodzież przeszło 33%, na starców około 7%, razem więc na niezdolnych do pracy przeszło 40% ludności. Doliczywszy do tej cyfry uczącą się młodzież wyżej 15 lat, nadto ludzi ułomnych i chorych, okaże się, że zaledwie połowa ludności jest zdolną do pracy wytwórczej. W Galicyi panują pod względem wieku ludności stosunki mniej pomyślne, niż średnio w całej monarchii, ponieważ najniższe grupy wieku są tu najsilniej obsadzone, tak, że trzecią część ludności stanowią dzieci niżej dziesięciu lat, a połowę ludności dzieci i młodzież niżej lat 20. Z powodu znacznej śmiertelności wśród dzieci mniejsza część ludności przypada na ludzi pełnoletnich, zdolnych do pracy.

Pod względem płci panuje w monarchii, jak we wszystkich krajach cywilizowanych, liczebna równowaga między płcią męską i żeńską. Płeć żeńska ma nieznaczną przewyżkę, wynikającą głównie z większej śmiertelności wśród dzieci płci męskiej. Mianowicie w Austryi przypada na 1000 mężczyzn 1035 kobiet, w Węgrzech na 1000 mężczyzn 1009 kobiet. Z krajów austryackich wykazują tylko Dalmacya, kraje Wybrzeża i Bukowina nieznaczną przewyżkę ludności męskiej. Natomiast w Bośnii i Hercegowinie przeważa znacznie ludność męska. Według spisu z r. 1895. było w tych krajach na 1000 mężczyzn tylko 894 kobiet.

Naturalny wzrost ludności przez urodzenia wynosi w monarchii blisko 37 rocznie na 1000 całej ludności. Równocześnie ubywa wskutek śmiertelności około 26 na 1000 ludności, tak że

rzeczywisty przyrost naturalny ludności wynosi przeszło 1% rocznie. Oprócz śmiertelności wpływa na zmniejszanie się ludności wychodźtwo czyli emigracya. Emigracya pojawia się głównie w krajach gęsto zaludnionych i nie mających przemysłu do krajów słabo zaludnionych, szczególnie do Ameryki północnej i południowej. W dziesięciu latach 1891—1900 wyemigrowało z całej monarchii 700.000 ludzi, w tej liczbie blizko połowa z Galicyi.

III. Statystyka sanitarna.

Zdrowie obywateli jest koniecznym warunkiem ich zadowolenia oraz ich dzielności w pracy społecznej. Z tego powodu stan zdrowia w społeczeństwie wywiera doniosły wpływ nie tylko na stosunki rodzinne i ekonomiczne, ale też na wszelkie stosunki społeczne. Badaniem statystycznem atoli można objąć tylko zjawiska widoczne, które cyfrowo przedstawić można, n. p. wypadki śmierci, naturalne ułomności, choroby w szpitalach leczone; najliczniejsze wypadki chorób, które przemijają bez pomocy lekarskiej, lub są leczone w mieszkaniach prywatnych, uchylają się z pod cyfrowych obliczeń statystycznych. Wskutek tego statystyka sanitarna nie może być dokładną.

W stałej ewidencyi statystycznej utrzymywane są w obu państwach monarchii wypadki śmierci, ponieważ śmierć człowieka ma w życiu prywatnem i publicznem ważne skutki prawne. Śmierć nie zawsze jest objawem niepomyślnym dla stanu zdrowia w społeczeństwie, ponieważ każdy człowiek z natury umierać musi. Wszelako wypadki śmierci koniecznej wskutek starości są stosunkowo nieliczne, wynoszą n. p. w Austryi średnio tylko 10% wszystkich wypadków śmierci. O wiele częściej zdarza się śmierć w wieku dziecinnym i dojrzałym wskutek rozmaitych chorób, u dzieci także z braku sił żywotnych. Nadto pewna część wypadków śmierci, blizko 2% ogółu wypadków, spowodowana jest przyczynami gwałtownemi, bądź przypadkowemi, bądź umyślnemi (zabójstwem lub samobójstwem). Dlatego śmiertelność ludności, czyli stosunek ludzi corocznie umierających, do liczby ludności żyjącej, nie wszędzie jest jednakową, a śmiertelność znaczna świadczy o niepomyślnych warunkach zdrowotnych i wymaga środków zaradczych

dla polepszenia stanu zdrowia. Przyczyny wielkiej śmiertelności bywają rozmaite. Mogą one tkwić w szkodliwych wpływach atmosfery i klimatu, w ubóstwie i ciemnocie ludu, który nie umie lub nie może pielęgnować dzieci i korzystać z pomocy lekarskiej, niekiedy są one następstwem niebezpiecznego zawodu, n. p. pracy w kopalniach i w przemyśle fabrycznym. W ogólności największą jest śmiertelność wśród dzieci, a pod względem płci przeważa śmiertelność wśród płci męskiej we wszystkich klasach wieku.

W Austryi średnia roczna śmiertelność wynosi 26 na 1000 ludności; największą jest śmiertelność na Bukowinie, w Dalmacyi, Galicyi i w krajach węgierskich, najmniejszą zaś w krajach alpejskich. Co do przyczyn śmierci, najwięcej rozpowszechnioną przyczyną śmierci wśród dzieci jest brak sił żywotnych, wśród dorosłych zaś gruźlica płuc i zapalne choroby oddechowych organów. Opiekę publiczną nad zdrowiem ludności sprawuje państwo wespół z ciałami samorządnemi. W Austryi istnieje przy ministeryum spraw wewnętrznych osobny referent dla spraw sanitarnych i najwyższa rada zdrowia dla całego państwa. W siedzibie każdej władzy politycznej krajowej jest przy niej ustanowiony krajowy referent sanitarny (protomedyk) oraz krajowa rada zdrowia, jako organ doradczy dla spraw sanitarnych kraju. Przy starostwach powiatowych są ustanowieni rządowi lekarze powiatowi dla spraw sanitarnych powiatu. W miastach, mających własne statuta (w Galicyi we Lwowie i Krakowie), istnieją w miejsce lekarzy powiatowych osobne fizykaty miejskie i lekarze miejscy. Także inne większe miasta utrzymują własnych miejskich lekarzy.

Kraje i gminy, w Galicyi także niektóre rady powiatowe, utrzymują szpitale publiczne dla chorych, ponoszą koszta leczenia ubogich chorych i przyczyniają się zasiłkami pieniężnemi do utrzymania prywatnych szpitali i zakładów sanitarnych. W Galicyi istnieją we Lwowie i Krakowie oprócz klinik uniwersyteckich dwa krajowe szpitale, dwa zakłady obłąkanych (w Kulparkowie i Krakowie) i dwa krajowe zakłady położnicze. W Krakowie i Lwowie są także osobne szpitale dla dzieci. Na prowincyi jest 28 szpitali miejskich i powiatowych. Naczelny zarząd spraw zdrowotnych kraju sprawuje w zakresie samorządnym Wydział krajowy, w którym istnieje osobny departament dla spraw sanitarnych.

Celem zapobieżenia chorobom istnieją przepisy ochronne przeciw epidemiom, przepisy o szczepieniu ludności, o kontroli nad

środkami żywności, nad bydłem rzeźnem i rzeźniami, o hygienie szkolnej, fabrycznej i przemysłowej i t. p. Szczególne znaczenie dla zdrowotności ludności miejskiej ma asanacya miast przez przestrzeganie hygieny mieszkań i ulic, urządzenie publicznych wodociągów, rzeźni, nadzór nad zdrowiem dzieci szkolnych i ścisłe wykonywanie policyi zdrowia.

Dla chorób nawiedzających ludność, o ile nie kończą się śmiercią, istnieje tylko statystyka prowadzona przez zarządy szpitali publicznych i prywatnych, przez zakłady ubogich i zaopatrzenia, tudzież przez publiczne kasy, udzielające wsparcia swym chorym członkom. Szpitale publiczne są dla wszystkich przystępne, bez względu na zamożność chorych. Wielkiem dobrodziejstwem dla robotników przemysłowych i górniczych są kasy chorych, istniejące w Austryi i Węgrzech. W samej Austryi pobiera w tych kasach w ciągu roku około półtora miliona robotników wsparcie w czasie choroby.

Pomocy lekarskiej udzielają ludności lekarze publiczni i prywatni, leków zaś dostarczają apteki. Osobom nie upoważnionym nie wolno w monarchii ani leczyć, ani leków sprzedawać. Obecnie mają prawo leczyć tylko tacy lekarze, którzy uzyskali stopień doktora medycyny. Również aptekarze muszą odbyć wymaganą praktykę i zdać egzamin farmaceutyczny, a nadto liczba dozwolonych (koncesyonowanych) aptek jest ograniczoną. W Galicyi w niektórych powiatach rozległych panuje dotkliwy brak lekarzy, wskutek czego sejm galicyjski utworzył instytucyę płatnych lekarzy dla okręgów gminnych.

IV. Statystyka wyznań religijnych.

W monarchii austryacko-węgierskiej najbardziej rozpowszechnioną jest religia katolicka, obok niej zaś mają znaczną ilość wyznawców trzy wyznania religijne: protestanckie, grecko-wschodnie czyli dyzunickie i mojżeszowe.

Wszystkie wyznania religijne są w obu państwach równouprawnione i uważane są na mocy ustaw zasadniczych za odrębne od państwa korporacye. Mimo to zachodzi ścisły związek pomiędzy zadaniami i działalnością Kościoła i państwa, ponieważ religia i moralność są podwalinami społeczeństwa i państwa. Kościół

wspiera państwo pielęgnując religijność i moralność, a w Austryi wyręcza je nadto w niektórych czynnościach administracyjnych, n. p. w prowadzeniu urzędowej księgi urodzeń, ślubów i śmierci. Nawzajem państwo wspiera Kościół i inne wyznania moralnie i materyalnie, zapewnia im ochronę prawną, zarządza majątkiem kościelnym i uzupełnia z własnych funduszów niedostateczne dochody duchowieństwa.

Górujące stanowisko wśród wyznań religijnych monarchii zajmuje Kościół katolicki, albowiem ma w monarchii bez Bośnii i Hercegowiny 35½ milionów wyznawców, w tej liczbie niespełna 5 milionów obrządku grecko-katolickiego. W Austryi wyznaje religię katolicką 91%, w państwie węgierskiem 61% całej ludności. Religia katolicka ma w Austryi stanowczą przewagę we wszystkich krajach prócz Bukowiny, gdzie wyznanie grecko-wschodnie przeważa. Do obrządku grecko-katolickiego należą głównie Rusini w Galicyi i na Węgrzech, przeszło milion Rumunów węgierskich i część Słowaków węgierskich. Głową Kościoła katolickiego jest Stolica Apostolska w Rzymie, której reprezentantem w monarchii jest nuncyusz papieski w Wiedniu. W całej monarchii ma Kościół jedenaście prowincyi rzymsko-katolickich, dwie grecko-katolickie i jedną ormiańsko-katolicką. Na czele prowincyi stoją metropolici (arcybiskupi) i dwaj biskupi (krakowski i wrocławski dla części austryackiego Śląska), podlegający wprost Stolicy Apostolskiej. Na Węgrzech naczelne miejsce między arcybiskupami zajmuje prymas węgierski w Ostrzyhomiu (Gran). Prowincye kościelne dzielą się na dyecezye, mające na czele arcybiskupów i biskupów. Metropolici wszystkich trzech obrządków (rzymsko- grecko- i ormiańsko-katolickiego) dla Galicyi i Bukowiny mają swą siedzibę we Lwowie. W obrębie prowincyi lwowskiej rzymsko-katolickiej są trzy dyecezye (lwowska, przemyska i tarnowska), w obrębie prowincyi grecko-katolickiej są także trzy dyecezye (lwowska, przemyska i stanisławowska). Katolicy na Śląsku cieszyńskim należą do dyecezyi biskupa wrocławskiego na Śląsku pruskim i z tego powodu istnieje dla nich osobny wikaryat generalny w Cieszynie.

Dyecezye dzielą się na dziekanaty, te zaś na plebanie czyli probostwa.

Sprawy kościelne wojska i marynarki są wyjęte z pod zwyczajnej jurysdykcyi biskupów i podlegają apostolskiemu wikaremu,

zwanemu biskupem polnym, mianowanemu przez Cesarza, w porozumieniu z papieżem.

Religia ewangelicka obu wyznań, augsburskiego i helweckiego, jest dość rozpowszechnioną na Węgrzech wśród Madziarów, Niemców i Słowaków i liczy tam blizko $3^{1}/_{2}$ miliona dusz, czyli 19% ludności państwa węgierskiego. W Austryi nie dosięgają protestanci ogółem cyfry pół miliona dusz, są rozsiani po wszystkich krajach, a skupieni tylko na Śląsku, gdzie także część Polaków należy do wyznawców tej religii. W sprawach religii ewangelickiej w Austryi jest najwyższą władzą synod generalny, który się zgromadza we Wiedniu co sześć lat, naczelny zaś zarząd spraw wyznaniowych sprawuje Wyższa rada kościelna w Wiedniu, dla której organem doradczym jest wydział synodalny, wybierany przez synod. Zbiorowa gmina ewangelików dzieli się na gminy krajowe, zwane superintendenturami, mające na czele superintendenta wraz z zgromadzeniem i wybranym przez nie wydziałem superintendentalnym, dalej na gminy powiatowe, zwane senioratami, mające na czele seniora z odpowiedniem zgromadzeniem i wydziałem, nakoniec na gminy miejscowe czyli probostwa z pastorem na czele tudzież zgromadzeniem gminnem i wybranym przez nie prezbiteryatem. Z dwóch wyznań ewangelickich ma wyznanie helweckie przewagę w krajach węgierskich, augsburskie zaś w krajach austryackich.

Wyznanie grecko-wschodnie (dyzunici) liczy w monarchii blizko trzy i pół miliona dusz, głównie w krajach węgierskich, gdzie obejmuje 15% ludności państwa i ma wyznawców wśród większości Rumunów i Serbów. W Austryi jest przeszło 600.000 wyznawców tego wyznania, głównie na Bukowinie, gdzie tak Rusini, jak Rumuni, należą do niego w przeważnej części, tudzież w Dalmacyi wśród Serbów. Dyzunici podlegają w monarchii trzem, całkiem równorzędnym metropolitom, a mianowicie serbskiemu metropolicie w Karłowicach, rumuńskiemu metropolicie w Sybinie (Hermannstadt), a w Austryi metropolicie w Czerniowcach dla Bukowiny i Dalmacyi. Metropolie dzielą się podobnie jak w kościele katolickim na biskupstwa i probostwa.

Z innych wyznań ma jeszcze religia mojżeszowa znaczną liczbę wyznawców, mianowicie przeszło dwa miliony dusz, czyli $4^{1}/_{2}$ proc. ludności w obu państwach. Żydzi są osiedleni głównie w Galicyi, na Bukowinie, w północnych Węgrzech, w stolicach

obu państw i w innych większych miastach handlowych monarchii. Podstawą organizacyi religii mojżeszowej są gminy wyznaniowe, które mają na czele przełożone wydziały, wybrane przez członków gminy dla zarządu spraw wyznaniowych gminy, tudzież rabinów dla spraw religijnych. Wedle obowiązującego prawa w Austryi powinna mieć każda gmina wyznaniowa izraelicka statut, zatwierdzony przez rząd, a określający urządzenie i zakres działania tej gminy.

Z innych wyznań religijnych w monarchii mają nieznaczną liczbę wyznawców wyznanie starokatolickie i sekty Unitaryuszów, Menonitów i Lippomanów. Drobna część ludności nie należy do żadnego wyznania.

W Galicyi było w dniu ostatniego spisu 3,350.000 mieszkańców obrządku rzymsko-katolickiego (niespełna 46 proc. ludności kraju), 3,104.000 obrządku grecko-katolickiego (niespełna $42^1/_2$ proc. ludności) i 811.000 żydów (11% ludności kraju).

W Bośnii i Hercegowinie są trzy główne wyznania. Najliczniejszem jest wyznanie grecko-wschodnie, mające swego metropolitę w Sarajewie, który formalnie podlega ekumenicznemu patryarsze w Konstantynopolu; mniej liczne jest wyznanie mahometańskie, najmniej liczne rzymsko-katolickie. Mahometanie zamieszkują głównie środkowe części kraju.

V. Statystyka narodowości.

W monarchii austryacko-węgierskiej mają swą siedzibę liczne narodowości, należące do pięciu odrębnych szczepów: słowiańskiego, germańskiego i romańskiego, altajskiego i semickiego. Trzy pierwsze szczepy są odłamami wielkiego pnia indo-germańskiego; szczep altajski zajmuje w Węgrzech stanowisko górujące. Wielka rozmaitość szczepów i narodowości w monarchii ma swoje strony dodatnie i ujemne. Dodatnia strona polega na tem, że w krajach monarchii stykają się z sobą w życiu prywatnem i publicznem różnorodne cywilizacye i obyczaje, wspierając się i uzupełniając wzajemnie. Ujemną stroną takiej rozmaitości plemiennej są znaczne niedogodności w administracyi publicznej i częste waśnie narodowościowe, ponieważ każda narodowość ma równe prawo, konstytucyą poręczone, do samodzielnego rozwoju i domaga się urzeczy-

wistnienia swego równouprawnienia w szkole i urzędzie, w stosunkach prywatnych i publicznych.

Zewnętrzną oznaką narodowości jest język mieszkańców. Z tego powodu przy spisach ludności w Austryi i Węgrzech nie zapisuje się wprost narodowości mieszkańców, lecz ich język, a mianowicie w Austryi zapisywano język »towarzyski«, w Węgrzech zaś język »rodzinny« (macierzysty). Ludność żydowska rozdzieliła się wskutek tego na rozmaite narodowości, stosownie do języka, jakim się posługuje.

Wśród szczepów monarchii mają stanowczą większość Słowianie, liczą bowiem 21 milionów a wraz z Bośnią i Hercegowiną 22½ mil. głów czyli blizko połowę ludności całej monarchii, a mają bezwzględną większość 60½ proc. w Austryi. Słowianie jednak nie tworzą jednej narodowości, lecz kilka większych i mniejszych. Wśród rozmaitych narodowości zaś ma względną większość tak w monarchii całej, jak w Austryi, narodowość niemiecka.

Niemcy austryaccy są częścią narodu niemieckiego, liczącego w Europie z końcem r. 1900. ogółem 76 milionów głów, a osiedlonego głównie w państwie niemieckiem, gdzie liczy 52 milionów mieszkańców. W monarchii austryacko-węgierskiej liczyli Niemcy w dniu ostatniego spisu 11,300.000 mieszkańców, czyli prawie czwartą część ludności monarchii. W Austryi było Niemców 9·1 miliona, t. j. blizko 36% ludności państwa. W zwartej masie mieszkają Niemcy w Austryi Niższej i Wyższej, w Salzburgu, Vorarlbergu, północnej i środkowej części Tyrolu, Styryi i Karyntyi i mają w tych wszystkich krajach znaczną większość ludności. W południowym Tyrolu schodzą się siedziby Niemców z siedzibami Włochów, w południowej Styryi i Karyntyi z siedzibami Słoweńców. Z innych krajów mają Niemcy większość na opawskim Śląsku, dalej mają 37% ludności w Czechach, gdzie mieszkają głównie w północnej, zachodniej i południowej części kraju, i niespełna 28% ludności na Morawach, gdzie mieszkają głównie w miastach i w południowej części kraju. W państwie węgierskiem żyje przeszło dwa miliony Niemców, głównie w południowej kotlinie między rzekami Cisą a Maroszem i w środkowej części Siedmiogrodu.

Drugie miejsce pod względem liczby ludności w monarchii zajmują Madziarzy, do których należą też pokrewne plemiona Seklerów (w Siedmiogrodzie), Kumanów i Jazygów. Niemal cały naród madziarski mieszka w Węgrzech, gdzie liczy 8·7 miliona

mieszkańców, czyli 45% ludności państwa węgierskiego. W Austryi mieszkają Madziarzy tylko na Bukowinie w liczbie niespełna 10.000 głów. W zwartej masie mieszkają Madziarzy w środkowych Węgrzech po obu brzegach Dunaju i Cisy, tudzież we wschodniej części Siedmiogrodu (Seklerowie).

Po Niemcach i Madziarach następują poszczególne narodowości słowiańskie, a mianowicie:

Czesi mieszkają podobnie jak Madziarzy niemal w całej swej sile narodowej w monarchii austryacko-węgierskiej, a w szczególności w Austryi. W Austryi są oni po Niemcach najliczniejszym narodem, liczą bowiem niespełna 6 milionów mieszkańców, czyli 23% ludności państwa. Zamieszkują w zwartej masie środkowe Czechy, gdzie liczą 63% ludności kraju, środkowe i północne Morawy, gdzie mają 71% ludności kraju i część Śląska, gdzie liczą 22% ogólnej ludności. Poza tymi krajami żyją w znaczniejszej liczbie tylko w Wiedniu, głównie jako robotnicy, służba domowa i rękodzielnicy.

Polacy zajmują w Austryi miejsce trzecie, w monarchii zaś miejsce czwarte wśród narodowości. Polacy w Austryi są częścią narodu polskiego, zamieszkującego sąsiednie obszary w Rosyi, głównie Królestwo polskie (10 gubernii) i w Prusiech (Śląsk górny, Księstwo Poznańskie, Prusy Zachodnie i Wschodnie) i liczącego w Europie około 19 milionów mieszkańców, mianowicie w Rosyi 11 milionów, w Prusiech (wraz z Mazurami, Kaszubami i Wendami) niespełna $3^1/_2$ miliona, w monarchii austryacko-węgierskiej zaś 4,350.000 mieszkańców. W Austryi było w dniu ostatniego spisu 4,260.000 Polaków czyli niespełna 17% ludności państwa. Mieszkają głównie w Galicyi, gdzie liczyli niespełna 4 miliony mieszkańców, czyli 55% ludności kraju, tudzież na Śląsku cieszyńskim, gdzie mieli 220.000 mieszkańców, czyli trzecią część ludności całego Śląska, a znaczną większość ludności Księstwa Cieszyńskiego. W zachodniej części Galicyi jest ludność prawie wyłącznie polską, w środkowej zaś i wschodniej części kraju mają Polacy przewagę liczebną tylko w stolicy kraju i w kilku powiatach, zresztą zaś są w liczebnej mniejszości i liczą około trzecią część ludności tej części kraju. Na Bukowinie mieli Polacy w czasie ostatniego spisu 27.000 mieszkańców.

W kraju tym mieszkają Polacy w większej liczbie w Czerniowcach, jako żywioł rękodzielniczy i kupiecki od dawna osiadły

także w kilku innych miastach, w większych posiadłościach ziemskich i w kilkunastu koloniach wiejskich. W Węgrzech osiedleni są Polacy od dawna na Spiżu, a jako napływowy żywioł robotniczy w Budapeszcie.

Rusini są częścią narodu małoruskiego, którego ogólna liczba nie jest znaną. W monarchii austryacko-węgierskiej liczą Rusini 3,800.000 mieszkańców, z tej liczby w Austryi blizko 3,400.000 głów czyli 13% ludności państwa, w Węgrzech zaś (północno-zachodnich) przeszło 400.000 głów, czyli 2% ludności państwa węgierskiego. W Austryi mieszkają Rusini głównie w Galicyi, gdzie liczą 3,074.000 mieszkańców czyli 42% ludności kraju, i na Bukowinie, gdzie mają niespełna 300.000 mieszkańców, czyli 41% ludności kraju. W Galicyi mieszkają Rusini w środkowej i wschodniej części kraju razem z Polakami, najgęściej zaś są rozsiedleni na całem podgórzu karpackiem. W zachodniej Galicyi mają Rusini niespełna 80.000 mieszkańców, głównie w powiatach podgórskich: gorlickim, nowosądeckim i grybowskim.

Trzy narodowości południowo-słowiańskie, językiem bardzo do siebie zbliżone, Serbowie, Chorwaci i Słowieńcy mają ogółem w monarchii (bez Bośnii i Hercegowiny) 4,730.000 mieszkańców, nadto cała ludność Bośnii i Hercegowiny mówi językiem serbskim, różni się zaś tylko wyznaniem, pisownią i tradycyami historycznemi. Chorwaci i Serbowie zamieszkują Chorwacyę, Slawonię i południową część Węgier, w Austryi zaś Dalmacyę i część krajów Wybrzeża. Słowieńcy zamieszkują Krainę, południową część Styryi i Karyntyi oraz część krajów Wybrzeża, gdzie się stykają z Chorwatami i Serbami.

Słowacy mieszkają głównie w Węgrzech (w północno-zachodniej części), gdzie liczą przeszło dwa miliony mieszkańców, czyli wyżej 10% ludności państwa węgierskiego. W spisie ludności w Austryi zaliczono Słowaków i Morawian do Czechów.

Rumuni czyli Wołosi, należący (wraz z Włochami w Austryi) do szczepu romańskiego, liczą w monarchii przeszło 3 miliony mieszkańców. Mieszkają głównie w Węgrzech, we wschodniej części państwa, i liczą tam 2,800.000 głów, czyli przeszło 14% ludności państwa węgierskiego. W Austryi mieszkają na Bukowinie, gdzie liczą 229.000 ludności, czyli niespełna trzecią część ludności kraju. Poza Austryą mają Rumuni swoje siedziby głównie w Ru-

munii. W całej Europie liczono w r. 1900. ogółem $9^1/_2$ miliona Rumunów.

Włosi są częścią narodu włoskiego, mającego w Europie ogółem przeszło 33 milionów głów. W monarchii austryacko-węgierskiej mieszkało w czasie ostatniego spisu razem 750.000 Włochów wraz z Ladynami. Mieszkają oni głównie w południowym Tyrolu (z miastem Trydentem), gdzie liczą niespełna 40% ludności kraju, oraz na Wybrzeżu, szczególnie w mieście Tryeście z okręgiem. W państwie węgierskiem mieszka nieznaczna liczba Włochów, ogółem 27.000 głów, głównie w mieście Fiume (Rjeka).

W drobnej liczbie żyją rozprószeni w monarchii, zwłaszcza w krajach węgierskich: Cyganie, Bułgarzy, Albańczycy i Grecy.

Żadna z narodowości monarchii nie ma ani w Austryi, ani w Węgrzech bezwzględnej większości. Licząc wedle szczepów, ma szczep słowiański przewagę liczebną w państwie austryackiem, drugie miejsce zajmuje w monarchii szczep germański, trzecie szczep altajski, czwarte romański (Rumuni i Włosi). Wedle narodowości zajmują w Austryi pierwsze miejsce Niemcy, następne Czesi, Polacy, Rusini, Słowieńcy, Włosi, Serbowie i Chorwaci, Rumuni, nakoniec Madziarzy; w państwie węgierskiem na czele stoją Madziarzy, następnie Rumuni, Niemcy, Słowacy, Chorwaci, Serbowie, nakoniec Rusini.

Z poszczególnych krajów austryackich mają tylko cztery kraje: Salzburg, Vorarlberg, Austrya Wyższa i Niższa ludność prawie jednolitą, mianowicie niemiecką. Inne kraje mają po dwie, a nawet po trzy główne narodowości. Mianowicie w Styryi i Karyntyi mają wprawdzie Niemcy większość, ale w południowych częściach tych krajów mieszkają Słowieńcy, którzy stanowią 31% ludności Styryi i 25% Karyntyi. W Tyrolu mają większość również Niemcy, ale południowy Tyrol z miastem Trydentem zajmują Włosi i stanowią blizko 40% ludności kraju. W Krainie mają znaczną większość (94%) Słowieńcy, ale obok nich liczą Niemcy blizko 6% ludności. Tak samo w Dalmacyi mają Serbo-Chorwaci przeważającą większość (97%), ale obok nich są Włosi, liczący blizko 3% ludności, wpływowym żywiołem w miastach, a nadto Chorwaci, będący przeważnie katolikami i używający pisowni łacińskiej, żyją odrębnie od Serbów wyznania grecko-wschodniego. W Czechach i na Morawach są Czesi w większości, ale obok nich mają Niemcy w Czechach przeszło trzecią część, na Morawach zaś przeszło

czwartą część ludności i zamieszkują w zbitej masie wiele powiatów okalających te kraje. W Galicyi mają Polacy absolutną większość (55%), ale poważną mniejszość (42%) mają Rusini, a nadto część ludności (3%) przyznaje się do narodowości niemieckiej. Inne kraje, pomijając przeważnie włoskie miasto Tryest, mają po trzy narodowości, i żadna z tych narodowości nie ma większości absolutnej. W szczególności na Śląsku są trzy główne narodowości: Niemcy, Polacy i Czesi; na Bukowinie są też trzy główne narodowości: Rusini, Rumuni i Niemcy, nadto Polacy i Madziarzy; w krajach Wybrzeża nakoniec mieszkają Włosi, Słowieńcy, Serbowie i Chorwaci.

W krajach, mających więcej narodowości, można zwykle oddzielić terrytorya językowe, zajęte prawie wyłącznie przez jedną lub drugą narodowość. Tak jest mianowicie w tych wszystkich krajach, w których narodowość niemiecka mieszka w zbitej masie obok narodowości słowiańskich. Inaczej jednak ma się rzecz w Galicyi. W Galicyi jest wprawdzie zachodnia część kraju zajęta niemal wyłącznie przez Polaków, ale część ta obejmuje tylko 30% obszaru, a trzecią część ludności całego kraju. Natomiast w Galicyi środkowej i wschodniej, szczególnie w lewem dorzeczu Dniestru, mieszkają obie narodowości razem obok siebie, i nie podobna oddzielić ich obszarów językowych. W środkowej i wschodniej Galicyi przypada przeszło trzecia część ludności (1,618.000) na Polaków, niespełna 3 miliony na Rusinów: jeżeli zaś wyłączymy górskie powiaty, przeważnie ruskie, w prawem dorzeczu Dniestru, wówczas przypadnie na ludność polską w części Galicyi Wschodniej, na północ od Dniestru, przeszło 40%. W ogóle mają Polacy większość w miastach, Rusini zaś w gminach wiejskich tej części kraju. W ten sposób nie tylko wspólna przeszłość dziejowa, ale i geograficzne rozsiedlenie obu bratnich plemion w Galicyi, powołuje je do wspólnego pożycia i łącznej pracy społecznej, która tylko w jedności i zgodzie wydać może plon pożądany.

IV. Statystyka oświaty.

Statystyka oświaty w kraju jest miarą moralnego i materyalnego postępu społeczeństwa. Oświata bowiem jest w życiu społecznem nie tylko potrzebą duchową człowieka, ale zarazem naj-

dzielniejszym środkiem dla zdobycia materyalnego dobrobytu. W państwach konstytucyjnych jest oświata także koniecznym warunkiem politycznej dojrzałości narodu, albowiem równouprawnienie polityczne wymaga od obywateli, aby znali swe prawa i obowiązki obywatelskie i umieli wykonywać je z całą świadomością dla dobra ogólnego.

Głównym środkiem nabycia oświaty są szkoły publiczne, w pierwszym rzędzie szkoły ludowe, które rozpowszechniają naukę czytania i pisania, tudzież inne niezbędne wiadomości elementarne wśród całego ludu. Wiedza, nabyta w szkole ludowej, jest podstawą dla zdobycia oświaty zapomocą własnej pracy i doświadczenia, lub szkół zawodowych i wyższych. Im więcej jest w kraju szkół i innych środków krzewienia wiedzy, im lepiej są zakłady naukowe uposażone, im łatwiej są one przystępne dla ogółu obywateli, tem łatwiej i wyżej podnosi się oświata narodu.

Dla zapewnienia całej ludności wiedzy elementarnej istnieje w Austryi powszechny obowiązek uczęszczania dzieci w odpowiednim wieku do szkół ludowych. Obowiązek ten jest przymusowym, rozpoczyna się z ukończeniem szóstego roku życia i trwa przez lat osiem, w Galicyi w ogóle lat sześć, w większych zaś miastach lat siedm, na Bukowinie, w Dalmacyi i Istryi lat sześć. Nie wszystkie jednak kraje mają już dostateczną liczbę szkół i nauczycieli i z tego powodu obowiązek ten nie wszędzie może być w zupełności dopełniony. Także w Galicyi jest jeszcze przeszło tysiąc gmin, które nie mają szkoły i nie należą do żadnego związku szkolnego. W okresie konstytucyjnym od r. 1868. objęła Rada szkolna krajowa ster szkolnictwa w kraju i od tego czasu widoczny jest z każdym rokiem postęp na tem polu. W najnowszych czasach wprowadziła ustawa krajowa podział szkół na dwie kategorye, zastosowane do potrzeb ludności wiejskiej i miejskiej, mianowicie na szkoły ludowe wiejskie, które obok wiadomości elementarnych podawać mają młodzieży pewne wiadomości praktyczne, potrzebne im w przyszłym zawodzie, i na szkoły ludowe miejskie, które przysposabiają młodzież do szkół średnich i wydziałowych.

Zewnętrzną oznaką korzystania społeczeństwa ze szkół ludowych jest liczba dzieci, pobierających w nich naukę, tudzież liczba mieszkańców umiejących czytać i pisać. Wedle ostatniego spisu ludności najpomyślniejsze pod tym względem panują stosunki w kra-

jach niemieckich, czesko-niemieckich i włosko-niemieckich, albowiem w krajach tych (Niższej i Wyższej Austryi, Tyrolu z Vorarlbergiem, Salzburgu, Czechach i na Morawach) waha się liczba anafalbetów (nie umiejących ani czytać, ani pisać) w granicach 16%—19% całej ludności krajów, wynosi jednak faktycznie zaledwie 2—6 procentów ludności, gdyż liczba dzieci niżej sześciu lat wieku, wynosząca około 15% ludności, powinna być potrąconą z ogólnej liczby analfabetów. Najbardziej niepomyślne stosunki wykazał spis ludności w Dalmacyi (76%), na Bukowinie (70% analfabetów) i w Chorwacyi ze Slawonią. W Galicyi wynosi liczba analfabetów wedle spisu ludności niespełna 64%, a nie licząc dzieci niżej sześciu lat, wynosi liczba analfabetów 56% wśród reszty ludności, mającej nad 6 lat wieku. W Austryi było przeciętnie analfabetów 35%, w Węgrzech 48%. W Galicyi stan elementarnej wiedzy stale się polepsza, albowiem z każdym rokiem przybywa liczba szkół ludowych publicznych i prywatnych, tudzież nauczycieli. W ostatnich latach wprowadzono staraniem gmin i towarzystw, szczególnie Towarzystwa szkoły ludowej, osobne kursa dla dorosłych analfabetów. Celem wykształcenia sił nauczycielskich dla szkół ludowych istnieją seminarya nauczycielskie, których jest w Galicyi w r. 1904. szesnaście, jedenaście męskich, pięć żeńskich, z tych dwa prywatne.

Do wyższych nauk, bądź uniwersyteckich, bądź technicznych, przysposabiają młodzież szkoły średnie, do zawodów zaś praktycznych szkoły wydziałowe i zawodowe. Szkoły średnie dzielą się na gimnazya i szkoły realne. W szkoły średnie jest monarchia stosunkowo najlepiej uposażoną, natomiast w wielu krajach jest dotkliwy brak szkół zawodowych, wskutek czego do szkół średnich garnie się wiele takiej młodzieży, która nie ma ani środków, ani widoków ukończenia szkoły średniej i poświęcenia się w przyszłości naukom wyższym.

Szkołami przygotowującemi do zawodów praktycznych są szkoły wydziałowe i zawodowe. Szkoły zawodowe przygotowują bądź do zawodów materyalnych, jak: szkoły rolnicze, leśne, górnicze, przemysłowe, robót ręcznych kobiecych, handlowe; bądź do pewnych zawodów wyzwolonych, jak: szkoły sztuk pięknych. Szkoły zawodowe dzielą się na rozmaite kategorye, mianowicie na wyższe, średnie i niższe. Wyższemi szkołami zawodowemi są w Austryi: Akademia rolnicza w Wiedniu, Studyum rolnicze przy

uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, Akademia rolnicza w Dublanach; akademie górnicze w Leoben i Przybramie; akademia dla handlu i żeglugi w Tryeście: akademia weterynaryi we Lwowie; akademia dla języków oryentalnych w Wiedniu; akademie wojskowe w Wiener-Neustadt (dla piechoty, strzelców i kawaleryi) i w Wiedniu (dla artyleryi i oddziałów technicznych); akademie sztuk pięknych w Wiedniu, Krakowie i Pradze.

Z pośród szkół zawodowych najliczniejsze są w monarchii szkoły przemysłowe, częścią ogólne dla przemysłu, częścią specyalne dla pewnych gałęzi przemysłu, n. p. drzewnego, żelaznego, ceramicznego, tkackiego, skórnego, i t. d., nakoniec szkoły przemysłowe uzupełniające. Potrzeba takich szkół jest dotkliwą w Galicyi celem rozwoju sił przemysłowych. Z tego powodu rozwinął Sejm i Wydział krajowy Galicyi wraz z Rządem żywą działalność na tem polu i corocznie wzrasta liczba szkół i warstatów wzorowych przemysłowych. Obok szkół specyalnych ma Galicya dwie ogólne szkoły przemysłowe w Krakowie i Lwowie. Po szkołach przemysłowych najliczniejsze są szkoły rolnicze. W Galicyi istnieją oprócz dwóch wyższych szkół w Dublanach i Krakowie, średnia szkoła rolnicza w Czernichowie, srednia szkoła gospodarstwa leśnego we Lwowie, kilka niższych szkół rolniczych i ogrodniczych, i niższa szkoła leśna w Bolechowie. Dla wykształcenia sił handlowych służą szkoły handlowe. W Galicyi istnieje jedna tylko akademia handlowa we Lwowie i prywatna szkoła handlowa w Krakowie.

Najwyższymi zakładami naukowymi są uniwersytety i szkoły politechniczne. Zadaniem tych zakładów jest pielęgnowanie i popieranie rozwoju umiejętności, oraz kształcenie sił dla najważniejszych kierunków życia społecznego i administracyi publicznej. Uniwersytety dzielą się na cztery wydziały: teologiczny, prawny, filozoficzny i medyczny; każdy z tych wydziałów ma odrębnych słuchaczów i wydaje swoje dyplomy doktorskie. Także szkoły politechniczne dzielą się na kilka wydziałów, mianowicie inżynieryi, architektury, budowy maszyn i chemii technicznej, ale wydziały te nie są tak ściśle oddzielone od siebie, jak na uniwersytecie.

W całej monarchii jest jedenaście uniwersytetów, z tych osiem w Austryi i trzy w państwie węgierskiem. Pod względem języka wykładowego jest pięć uniwersytetów niemieckich: w Wiedniu, Pradze, Grazu, Innsbrucku i Czerniowcach, dwa węgierskie: w Budapeszcie i Klausenburgu (Kolosvar), dwa polskie: Jagiel-

loński w Krakowie i cesarza Franciszka I. we Lwowie, jeden czeski w Pradze i jeden chorwacki w Zagrzebiu. W uniwersytecie lwowskim i czerniowieckim odbywają się niektóre wykłady także w języku ruskim. W krajach węgierskich istnieją obok uniwersytetów jeszcze osobne akademie prawnicze, których jest dziesięć, z tych siedm wyznaniowych, częścią rzymsko-katolickich, częścią ewangelickich.

Szkół politechnicznych jest w monarchii 8, z tych 1 w państwie węgierskiem, w Budapeszcie. Pod względem języka wykładowego są 4 niemieckie: w Wiedniu, Grazu, Pradze i Bernie, 1 węgierska w Budapeszcie, 2 czeskie w Pradze i w Bernie i 1 polska we Lwowie.

Do wyższych zakładów naukowych należą też zakłady teologiczne, istniejące przy biskupstwach, i takiż instytut ewangelicki w Wiedniu; akademia marynarki w Fiume i wyższe zakłady wojskowe dla dalszego kształcenia oficerów w Wiedniu i Budapeszcie. Charakter szkół wyższych mają też niektóre szkoły handlowe, mianowicie w Wiedniu, Pradze (niemiecka i czeska), Grazu, Linzu i we Lwowie.

Oprócz szkół wszelkich kategoryi krzewią oświatę także dzieła naukowe, pisma codzienne i peryodyczne, czasopisma naukowe ogólne i zawodowe, biblioteki, galerye obrazów i muzea, wystawy peryodyczne, liczne towarzystwa oświaty ludowej i naukowe. Biblioteki i muzea istnieją przy szkołach średnich i wyższych, oprócz nich jest wiele innych zbiorów prywatnych i publicznych. Największą biblioteką w Austryi jest biblioteka nadworna w Wiedniu, słynną jest też biblioteka Jagiellońska w Krakowie, a dla historyi i literatury polskiej także biblioteka Zakładu narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie. Z pośród muzeów w Galicyi najznaczniejszem jest muzeum ks. Czartoryskich w Krakowie i muzeum przyrodnicze imienia hr. Dzieduszyckich we Lwowie. Wśród towarzystw naukowych naczelne zajmują miejsce Akademie Umiejętności, czuwające nad rozwojem wszelkich umiejętności. Akademie takie mają w Austryi trzy narodowości, przodujące innym oświatą i dawnością swej literatury, mianowicie Niemcy w Wiedniu, Czesi w Pradze i Polacy w Krakowie. Węgrzy mają Akademię Umiejętności w Budapeszcie, południowi Słowianie zaś w Zagrzebiu.

Wydatki publiczne na oświatę wzrastają z każdym rokiem, Państwo utrzymuje głównie wyższe zakłady naukowe i szkoły średnie, kraje zaś, powiaty i gminy utrzymują szkoły ludowe, wydziałowe i większą część szkół zawodowych.

VII. Statystyka gospodarcza.

§ 1.

Ustrój gospodarstwa społecznego.

Ustrój gospodarczy w krajach monarchii austryacko-węgierskiej opiera się podobnie, jak we wszystkich społeczeństwach nowożytnych, na zasadzie wolności czyli wolnej konkurencyi, własności indywidualnej i na podziale pracy między odrębne zawody i poszczególne jednostki.

W systemie wolnej konkurencyi ma każdy prawo swobodnego wyboru rodzaju, czasu i miejsca pracy, ustanawiania cen na swoje wytwory i usługi, oraz zawierania umów. Wolna konkurencya rozwija samodzielność i zapobiegliwość jednostek, tudzież wyrabia poczucie odpowiedzialności za byt własny i rodziny. Własność indywidualna jest podstawą bytu rodziny i porządku społecznego. Podział pracy społecznej między odrębne zawody i jednostki wytwarza t. zw. gospodarstwo *obrotowe* czyli *zamienne*, w którem odbywa się przy pomocy pieniędzy i innych środków zamiennych nieustanna wymiana wytworów, przeznaczonych do dalszej produkcyi lub do konsumcyi osobistej.

§ 2.

Własność nieruchoma w monarchii.

Własnością nieruchomą nazywamy własność powierzchni ziemi, kopalń i budynków do ziemi przytwierdzonych. Dla zabezpieczenia i dokładnego określenia stosunków własności nieruchomej, istnieją tak w Austryi, jak w Węgrzech, publiczne księgi grun-

towe czyli hipoteczne, utrzymywane przy sądach powiatowych, obwodowych i krajowych, w których wszystkie posiadłości nieruchome są wpisane, oraz uwidocznione są osoby właścicieli tudzież długi i inne ciężary nieruchomości. Dla kopalń istnieją osobne księgi górnicze, dla kolei żelaznych księgi kolejowe.

Według rodzajów uprawy przypada w Austryi trzecia część wszystkich gruntów na role, trzecia część na lasy, czwarta część na łąki, ogrody i pastwiska, reszta zaś na place pod budowę domów, podwórza, oraz jeziora, stawy i grunta nieproduktywne. W krajach węgierskich przypada stosunkowo większa przestrzeń niż w Austryi (42%) na rolę, mniejsza zaś na lasy i inne rodzaje uprawy. W Galicyi przypada połowa całego obszaru na rolę, czwarta część na lasy. Galicya więc jest stosunkowo uboższa w lasy, niż inne kraje austryackie. Najbogatszą w lasy jest Bośnia i Hercegowina.

Dla gospodarstwa społecznego ważny jest podział własności ziemskiej. Najpomyślniejszym jest podział wówczas, gdy w kraju przeważają posiadłości średniej wielkości, które dają dostateczną podstawę do samodzielności właścicieli i wytwarzają liczny i zamożny stan włościański. W niektórych krajach austryackich, mianowicie także w Galicyi, jest własność włościańska zbyt rozdrobnioną z powodu gęstej ludności na wsi i ciągłych działów wśród dzieci włościan. W Galicyi mają wprawdzie włościanie przeważną część powierzchni kraju w swych rękach, mimo to rozdrobnienie realności włościańskich jest w tym kraju największe, ponieważ liczba włościan gospodarzy dosięga miliona. W krajach węgierskich ludność jest mniej gęstą, a w rękach ciał publicznych (państwa, gmin i Kościoła) jest prawie trzecia część całej powierzchni ziemi.

Własność kopalń jest w monarchii oddzieloną od własności ziemi, albowiem może ją otrzymać nawet wbrew woli właściciela gruntu każdy, kto znajdzie minerały we wnętrzu ziemi i uzyska od władzy górniczej dokument własności. W Galicyi jednak nafta i wosk ziemny należą do właścicieli ziemi.

Własność nieruchoma w monarchii jest znacznie obciążoną podatkami publicznymi i długami, wpisanymi w księgi gruntowe. Długi hipoteczne posiadłości ziemskiej w Austryi i Galicyi przenoszą trzecią część jej wartości.

§ 3.

Pieniądz i papiery kredytowe.

W dzisiejszym systemie gospodarstwa zamiennego jest pieniądz pośrednikiem obrotu i miernikiem wartości wszelkich towarów. Pieniądze wolno wybijać tylko w mennicach państwowych. Odróżniamy pieniądze czyli monety *obiegowe*, *handlowe* i *zdawkowe*. Monety obiegowe służą zwyczajnemu obrotowi towarów i mają pełną walutę, czyli przywilej prawny, na mocy którego musi każdy przyjąć wypłatę w tych monetach. Monety handlowe wybija mennica dla handlu zagranicznego, monety zdawkowe zaś dla drobnego obrotu. Monety handlowe nie mają wcale waluty, zdawkowe zaś muszą być przyjmowane tylko w pewnej nieznacznej wysokości.

W obu częściach składowych monarchii austryacko-węgierskiej istnieje na mocy związku handlowego jednakowy system monetarny. Na mocy ustawy z r. 1892. wprowadzono w miejsce dawniejszej waluty srebrnej walutę złotą koronową. Monetami obiegowemi złotemi są monety o 20 i 10 koronach, monetami zdawkowemi zaś są srebrne korony i pięciokoronówki, monety niklowe i bronzowe. Dawne państwowe pieniądze papierowe zostały z obiegu wycofane, guldeny srebrne zaś są jeszcze w obiegu i zachowały nadal swoją walutę.

Korony mają w obrocie prywatnym walutę tylko do kwoty 50 koron, pięciokoronówki do kwoty 250 koron. Powyżej tych kwot nie mają osoby prywatne obowiązku przyjmowania tych monet. Monety niklowe muszą być przyjęte do sumy 10 koron, monety bronzowe zaś do kwoty jednej korony.

Monetami handlowemi są w monarchii złote dukaty i srebrne talary lewantyńskie, wybijane z popiersiem ces. Maryi Teresy dla handlu ze Wschodem. Monety te nie mają waluty, lecz można je nabyć po kursie czyli cenie giełdowej.

Pieniądze zastąpić można papierami kredytowymi, płatnymi w gotówce. Zwyczajnymi papierami, zastępującymi pieniądze, są banknoty, t. j. przekazy banków, opiewające na okrągłe sumy, płatne w kasach tych banków każdej chwili w gotówce okazicielowi. Banki upoważnione do wydawania banknotów nazywają się bankami biletowymi. W monarchii austryacko-węgierskiej ma tylko jeden bank austryacko-węgierski przywilej wy-

dawania banknotów, ale wszystkie banknoty muszą mieć zupełne zabezpieczenie częścią w gotówce, złożonej w kasach i piwnicach banku, częścią w innym majątku i wierzytelnościach banku. Bank austryacko-węgierski wydaje banknoty opiewające na 10, 50, 100 i 1000 koron, które mają kurs przymusowy.

W niektórych krajach zachodnich, szczególnie w Anglii i w Ameryce północnej, używa się do wypłat najczęściej papieru, zwanego *czekiem*. Czek jest przekazem na pieniądze, złożone w banku lub u bankiera w formie depozytu czekowego. Kto składa swe pieniądze w depozyt czekowy, otrzymuje od banku książeczkę czekową, zawierającą znaczniejszą ilość drukowanych blankietów czekowych. Przy kupnie towarów i przy innych wypłatach nie potrzebuje posiadacz takiej książeczki płacić gotówką lub banknotami, lecz wystawia czek na sumę, jaką ma wypłacić, a każdy bank przyjmuje czek i wypłaca go w gotówce. W ten sposób można sobie zapewnić procent od wszelkich sum złożonych w banku, dopóki się ich nie wyczerpie, a nadto nie potrzeba pieniędzy nosić przy sobie i w domu dozorować. Użycie czeków jest w owych krajach tak rozpowszechnione, nawet wśród warstw niezamożnych, że n. p. w Londynie tylko 3% całego obiegu pieniężnego załatwia się zapomocą pieniędzy i banknotów, resztę zaś 97% czekami. W monarchii austryacko-węgierskiej są już czeki używane przy wypłatach między bankami i większemi firmami kupieckiemi, ale w obiegu prywatnym są jeszcze mało znane. Celem rozpowszechnienia czeków przyjmują pocztowe kasy oszczędności w obu państwach, oprócz wkładek na książeczki oszczędności, także pieniądze na depozyta czekowe i wydają książeczki czekowe z pokwitowaniem otrzymanego depozytu. Posiadacz książeczki czekowej może zapomocą czeków czynić wypłaty w miejscowościach, w których się znajdują urzędy pocztowe i przy nich kasy oszczędności, może też za pośrednictwem kasy zakupywać papiery państwowe. Depozyt czekowy musi wynosić co najmniej 100 koron, a kasa płaci od depozytu 2% aż do dnia wypłaty.

W świecie kupieckim używane są do wypłat zamiast pieniędzy także weksle, mające podpisy banków lub znanych firm kupieckich. Szczególnie do wypłat zagranicznych służą dla zaoszczędzenia gotówki i kosztów weksle, płatne za granicą. Weksle takie nazywają się *dewizami*.

§ 4.

Zawody gospodarcze.

Zawodem gospodarczym nazywamy ogół osób, oddających się jednakowym zajęciom wytwórczym. Mnóstwo rozmaitych zawodów, jakie powstały w społeczeństwie wskutek podziału pracy, podzielić można na cztery grupy, obejmujące zawody sobie pokrewne, a mianowicie na: zawody górnicze i rolnicze, zawody przemysłowe, handlowe i umysłowe. Zawody górnicze i rolnicze oddają się produkcyi płodów surowych z łona ziemi i przy pomocy naturalnych sił powierzchni ziemi; zawody przemysłowe przerabiają płody surowe na wytwory gotowe, przydatne do zaspokojenia potrzeb człowieka; zawody handlowe pośredniczą w obrocie towarów i pieniędzy; zawody umysłowe czyli wyzwolone służą społeczeństwu zapomocą swych sił umysłowych. Obok tych grup zawodowych odróżnić można jeszcze osobny zawód robotników. Wprawdzie robotnicy należą do rozmaitych zawodów, w których pracują, różnią się jednak od innych producentów tem, że pracują w obcem gospodarstwie, nie mając zajęcia samoistnego, i za swoje usługi osobiste pobierają wynagrodzenie, zwane płacą.

Wszystkie zawody samoistne i zawisłe w społeczeństwie, są połączone węzłem wspólnych interesów wzajemnych, dobrobyt bowiem i pomyślny rozwój jednych zawodów należy od powodzenia ogółu: im zamożniejsze całe społeczeństwo, tem większą ma siłę kupna wszelkich wytworów, tem łatwiejszy zarobek i byt wszystkich warstw ludności. Dla dobrobytu ogólnego ma szczególnie doniosłe znaczenie wychowanie i zużytkowanie wszystkich sił zdolnych do pracy w odpowiednich zawodach. Dlatego ludy rolnicze, nie mające przemysłu, są uboższe w porównaniu z krajami przemysłowymi i handlowymi i nie mogą wyżywić tak gęstej ludności. W związku z dobrobytem jest także oświata, którą przodują ludy zamożne.

W poszczególnych krajach monarchii austryacko-węgierskiej istnieją pod względem rozwoju i stosunku zawodów gospodarczych znaczne różnice. Najwyżej rozwinięte są kraje: Austrya Niższa i Wyższa, Czechy, Śląsk i Morawy. W krajach tych żyje z przemysłu równa, a w niektórych nawet większa ilość mieszkańców, niż z rolnictwa. Pośrednie miejsce między tymi krajami przemy-

słowymi a rolniczymi zajmują zachodnie i środkowe kraje alpejskie: Tyrol, Salzburg, Karyntya i Styrya. W krajach rolniczych, mianowicie w Dalmacyi i Wybrzeżu, w Galicyi i na Bukowinie, żywi rolnictwo $^3/_4$ części całej ludności, a na inne zawody przypada zaledwie czwarta część mieszkańców. W krajach węgierskich żyje również przeważna część ludności (70%) z rolnictwa, ale w niektórych komitatach ma już przewagę ludność przemysłowa.

W Galicyi koniecznym warunkiem wzrostu dobrobytu jest rozwój przemysłu, który może dać utrzymanie znacznej części ludności i podnieść stan ekonomiczny innych zawodów. W tym celu zwrócone są gorliwe usiłowania Sejmu i ludzi dobrej woli. W pierwszym rzędzie potrzebuje kraj wykształconych sił przemysłowych i stara się o nie zapomocą szkół przemysłowych i warsztatów wzorowych.

a) Rolnictwo.

Rolnictwo w znaczeniu obszerniejszem obejmuje wszelkie gałęzie produkcyi surowców przy pomocy naturalnych sił powierzchni ziemi, a mianowicie nie tylko uprawę roli, łąk i ogrodów, ale zarazem leśnictwo, chów bydła, rybołowstwo i myśliwstwo. Dla pomyślnego rozwoju rolnictwa niezbędne są warunki dwojakiego rodzaju: jedne naturalne, mianowicie naturalna urodzajność gleby, sprzyjające stosunki klimatyczne, oro- i hydrograficzne; drugie ekonomiczno-społeczne, mianowicie: stosowny podział własności ziemskiej, dostateczna liczba rąk roboczych i zawodowo wykształconych rolników, rozgałęziona sieć dobrych dróg lądowych i wodnych oraz zakładów komunikacyjnych, rozwój przemysłu, szczególnie rolniczego, który przetwarza ciężkie płody surowe na miejscu produkcyi, niemniej organizacya kredytu dla rolników, tak hipotecznego, jak osobistego. W krajach monarchii austryacko-węgierskiej panują pod obu względami powyższymi bardzo znaczne rożnice, które wytwarzają różny stan rolnictwa w poszczególnych krajach.

W szczególności pod względem warunków naturalnych, a to najpierw urodzajności gleby, najlepiej są w Austryi uposażone kraje na północ od Dunaju, mianowicie północna część Austryi Niższej i Wyższej, kraje północno-zachodnie (Czechy, Morawy i Śląsk) i kraje północno-wschodnie: Galicya i niegórzysta część

Bukowiny. We wszystkich tych krajach jest tylko 3% ziemi nieurodzajnej, reszta zaś przeważnie urodzajna, nadaje się bądź pod uprawę wszelkich zbóż, roślin ogrodowych, bulwiastych i pastewnych, bądź też lasów liściastych lub iglastych. Między tymi krajami jest różnica w stosunkach klimatycznych, ponieważ kraje północno-zachodnie są pasmami gór zasłonione od północy i wschodu, mają więc klimat łagodniejszy, Galicya zaś, szczególnie wschodnia, jest otwarta ku północy, ma klimat ostrzejszy i mroźne wiatry, a wyżyna podolska ma klimat stepowy ostry z nagłemi zmianami. Z tego powodu w tej części państwa nie udaje się uprawa winorośli, w części też kukurudzy i tytoniu, a także zboża, mimo urodzajności gleby i racyonalnej uprawy w wielu posiadłościach większych, nie wydają plonu tak obfitego, jak w krajach północno-zachodnich. Tylko południowo-wschodnia część Galicyi (Podole południowe i Pokucie) ma klimat łagodniejszy, ponieważ zasłoniona jest od północy wyżyną podolską, w tej części więc, niemniej na Bukowinie, udaje się uprawa kukurudzy, tytoniu, a w okolicy Zaleszczyk nawet niektórych owoców południowych, mianowicie moreli.

Inaczej ma się rzecz pod względem urodzajności gleby w krajach alpejskich i w krajach południowych nad morzem Adryatyckiem. Kraje alpejskie, szczególnie Tyrol i Salzburg, mają wiele nagich skał i lodowców, niezdatnych do żadnej uprawy i wiele stoków górskich, nadających się tylko na połoniny i lasy. Z tego powodu znaczna część obszaru jest tam zupełnie nieproduktywna, dwie trzecie części obszaru zajmują lasy i połoniny, a tylko czwarta część całej przestrzeni jest przydatna do uprawy roli, na łąki, winnice, ogrody i pastwiska. Podobne stosunki panują w krajach nadmorskich, gdzie wyżyna Krasu, ogołocona od dawna z lasów i wystawiona na gwałtowne wichry północne, przedstawia nieuprawne skały, nadające się tylko na liche pastwiska. W Dalmacyi jest prawie połowa obszaru zajęta przez pastwiska, trzecia część przez lasy, a tylko piąta część służy uprawie roli, ogrodów i winnic. Kraje Wybrzeża i Kraina mają nieco więcej ziemi uprawnej, a mniej pastwisk, niż Dalmacya.

W krajach węgierskich niema tak wielkich różnic w urodzajności, jak w krajach austryackich. Przestrzeń nieuprawiona obejmuje tam 5% całego obszaru i rozdziela się prawie równomiernie na rozmaite części kraju. Najurodzajniejsze są wielkie równiny

wewnątrz państwa, z wyjątkiem okolic piaszczystych między Dunajem i Cisą, i moczarów nad temi rzekami. Także Siedmiogród mimo górzystego terenu jest urodzajny, a nawet wykazuje tylko 3% ziemi nieuprawnej, mniej niż inne części państwa węgierskiego. Węgry mają na swych równinach klimat stepowy, zmienny jak w Galicyi, ale łagodniejszy, dzięki naturalnej ochronie gór karpackich od północy i wschodu.

Pod względem warunków ekonomiczno-społecznych najkorzystniej są uposażone urodzajne kraje środkowe i północno-zachodnie w Austryi. Tam bowiem podział własności ziemskiej jest stosunkowo korzystniejszy, rąk roboczych nie brak, kultura rolnicza stoi najwyżej, przemysł kwitnie, gęstą jest sieć bitych dróg lądowych i spławnych wód, oraz kolei żelaznych, także kredyt rolniczy łatwiejszy i tańszy, niż w innych krajach. W Galicyi nie brak wprawdzie sił roboczych, ale siły te są mniej wyrobione i mniej wytwórcze, niż na zachodzie, inne zaś warunki ekonomiczne nie sprzyjają, głównie z powodu braku przemysłu, rozwojowi rolnictwa. Obok innych braków jest rolnictwo galicyjskie w porównaniu z innymi krajami monarchii wskutek swego położenia najbardziej upośledzone, jest bowiem najbardziej oddalone od targów zachodnich, ku którym zmierza cały handel płodami surowymi, naturalne zaś drogi wodne Galicyi, Wisła i Dniestr z dopływami spławnymi, nie prowadzą ku zachodowi, lecz ku północy i wschodowi.

Z poszczególnych gatunków zboża uprawia się w krajach węgierskich, na Wybrzeżu i na większych obszarach galicyjskiego Podola, najwięcej pszenicy. Uprawa pszenicy wymaga wyższej kultury i urodzajnej gleby, świadczy więc o postępowem gospodarstwie w tych krajach, które przeszły do niej od uprawy mniej cennych gatunków. W Węgrzech pszenica stanowi główny produkt eksportowy do krajów austryackich i za granicę monarchii. W Austryi najwięcej ziemi uprawnej służy uprawie żyta i owsa, dopiero dalsze miejsce zajmuje uprawa pszenicy, jęczmienia i ziemniaków; w Węgrzech na pierwszem miejscu, pod względem zajętego obszaru, stoi uprawa pszenicy, na drugiem miejscu kukurudzy, a dopiero na dalszem żyta, owsa i jęczmienia. Ziemniaków uprawia się w Węgrzech znacznie mniej niż w Austryi. W krajach mających kwitnący przemysł cukrowniczy, szczególnie w austryackich krajach północno-zachodnich, jest także uprawa buraków wysoko rozwinięta. W Galicyi najwięcej sieje się żyta i owsa, szczególnie na

gruntach włościańskich, trzecie miejsce zajmuje uprawa ziemniaków, a dopiero dalsze uprawa pszenicy i jęczmienia. W krajach Wybrzeża, w Dalmacyi i na Bukowinie uprawia się wiele kukurudzy.

Uprawa winorośli kwitnie w środkowych i południowych krajach austryackich, oraz w krajach węgierskich. W ostatnich latach winnice węgierskie bardzo wiele ucierpiały wskutek phyloxery. Chmiel udaje się najlepiej w Czechach i w niektórych okolicach Galicyi, lnu i konopi uprawia się najwięcej w Galicyi, ogrodnictwo i sadownictwo kwitnie w krajach północno-zachodnich i w Węgrzech, tytoń uprawia się na Wybrzeżu, w Dalmacyi i na Bukowinie, w południowo-wschodniej Galicyi i w Węgrzech, owoce południowe w południowych krajach Austryi i Węgier. Włosi w południowym Tyrolu uprawiają też drzewo morwowe dla hodowli jedwabników, w południowych Węgrzech zaś, w Chorwacyi i Slawonii zajmuje się tą hodowlą z wielkiem powodzeniem rząd, dla zachęcenia ludności do tej gałęzi produkcyi.

Leśnictwo ma w monarchii z ogólnym rozwojem ekonomicznym, z rozgałęzieniem kolei żelaznych i wzrostem przemysłu, coraz pomyślniejsze warunki dla swego rozwoju. Obszar lasów liściastych i iglastych jest w monarchii znaczny i stanowi ważną część naturalnego bogactwa kraju. Niestety w wielu krajach dla celów spekulacyjnych wycięto znaczne obszary lasów, nawet w górach i nie zalesiono dotychczas pozostawionych łysin górskich. Takie gospodarstwo »rabunkowe« jest szkodliwe dla całego gospodarstwa społecznego, ponieważ lasy mają dla kraju doniosłe znaczenie ogólne: łagodzą klimat, chronią okolicę od gwałtownych wiatrów i są naturalną tamą przeciw wylewom potoków górskich i rzek. Gospodarstwo leśne powinno więc być prowadzone racyonalnie, przez podział lasów na odpowiednią liczbę sekcyi, przeznaczonych do wyrębu, i natychmiastowe zalesienie sekcyi wyciętych.

Hodowla bydła jest naturalną gałęzią rolnictwa i ma wielkie znaczenie tak dla produkcyi rolniczej, która potrzebuje pomocy zwierząt domowych, jak dla produkcyi przemysłowej, która przetwarza nabiał, skóry, tłuszcz, wełnę, na wytwory przemysłu, nakoniec dla konsumcyi społeczeństwa, dla którego nabiał, jaja, mięso, są niezbędnym pokarmem. W Austryi i Węgrzech hodowla

bydła rozwija się pomyślnie. W krajach węgierskich kwitnie chów owiec, nierogacizny, bydła rogatego i koni; w Austryi chów owiec i nierogacizny stoi znacznie niżej, chów bydła rogatego i koni dorównywa Węgrom, a nadto jest więcej rozpowszechniona hodowla kóz, głównie w Czechach, na Morawach i w Dalmacyi. Wśród krajów austryackich odznacza się Galicya największą liczbą bydła rogatego i koni. Okoliczność ta jest w znacznej części skutkiem wielkiego rozdrobnienia gruntów włościańskich i naturalnego dążenia włościan do posiadania przynajmniej jednej krowy i pary koni, chociaż drobne gospodarstwo nie może zazwyczaj wyżywić tyle sztuk bydła. Także pod względem chowu nierogacizny zajmuje Galicya w Austryi pierwsze miejsce.

Chów drobiu rozpowszechniony jest w Galicyi wśród ludności włościańskiej i na Węgrzech. Pierze i jaja są jednym z ważniejszych produktów wywozowych w tych krajach.

Pszczelnictwo podupadło znacznie we wszystkich krajach, a także w Galicyi, gdzie niegdyś dostarczało ludności zdrowego i rozpowszechnionego napoju, miodu. Wśród krajów austryackich ma wprawdzie Galicya najwięcej uli, jednakowoż pod względem produkcyi miodu wyprzedziły ją Czechy i Styrya.

M y ś l i w s t w o jest ważniejszą gałęzią zarobku tylko w krajach północno-zachodnich i środkowych austryackich, gdzie szczególnie hodowla zajęcy i kuropatw jest racyonalnie prowadzona i powiększa dochody rolników.

R y b o ł o w s t w o jest tylko w krajach północno-zachodnich, tudzież na wybrzeżach morza Adryatyckiego ważniejszem źródłem dochodów ludności. W Galicyi jest szczególnie rybołowstwo rzeczne zaniedbane, chociaż przy racyonalnem pielęgnowaniu mogłoby się stać dla niezamożnej ludności obfitem polem zarobku. Z tego powodu sejm krajowy stara się usilnie podnieść rybołowstwo rzeczne zapomocą ustaw ochronnych, Towarzystwo rybackie zaś przez zarybianie rzek znaczniejszych. Obecnie ma w Galicyi większe znaczenie tylko hodowla ryb w stawach prywatnych, oraz połów raków, które są w znacznych ilościach wywożone do innych krajów. Podobnie jak w Galicyi prowadzi się także w krajach węgierskich rybołowstwo w sposób dziki, nieracyonalny; obfitują tam w ryby szczególnie wielkie rzeki: Dunaj, Cisa i jeziora.

b) Górnictwo.

Zadaniem górnictwa jest wydobywanie z głębi ziemi kruszców i minerałów oraz wód pożytecznych. Górnictwo dostarcza gospodarstwu społecznemu węgla na opał i dla wytwarzania pary, gazów, elektryczności; kruszców nieszlachetnych dla sporządzania różnych narzędzi, maszyn, sprzętów i budowli; kruszców szlachetnych, które służą jako materyał pieniężny, a zarazem mają szerokie zastosowanie w przemyśle, sztuce i nauce; soli, niezbędnej na pokarm dla ludzi i bydła; nafty dającej światło, wosku ziemnego, drogich kamieni i innych minerałów pożytecznych. Warunkiem rozwoju górnictwa jest z jednej strony istnienie bogactwa mineralnego w łonie ziemi i zbadanie tegoż przez społeczeństwo, z drugiej strony zaś możność korzystnego zużytkowania płodów górniczych, głównie zapomocą przemysłu. Przemysł potrzebuje wielu płodów górniczych jako materyałów pomocniczych, n. p. węgla na opał dla maszyn, soli dla konserwacyi środków żywności, innych zaś jako produktów głównych celem oczyszczenia ich z rudy, ku czemu służy hutnictwo, i wytworzenia z nich narzędzi i maszyn. Przemysł więc jest podstawą dla rozwoju górnictwa i hutnictwa, a nawzajem górnictwo popiera potężnie przemysł. Stąd w krajach przemysłowych kwitnie zazwyczaj także górnictwo, kraje rolnicze zaś nie mogą lub nie umieją zużytkować wszystkich swych skarbów mineralnych.

Główną siedzibą minerałów i wód mineralnych są systemy górskie. Monarchia austryacko-węgierska ma w swoich systemach gór wielką rozmaitość niemal wszystkich kruszców i minerałów, spotykanych w Europie. Pierwsze znaczenie wśród minerałów ma obecnie węgiel (kamienny i brunatny), ponieważ minerał ten służy do wytwarzania siły poruszającej w machinach parowych i elektrycznych, jest więc podwaliną wielkiego przemysłu. Kraje mające najpotężniejszy przemysł, mianowicie Anglia, Ameryka północna i Niemcy, mają najobfitsze pokłady węgla i zawdzięczają im wielki rozwój swej produkcyi przemysłowej. Austro-Węgry zajmują w produkcyi węgla czwarte miejsce po państwach wymienionych. Najlepsze i najbogatsze pokłady węgla mają podgórza gór hercyńskich w Czechach, na Śląsku i Morawach, niemniej zachodni kraniec Galicyi. Pokłady te są dalszym ciągiem również bardzo bogatych pokładów na Śląsku pruskim. Z innych krajów ma jeszcze Niższa

Austrya kopalnie węgla kamiennego, zaś środkowe kraje alpejskie znaczne pokłady węgla brunatnego. W państwie węgierskiem są kopalnie węgla kamiennego i brunatnego w komitacie budapeszteńskim i w południowej części kraju (Banacie). Węgiel brunatny znajduje się nadto na północnem podgórzu karpackiem w Galicyi i na południowem w Węgrzech.

Drugie miejsce w monarchii zajmuje sól, która w obu państwach jest monopolem skarbowym, czyli wytwarzana jest wyłącznie przez państwo celem przysporzenia mu dochodów. Sól kamienna jest najlepszą i najobfitszą w słynnych kopalniach wielickich i bocheńskich w Galicyi, w Węgrzech zaś w Karpatach siedmiogrodzkich. Warzonka solna znajduje się w obfitości na północnem podgórzu karpackiem i w środkowych krajach alpejskich.

Kraje monarchii mają kopalnie rozmaitych kruszców, tak szlachetnych (złota i srebra), jak nieszlachetnych, a nawet mają kopalnię rtęci w Idryi w Krainie. Z kopalń kruszców najważniejsze są kopalnie rudy żelaznej. Rudy żelazne znajdują się wprawdzie we wszystkich krajach monarchii, a także w Karpatach galicyjskich, nie wszędzie jednak są w takiej obfitości, iżby mogły być z korzyścią przetwarzane. Najobfitszą jest w Austryi ruda żelazna w krajach alpejskich, zwłaszcza w Styryi, gdzie też kwitnie hutnictwo żelazne, w Węgrzech zaś są obfite kopalnie na Spiżu, w Banacie i w zachodniej części Siedmiogrodu. Z kopalń kruszców szlachetnych mają Węgry w Siedmiogrodzie słynne już za czasów rzymskich kopalnie złota, Austrya zaś obfite kopalnie srebra w Przybramie w Czechach; oprócz tego znajdują się mniej obfite rudy złota i srebra na Spiżu węgierskim, złoto zaś wypłukuje się też z piasku w rzekach siedmiogrodzkich. W średnich wiekach Austrya była w Europie krajem najbogatszym w kopalnie kruszców szlachetnych, po odkryciu Ameryki jednak, a w naszem stuleciu słynnych kopalń złota w Kalifornii, Uralu, Australii, w najnowszych czasach zaś w Afryce południowej, tudzież kopalń srebra w Ameryce północnej, straciła ta gałąź produkcyi górniczej w monarchii swe dawne znaczenie. Znaczniejsze kopalnie ołowiu znajdują się w Karyntyi, w Czechach, na Spiżu i w Siedmiogrodzie, cynku w Karyntyi i w Galicyi (w okręgu krakowskim), miedzi w Salzburgu, na Spiżu węgierskim, w Siedmiogrodzie i Banacie, cyny w Czechach.

Ważne stanowisko w górnictwie i przemyśle monarchii zajmują kopalnie nafty i wosku ziemnego. Siedzibą tych kopalń są prawie wyłącznie galicyjskie podgórza karpackie. Najwcześniej, bo już w r. 1860, powstała ta produkcya w Borysławiu, który też jest niemal środkowym punktem górzystego pasma obfitującego w ropę, a ciągnącego się wzdłuż Karpat ku zachodowi i wschodowi. Kopalnie ropy są dotąd najobfitsze w Borysławiu, gdzie nadto istnieją bogate i w całej Europie niemal jedyne pokłady wosku ziemnego. Kopalnie nafty w Galicyi są najbogatsze w całej Europie, a przewyższają je tylko niewyczerpane źródła naftowe kaukaskie (w Baku) i amerykańskie.

Z innych minerałów zasługuje jeszcze na wzmiankę grafit w Czechach i Morawach i bogate kopalnie marmuru w krajach alpejskich i na Wybrzeżu. Inne minerały, jak siarka, antymon, bizmut, odgrywają w górnictwie monarchii podrzędną rolę. Z drogich kamieni mają Węgry w północnych komitatach kopalnie opalu szlachetnego, zwanego opalem wschodnim, ponieważ dawniej kupcy tureccy i greccy wywozili go z Węgier do Europy Zachodniej. Mniej szlachetne gatunki opalu znajdują się także w północno-zachodnich krajach austryackich. W Salzburgu znajdują się szmaragdy, a w Czechach, Tyrolu i w Banacie liczne gatunki granatów.

W krajach monarchii, a także w Galicyi, znajdują się bogate kamieniołomy i rozległe pokłady torfu, który w braku węgla może być użyty na opał. W Galicyi obfitują w torf szczególnie powiaty nad górnym biegiem Dniestru, nad Bugiem i Styrem.

Nakoniec wszystkie systemy gór monarchii obfitują w wody mineralne, których własności lecznicze są powszechnie uznane. Największą frekwencyą chorych odznaczają się zakłady kąpielowe w północno-zachodnich Czechach (Karlsbad, Marienbad, Franzensbad, Cieplice). Galicya ma najwięcej zdrojów mineralnych w części południowo-zachodniej (Krynica, Szczawnica, Żegiestów, Rabka, Wysowa, Rymanów, Iwonicz).

c) Przemysł.

Przemysłem w znaczeniu obszerniejszem nazywamy wszelkie gałęzie produkcyi społecznej, których zadaniem jest przetwarzanie surowców na wytwory gotowe. W znaczeniu ści-

ślejszem zaliczamy do przemysłu tylko wielkie przedsiębiorstwa przemysłowe.

Przemysł ma bardzo szerokie pole działalności wytwórczej, dzieli się na liczne zawody szczegółowe, które z ciągłym rozwojem podziału pracy wydają z siebie coraz nowe zawody ściślejsze. Mnóstwo zajęć przemysłowych podzielić można na pewne grupy czyli rodzaje, bądź ze stanowiska przedmiotów, jakie przemysł wytwarza, bądź też ze stanowiska rozmiarów i stosunków społecznych przedsiębiorstw przemysłowych.

Ze stanowiska przedmiotów, wytwarzanych przez przemysł, odróżniamy przemysł środków żywności, przerabiający płody surowe: zboże, ziemniaki, buraki cukrowe, bydło, nabiał — na mąkę i chleb (młyny, piekarnie), piwo, wódkę i cukier (browary, gorzelnie, cukrownie), mięso (rzeźnie), masło, ser (wyrób serów), i t. d.; dalej przemysł drzewny, który przerabia drzewo na materyały i wyroby gotowe; tkacki, który przerabia tkaniny: wełnę, bawełnę, len, konopie, jutę, jedwab, na wyroby gotowe i dzieli się stąd na przemysł wełniany, bawełniany, płócienny, jedwabny; przemysł kruszcowy, szczególnie żelazny (huty kruszcowe, fabryki maszyn, narzędzi i sprzętów kruszcowych); ceramiczny (garncarstwo, wyrób porcelany, terrakoty); skórzany (garbarnie, fabryki obuwia, pasów, rękawiczek); chemiczny (fabryki zapałek, gazu, świec, mydła, sody, sztucznych nawozów); budowlany (cegielnie, gipsarnie, wapienniki, wyrób cementu); **szklany, papierowy, drukarski, artystyczny i t. d.**

Ze stanowiska rozmiarów i stosunków społecznych przemysłu odróżniamy przemysł mały i przemysł wielki. Przemysł mały, zwany także rękodzielnictwem, opiera się na pracy ręcznej przy pomocy ręcznych narzędzi, nie posługuje się maszynami i wytwarza stosunkowo niewielkie ilości wyrobów; przemysł wielki, czyli właściwy przemysł w znaczeniu ściślejszem, opiera się na machinach i na pracy licznych robotników, wytwarza naraz wielkie masy towarów jednakowych, celem sprzedaży w kraju lub za granicą. Przemysł wielki rozwinął się dopiero w 19. stuleciu dzięki zastosowaniu machiny parowej w produkcyi i zdobył we wszystkich dziedzinach przemysłowych, w których machina może znaleźć zastosowanie, stanowczą przewagę nad przemysłem małym. Przewagę swą zawdzięcza przemysł wielki przedewszystkiem mniejszym kosztom produkcyi przy wytwarzaniu naraz wielkich za-

pasów towarów zapomocą machin. W krajach przemysłowych więc utraciło rękodzielnictwo dawniejsze swe znaczenie społeczne i zmniejszyło się liczebnie, natomiast zaś wyrósł nowy i potężny zawód przemysłowców. W krajach rolniczych, nie mających wielkiego przemysłu, musi rękodzielnictwo walczyć z konkurencyą obcych towarów przemysłowych, która jest w tych krajach dla rękodzielnictwa niemniej dotkliwą, jak konkurencya przemysłu swojskiego w krajach przemysłowych.

Rękodzielnictwo dzieli się na rzemiosło, które wytwarza swe wyroby zazwyczaj tylko na zamówienie konsumentów (n. p. obuwie i ubiór wedle miary) i na przemysł domowy, który wytwarza wyroby bez zamówienia, na zapas, aby je następnie pozbyć (n. p. wyrób garnków, koszyków, płótna, zabawek, koronek). Przemysłowi domowemu mogą się oddawać całe osady drobnych przemysłowców, (n. p. w Galicyi wyrób kłódek w Świątnikach, obuwia w Uhnowie, płótna w Korczynie), nie liczących wcale na zbyt swych wyrobów w miejscu, lecz na targach dalszych, a nawet za granicą.

Przemysł wielki możemy również podzielić na dwie główne grupy, mianowicie na przemysł rolniczy i fabryczny. Przemysł rolniczy jest przedsiębiorstwem przemysłowem rolnika większego, który własne swoje płody surowe przerabia na miejscu na wyroby gotowe, aby je łatwiej i korzystniej sprzedać. Należą tu własne młyny rolników, browary, gorzelnie, cukrownie, krochmalnie, serownie i inne podobne przedsiębiorstwa rolników. Przemysł fabryczny jest wielkiem przedsiębiorstwem przemysłowem, obliczonem na zysk i skoncentrowanem w osobnych fabrykach. Przemysł rolniczy jest uzupełnieniem rolnictwa, nie wytwarza osobnego zawodu fabrykantów i robotników przemysłowych i kwitnie często w krajach rolniczych, nie mających innego przemysłu wielkiego. Tak i w monarchii austryacko-węgierskiej kraje rolnicze, jak Węgry i Galicya, miały przemysł rolniczy rozwinięty już wówczas, kiedy przemysłu fabrycznego jeszcze wcale nie znały.

W monarchii austryacko-węgierskiej najwyżej stoją pod względem rozwoju wielkiego przemysłu kraje północno-zachodnie oraz Austrya Niższa i Wyższa. Dzięki naturalnym skarbom górniczym mają one obfity i tani pokarm dla machin parowych w swym węglu, mają też przemysł górniczy, wysoko rozwinięty przemysł rolniczy i fabryczny. Z przemysłu fabrycznego najwyżej stoi w tych

krajach przemysł tkacki (wełniany, bawełniany i płócienny), który zaopatruje w swe wyroby nie tylko mieszkańców Austryi, ale w części też Węgry i zagranicę. Najpotężniejszemi siedzibami tego przemysłu są miasta Reichenberg w Czechach, Berno na Morawach i Bielsk na Śląsku. Także Biała w Galicyi ma przemysł tkacki rozwinięty, ale z powodu blizkiego sąsiedztwa Bielska i swej ludności niemieckiej ma pod względem ekonomicznym tylko luźne stosunki z Galicyą. Początki przemysłu fabrycznego tkackiego są w Galicyi w fabryce w Żywcu, w Rakszawie koło Łańcuta, w Kętach. Zresztą istnieje tylko przemysł domowy, szczególnie ręczny wyrób płócien w Korczynie, Krośnie i wielu innych miejscowościach, wyrób drelichów i dywanów na Pokuciu, kilimków w Oknie. Także przemysł szklany, ceramiczny i chemiczny ma swą główną siedzibę w Czechach i Niższej Austryi. Przemysł żelazny najwyżej stoi w środkowych krajach alpejskich, ale i w Czechach są wielkie fabryki maszyn, narzędzi, sprzętów żelaznych i wagonów. W Galicyi rozwija się ten przemysł w ostatnich latach szczególnie w zakresie wyrobu narzędzi rolniczych i wiertniczych dla przemysłu naftowego. W tej gałęzi ma już Galicya kilkanaście większych fabryk, z tych największe w Krakowie, w Ottyni i w Sanoku, która wyrabia też wagony kolejowe. Są to dopiero słabe początki w porównaniu z krajami zachodnimi.

Przemysł rolniczy najwyżej stoi w Czechach, które zajmują pierwsze miejsce w Austryi pod względem wyrobu mąki, piwa i cukru, a pod względem wyrobu wódki pierwsze miejsce obok Galicyi. Czeskie młyny, browary, gorzelnie i cukrownie należą jednak do przemysłu fabrycznego, ponieważ tworzą samoistną produkcyę, wyzwoloną od bezpośredniego związku z rolnictwem i nie pozostają w rękach rolników. Dalsze miejsce po Czechach zajmują w przemyśle rolniczym Niższa Austrya, Morawy i Śląsk. Galicya ma najwięcej rozgałęziony wyrób wódki w licznych gorzelniach rolniczych; piwowarnie i cukrownie galicyjskie nie wytwarzają jeszcze tyle, ile sam kraj potrzebuje, młynarstwo zaś krajowe ma trudną konkurencyę z potężnymi młynami węgierskimi. Z innych gałęzi przemysłu Galicya ma znaczną fabrykacyę papieru, szczególnie w trzech fabrykach: w Sassowie, Czerlanach i Białej, które wywożą swe wyroby na wschód i zachód; dalej kraj ma kilka hut szklanych, kilka fabryk zapałek, kilka fabrycznych garbarni obok garbarskiego przemysłu domowego. Dzięki naturalnej obfitości nafty rozwinął się

w Galicyi także potężny przemysł naftowy, który daje zarobek kilku tysiącom robotników.

W krajach węgierskich kwitnie głównie przemysł rolniczy i żelazny, ale także przemysł tkacki i inne gałęzie przemysłu są blizkie potężnego rozwoju. W przemyśle rolniczym wzniosło się szczególnie młynarstwo na najwyższy stopień rozwoju nie tylko w monarchii, ale w całej Europie. W samym Budapeszcie przerabia się w jedenastu wielkich młynach parowych do ośmiu milionów hektolitrów zboża rocznie, t. j. prawie dwa razy tyle, ile pszenicy rodzi się rocznie w całej Galicyi. Potężnym jest też rozwój produkcyi wódki, a wyrób cukru i piwa wykazuje z każdym rokiem znaczny postęp.

Produkcya tytoniu i cygar odbywa się w rządowych fabrykach, ponieważ tytoń jest w obu państwach monopolem skarbowym, i zapewnia skarbowi bardzo znaczne dochody. Najwięcej tytoniu wyrabiają w Austryi fabryki rządowe w Czechach i na Morawach, następnie w Galicyi i Austryi Niższej.

Gdy przemysł wielki dźwiga się i potężnieje w całej monarchii, rękodzielnictwo znajduje się w stanie niepomyślnym i słabnie pod wpływem silnej konkurencyi fabrycznej. Najskuteczniejszym sposobem wzmocnienia rękodzielnictwa jest wykształcenie zawodowe rękodzielników w tym celu, aby ich wyroby były trwalsze i ozdobniejsze, aby odznaczały się smakiem artystycznym i stosowały się do indywidualnych potrzeb i życzeń publiczności. Pod tym względem ważne posłannictwo mają do spełnienia szkoły przemysłowe i warsztaty wzorowe, które także w Galicyi cieszą się gorliwem poparciem rządu i kraju. Dla popierania przemysłu swojskiego utworzyło się nadto w kraju kilka towarzystw, między niemi Krajowy związek przemysłowy we Lwowie, utrzymujący bazary wyrobów krajowych.

d) Handel.

Handlem nazywamy pośrednictwo w obrocie towarów. Osoby oddające się zawodowo takiemu pośrednictwu dla zysku są kupcami. Handel zapewnia społeczeństwu korzyść przez to, że ułatwia wytwórcom pozbycie, konsumentom zaś nabycie potrzebnych towarów, tak krajowych, jak zagranicznych. Dzięki handlowi więc reguluje się podaż towarów, przeznaczonych na

sprzedaż, z popytem, czyli poszukiwaniem towarów i ceny się ustalają.

Najważniejszym dla każdego kraju jest handel krajowy, który pośredniczy między krajową, swojską produkcyą i takąż konsumcyą społeczeństwa. Jednakowoż stosunki ekonomiczne między rozmaitymi krajami i narodami są dzisiaj tak ożywione, że także handel zagraniczny, który ułatwia dowóz obcych towarów do kraju (czyli handel dowozowy), tudzież handel ułatwiający wywóz towarów z kraju (czyli handel wywozowy), mają dla każdego państwa doniosłe znaczenie. Jeżeli dowóz pewnych obcych towarów utrudnia produkcyę takich samych towarów w kraju, a tem samem szkodzi krajowym wytwórcom, wówczas państwa zwykły nakładać na dowóz towarów obcych daniny graniczne czyli cła, celem ochrony swojskiej produkcyi.

W monarchii austryacko-węgierskiej skupia się handel krajowy w miastach, szczególnie w stolicach obu państw i w stolicach krajów, oraz w większych miastach przemysłowych. Handel zagraniczny jest przeważnie w rękach wielkich kupców w stolicach obu państw, niemniej w miastach nadmorskich Tryeście i Rjece (Fiume). Dowóz wielu towarów obcych, tak płodów rolniczych, jak wytworów przemysłowych, jest wprawdzie dozwolony tylko za opłatą ceł, ale mimo to handel dowozowy jest znaczny. Najwięcej ożywione stosunki handlowe panują między obu państwami, Austryą i Węgrami, nie przegrodzonemi, dzięki związkowi cłowemu, granicznemi cłami. Węgry dowożą do krajów austryackich głównie zboże, mąkę, wódkę, wino, bydło, wełnę i inne płody surowe, sprowadzają zaś z Austryi głównie towary fabryczne, także piwo i naftę.

Handel zagraniczny monarchii dosięga rocznie sumy 2.000 milionów koron wartości towarów zagranicę wywiezionych i niemal takiejże sumy towarów do monarchii dowiezionych. Stosunek pomiędzy wartością towarów wywiezionych z kraju a wartością towarów dowiezionych nazywamy *bilansem handlowym*. Bilans handlowy monarchii jest tem korzystniejszym, im większą sumę wynosi wartość towarów wywiezionych z kraju, a im mniejszą sumę przedstawia wartość towarów dowiezionych. Za towary wywiezione bowiem wpływają obce pieniądze do kraju, za towary zaś dowiezione musi kraj płacić, pieniądze więc wychodzą z kraju za granicę. Wogóle bilans handlowy monarchii jest korzystny, albowiem

wywóz przedstawia corocznie większą wartość, aniżeli dowóz towarów.

Głównymi przedmiotami wywozu monarchii są w części produkta rolnicze: zboże, szczególnie pszenica, bydło, drzewo, jaja; w znaczniejszej części zaś wyroby przemysłowe: cukier, wyroby tkackie, wyroby szklane, żelazne, skórzane i galanteryjne, papierowe, drewniane, napoje. Przedmiotem dowozu do monarchii są w przeważnej części surowce, potrzebne dla produkcyi przemysłowej: bawełna, wełna, tkaniny wszelkiego rodzaju, materyały chemiczne, jedwab, skóra, w części towary kolonialne spożywcze, szczególnie kawa, ryż, herbata, dalej wino, ale także maszyny i wyroby gotowe jedwabne, płócienne, wełniane i inne. Zadaniem rozwoju austryackiego przemysłu będzie wyrugować o ile możności dowóz do kraju takich wyrobów przemysłowych, które mogą być w kraju wytwarzane i dać zarobek swojskiej ludności pracującej.

Najwięcej ożywione stosunki handlowe mają kraje monarchii z Niemcami, dokąd wywozi monarchia połowę, a niekiedy więcej niż połowę całego swego rocznego wywozu. Z innych państw przypada stosunkowo największy udział w wywozie i dowozie monarchii na W. Brytanię i Indye angielskie, następnie na Włochy i Stany Zjednoczone Ameryki północnej. Stosunkowo słaby udział mają w handlu monarchii Francya i Rosya, za niemi zajmują dalsze miejsce Szwajcarya i kraje bałkańskie. Dla handlu monarchii jest żywotną kwestyą zdobycie dla swych towarów przemysłowych wschodnich targów bałkańskich i azyatyckich, ponieważ kraje zachodnie mają przemysł wysoko rozwinięty i mogą się obejść bez towarów przemysłowych monarchii.

e) Komunikacye.

Środki komunikacyjne lądowe i wodne są niezbędnym warunkiem rozwoju stosunków społecznych i ekonomicznych. Środkami komunikacyjnymi są drogi prywatne i publiczne, morza, jeziora, rzeki spławne, kanały wodne. Góry są naturalną zaporą komunikacyi i wpływają ujemnie na rozwój stosunków społecznych. Dlatego w krajach górzystych, szczególnie alpejskich, mają wielkie znaczenie ekonomiczne doliny rzeczne i przełęcze górskie, ułatwiające komunikacyę, jak przełęcze: Reschenscheidek i Brennera

w środkowem paśmie Alp, przełęcz Semmering w Styryi i wiele innych.

Drogi publiczne, przystępne dla publiczności, są w Austryi budowane i utrzymywane częścią przez państwo, częścią przez kraje, powiaty i gminy. Kraje przemysłowe są najlepiej uposażone w dobre drogi, mianowicie państwowe, krajowe i powiatowe. Galicya ma stosunkowo najmniej dróg bitych, z tego powodu kraje i powiaty starają się własnym kosztem o dalsze rozgałęzienie sieci drogowej.

Drogę wodną tworzy w krajach nadmorskich morze Adryatyckie, wewnątrz monarchii zaś większe jeziora, jak graniczne jezioro Bodeńskie i inne jeziora alpejskie, węgierskie i większe rzeki spławne, jak Dunaj i jego dopływy, Łaba, Wisła z dopływami, Dniestr, Adyga. Galicya jest w rzeki spławne obficie uposażona, niektóre jednak, szczególnie Dniestr, wymagają pogłębienia i regulacyi, a nadto wszystkie mają bieg ku północy i wschodowi, a nie ku zachodowi, dokąd prowadzi głównie wywóz płodów krajowych: zboża, drzewa, bydła, nafty i innych. Znaczna część spławnych rzek w Austryi, Węgrzech i Galicyi, przystępna jest też dla parowców. Komunikacya wodna jest o wiele tańszą, niż przewóz lądem, dlatego mają ważne znaczenie dla gospodarstwa społecznego spławne rzeki i kanały. Pod względem budowy kanałów wodnych dotychczas w monarchii niewiele zdziałano. Z tego powodu zapewniono ustawą państwową z r. 1901. wybudowanie w przeciągu lat dwudziestu, począwszy od r. 1904. całej sieci wielkich kanałów, mających doniosłe znaczenie dla krajów północnych monarchii. Kanałami tymi ma być połączony Dunaj a zarazem stolica Wiedeń z Odrą i Łabą, Odra z Wisłą, Wisła z Dniestrem. Kraków więc w przyszłości stanie się ważnem miejscem portowem Austryi i Europy, a także Lwów ma być połączony odnogą kanałową z projektowaną siecią kanałów, łączącą pośrednio Czarne morze z Bałtyckiem i Północnem.

Obok dróg i kanałów niezbędne są publiczne zakłady komunikacyjne, t. j. przedsiębiorstwa, które podejmują się przewozu osób i towarów za pewnem wynagrodzeniem. Najważniejszymi zakładami takimi są poczty wraz z telegrafami i telefonami, koleje żelazne i przedsiębiorstwa żeglugi parowej. Wszystkie te zakłady służą całemu społeczeństwu, są więc publicznymi. Wynagrodzenie, pobierane przez te zakłady za przewóz, jest z góry

oznaczone i ogłoszone, a wykaz warunków i cen przewozowych nazywa się taryfą (pocztową, telegraficzną, kolejową).

Poczty, telegrafy, a w większych miastach także telefony, są monopolem państwowym. Zakłady te służą przedewszystkiem przesyłaniu wiadomości, czyli korespondencyi towarzyskiej, handlowej i urzędów publicznych, ale poczty są także ważnym zakładem dla przewozu pieniędzy, kosztowności, druków, próbek i towarów w mniejszych ilościach. W przewozie listów i towarów posługują się poczty też kolejami żelaznemi i żeglugą parową. Jako zakłady przewozowe dla osób straciły poczty z rozwojem sieci kolei żelaznych swe dawniejsze znaczenie. Telegrafy kolejowe uzupełniają sieć telegrafów państwowych i służą nie tylko dla celów administracyi kolejowej, ale też dla korespondencyi publicznej i prywatnej. Monarchia ma rozgałęzioną sieć pocztową i telegraficzną; w stosunku do swego obszaru i ludności jest Galicya wśród krajów austryackich w zakłady pocztowe najmniej uposażoną.

Koleje żelazne mają w monarchii, podobnie jak w całym świecie cywilizowanym, niezmierne znaczenie dla społecznego gospodarstwa. One bowiem zbliżają do siebie kraje i okolice geograficznie od siebie oddalone, ułatwiają ruch osób i towarów, wyrównują ceny towarów, ożywiają produkcyę, handel i konsumcyę społeczną. Sieć kolei żelaznych rozwinęła się wszędzie szczególnie w drugiej połowie 19. wieku. Najwięcej kolei żelaznych mają Stany Zjednoczone Ameryki północnej, następnie Niemcy, Rosya, Anglia, Francya i monarchia austryacko-węgierska. Przeszło połowa wszystkich linii kolejowych w Austryi i Węgrzech znajduje się w zarządzie (w znacznej części też we własności) państwa. Austrya jednak nie ma w swoim zarządzie najważniejszych arteryi komunikacyjnych, prowadzących z północy na południe i z Węgier ku Niemcom, państwo węgierskie zaś ma w swoim ręku najważniejsze linie kolejowe.

W szczególności należą w Austryi do najważniejszych linii kolejowych kolej północna im. ces. Ferdynanda, łącząca Galicyę, Rosyę (Królestwo polskie) i Niemcy przez Śląsk i Morawy z Wiedniem; kolej południowa, łącząca Wiedeń z Tryestem, Węgrami, Innsbruckiem i północnemi Włochami; austryacko-węgierskie towarzystwo kolei państwowych, mające gęstą sieć łączącą Węgry i Wiedeń z Morawami, Pragą i Saksonią; austr. kolej północno-zachodnia, łącząca Wiedeń i Pragę z Saksonią. Wszystkie te linie

kolejowe są dotychczas w rękach przedsiębiorstw prywatnych, niektóre z nich jednak, mianowicie kolej północna im. ces. Ferdynanda, mają być niebawem nabyte przez państwo.

Państwo posiada w Austryi ważną linię zachodnią łączącą Wiedeń z granicą zachodnią (Bawaryą) tudzież z Innsbruckiem i jeziorem bodeńskiem (przez Arlberg), linię północną (im. ces. Franciszka Józefa), łączącą Wiedeń z Pragą i granicą Eger (Cheb), oraz buduje ważną linię łączącą Tryest z koleją zachodnią. W Galicyi niemal cała sieć kolejowa jest w zarządzie państwa. Najważniejsze linie kolejowe w Galicyi przecinają kraj z zachodu na wschód (dawna kolej Karola Ludwika z Krakowa przez Lwów do Podwołoczysk i Brodów, kolej podkarpacka ze Zwardonia do Husiatyna, kolej Czerniowiecka ze Lwowa do Czerniowiec, stamtąd do Rosyi i Rumunii). Szereg linii kolejowych przeważnie strategicznych, przecina Galicyą z południa do północy, łącząc granicę Węgier i sieć kolei węgierskich z siecią kolei galicyjskich i z granicą północną (Suchahora-Chabówka-Podgórze, Tarnów-Leluchów, Łupków-Przemyśl, Turka-Sambor-Lwów-Stojanów (w budowie), Ławoczne-Stryj-Lwów, Woronienka-Stanisławów). Sieć tę uzupełniają koleje częścią strategiczne, częścią gospodarcze w rozmaitych częściach kraju (Dembica-Nadbrzezie, Jasło-Rzeszów, Przeworsk-Rozwadów i Przeworsk-Bachórz, Jarosław-Sokal, Lwów-Bełzec, Stryj-Chodorów-Tarnopol, Tarnopol-Kopyczyńce, Delatyn-Kołomyja-Zaleszczyki i inne). Kraj popiera budowę kolei gospodarczych, gwarantując procenta od części kapitału zakładowego kolei, niekiedy też nabywając część akcyi zakładowych.

W Bośnii i Hercegowinie wybudował rząd okupacyjny sieć wąsko-torowych linii kolejowych. Najważniejsza z nich łączy koleje węgierskie w Bosna-Brod na granicy Chorwacyi i Slawonii z Sarajewem, Mostarem i morzem adryatyckiem.

Żegluga parowa na morzu Adryatyckiem, na jeziorach i rzekach spławnych, jest w rękach rozmaitych przedsiębiorstw. Najważniejszem jest »Towarzystwo austr. Lloyda«, prowadzące żeglugę na morzu Adryatyckiem i wysyłające stale parowce osobowe i towarowe na daleki wschód do portów morza Czarnego, Śródziemnego, do Indyi wschodnich i Chin, oraz »Towarzystwo żeglugi parowej na Dunaju« w Austryi i Węgrzech. Żegluga na morzu ku zachodowi do Marsylii i Brazylii jest w rękach towarzystwa węgier-

skiego »Adria«. Na jeziorze Bodeńskiem utrzymuje żeglugę parową rząd austryacki, jako uzupełnienie swej sieci kolejowej do granic Szwajcaryi i Bawaryi.

f) Zakłady ubezpieczeń.

Zakładami ubezpieczeń nazywamy przedsiębiorstwa, które za opłatą premii zobowiązują się do wypłaty sum ubezpieczonych, na wypadek wydarzenia się pewnych szkód lub utraty sił osobistych. *Premią* nazywamy kwotę, uiszczaną zakładowi przez ubezpieczonych. Umowa piśmienna, określająca wzajemne prawa i obowiązki przy ubezpieczeniu, nazywa się *policą ubezpieczenia*. Zakłady ubezpieczeń mogą wypłacać znaczne sumy ubezpieczone zapomocą niewielkich premii, ponieważ premie wpływają od wielkiej liczby ubezpieczonych osób, szkody zaś zdarzają się stosunkowo w nielicznych wypadkach.

Ubezpieczenia dzielimy na dwa główne rodzaje: ubezpieczenia szkód materyalnych i sił osobistych. Szkoda materyalna może być spowodowana klęską elementarną, n. p. pożarem, gradem, zarazą na bydło, burzą na morzu, powodzią, trzęsieniem ziemi, mrozem, działaniem lub niedbalstwem ludzi, lub prostym przypadkiem. Utrata sił osobistych może nastąpić wskutek śmierci, starości, kalectwa, choroby, nieszczęśliwego wypadku, a przez to cała rodzina narażona jest na utratę dochodów i niedostatek. Od takich szkód można się ubezpieczyć w zakładach ubezpieczeń, za regularną opłatą odpowiednich premii. Najwięcej rozpowszechnione są ubezpieczenia szkód od ognia i ubezpieczenia sum pieniężnych na wypadek śmierci osób zabezpieczonych.

Zakłady ubezpieczeń istnieją w monarchii austryacko-węgierskiej w trojakiej formie: jako zakłady a k c y j n e, założone przez spółki akcyjne, jako w z a j e m n e s t o w a r z y s z e n i a ubezpieczonych, i jako zakłady p u b l i c z n e, będące w ręku krajów, gmin lub innych korporacyi publicznych. Zakłady akcyjne dążą do zysków w ten sposób, że część premii rozdzielają po pokryciu szkód pomiędzy akcyonaryuszów jako dywidendę od akcyi. Stowarzyszenia i zakłady publiczne nie dążą do zysków, lecz pobierają premie tylko w takiej wysokości, jaka jest potrzebna dla pokrycia szkód ubezpieczonych. Poszczególne zakłady ubezpieczeń nie ubezpieczają od wszelkich szkód, lecz tylko od niektórych; jedne ubezpieczają od

ognia, gradu i na życie, czyli na wypadek śmierci, inne tylko od ognia lub na życie i t. d.

W całej monarchii jest przeszło 50 większych zakładów ubezpieczeń akcyjnych i wzajemnych; między nimi wybitne miejsce zajmuje Towarzystwo ubezpieczeń wzajemnych w Krakowie, ubezpieczające od ognia, gradu i na życie. W Galicyi jest jeszcze drugie towarzystwo ubezpieczeń od ognia »Dniestr« we Lwowie, nadto działają w kraju inne zakłady austryackie i zagraniczne. Oprócz zakładów większych rozgałęzione są w zachodnich krajach alpejskich, w Czechach i na Śląsku drobne lokalne stowarzyszenia, które ubezpieczają swych członków w małym okręgu od ognia i wypłacają szkody w pieniądzach i materyałach. W krajach austryackich zachodnich jest też kilka publicznych zakładów ubezpieczeń, krajowych i gminnych, ubezpieczających od ognia: nadto w całej monarchii jest kilka tysięcy kas chorych, ubezpieczających wszystkich pracowników i robotników w górnictwie, przemyśle i zakładach komunikacyjnych na wypadek choroby; prócz tego jest w Austryi siedm wielkich zakładów publicznych, ubezpieczających robotników od wypadków.

Publiczne kasy chorych i zakłady ubezpieczeń od wypadków różnią się tem od innych zakładów ubezpieczeń, że w nich muszą być ubezpieczeni wszyscy robotnicy, pracujący w pewnych przedsiębiorstwach. Mianowicie w zakładach ubezpieczeń od wypadków ubezpieczeni są wszyscy robotnicy i urzędnicy, zajęci w wielkich przedsiębiorstwach górniczych i fabrycznych, przy kolejowych zakładach transportowych kolei żelaznych i żeglugi parowej, oraz przy niektórych innych przedsiębiorstwach, n. p. w teatrach, przy czyszczeniu ulic, kanałów, kominów, przy straży ogniowej, kamieniarstwie i budowie studzien. Robotnicy zajęci w rękodzielnictwie, rolnictwie i leśnictwie, z wyjątkiem urządzeń maszynowych, mogą, ale nie muszą być ubezpieczeni od nieszczęśliwych wypadków. Ubezpieczeni robotnicy otrzymują w razie nieszczęśliwego wypadku i spowodowanej tem niezdolności do pracy, rentę na czas tej niezdolności, a w razie śmierci z powodu takiego wypadku otrzymuje wdowa i sieroty aż do 15. roku życia, rentę wdowią i sierocą z publicznego zakładu. Premie do zakładu płacą prawie w całości (90%) przedsiębiorcy, w drobnej części (10%) sami robotnicy. Dla Galicyi i Bukowiny istnieje zakład ubezpieczenia od wypadków we Lwowie.

W kasach chorych muszą być w Austryi ubezpieczeni wszyscy robotnicy i urzędnicy ruchu, którzy są obowiązkowo ubezpieczeni od nieszczęśliwych wypadków, oprócz nich także robotnicy i urzędnicy w innych przedsiębiorstwach zarobkowych, zajęci n. p. w zakładach ubezpieczeń, w bankach, w aptekach, w zakładach prywatnych wychowawczych i naukowych, także u lekarzy, adwokatów i notaryuszów. W krajach austryackich istnieją sześciorakie kasy chorych; najdawniejsze są kasy brackie czyli gwareckie, ubezpieczające górników nie tylko od choroby, ale też od wypadków i na starość; nadto są kasy stowarzyszeń i towarzystw przemysłowych, kasy robotników budowlanych i rozmaitych przedsiębiorstw, nakoniec kasy chorych powiatowe, gdzie powinni być ubezpieczeni wszyscy inni robotnicy, których nie ubezpieczono w jednej z kas powyższych. Premie do kas chorych płacą robotnicy w $^2/_3$ częściach, w $^1/_3$ części zaś przedsiębiorcy za swoich robotników. W razie choroby otrzymują robotnicy bezpłatną pomoc lekarską, lekarstwa i zasiłki pieniężne na utrzymanie, w razie śmierci zaś otrzymuje rodzina wsparcie z kasy chorych na koszta pogrzebu. W kasach chorych jest w Austryi ubezpieczonych blizko 3 miliony robotników.

W Niemczech istnieje oprócz przymusowego ubezpieczenia robotników od choroby i nieszczęśliwych wypadków, także przymusowe ubezpieczenie na wypadek starości i niezdolności do pracy. Takie ubezpieczenie robotników ma być w przyszłości także w Austryi zaprowadzone.

g) Banki.

Bankami nazywamy zakłady kredytowe, gromadzące pieniądze celem udzielania pożyczek. Banki służą w dwojaki sposób społeczeństwu: z jednej strony ułatwiają posiadaczom pieniędzy korzystne ulokowanie ich oszczędności, kapitałów. z drugiej zaś strony wypożyczają te kapitały osobom rozmaitych zawodów na cele wytwórcze. W ten sposób przyczyniają się banki do podniesienia dochodów i produkcyi społeczeństwa, oraz regulują wysokość procentu od sum wypożyczonych.

Banki rozporządzają w części swoimi własnymi kapitałami zakładowymi, w przeważnej jednak części gromadzą je od społeczeństwa w czworakiej formie: w formie depozytów złożonych

w banku na procent, w formie listów zastawnych, wydawanych i sprzedawanych przez banki ziemskie, w formie banknotów wydawanych zamiast pieniędzy przez banki biletowe, nakoniec w formie obligacyi i innych papierów giełdowych, które banki spekulacyjne puszczają w obieg na rzecz państwa, lub innych ciał publicznych i wielkich przedsiębiorstw.

Banki oddają się zazwyczaj tylko niektórym czynnościom bankowym. Banki, przyjmujące depozyta celem ich oprocentowania, nazywamy bankami *depozytowymi*, a jeżeli przyjmują nawet drobne wkładki, *kasami oszczędności*. Listy zastawne wydają banki ziemskie, czyli *hipoteczne*, nazwane tak dlatego, ponieważ udzielają pożyczek na zastaw nieruchomości i zabezpieczają się przez wpis prawa zastawu do ksiąg gruntowych czyli hipotecznych. Banknoty wolno wydawać tylko bankom przez państwo upoważnionym, zwanym *biletowymi*.

Banki są zakładane podobnie jak zakłady ubezpieczeń albo przez spółki akcyjne, dążące do zysku z interesów bankowych, albo przez stowarzyszenia wzajemne, albo przez państwo i inne ciała publiczne; stosownie do tego odróżniamy banki akcyjne, wzajemne i publiczne.

Pożyczek z pieniędzy nagromadzonych udzielają banki w rozmaitej formie. Najbardziej rozpowszechnionemi formami są pożyczki wekslowe i hipoteczne. Przy pożyczkach wekslowych bank kupuje czyli *eskontuje* weksel podpisany przez dłużników i potrąca sobie od sumy wekslowej procent, czyli t. zw. *dyskonto*, za czas od dnia zakupna aż do terminu wypłatności weksla. Przy pożyczkach hipotecznych bank zabezpiecza się w księgach hipotecznych i zastrzega sobie oprócz prawa do zwrotu sumy pożyczonej, także odpowiedni procent. Banki udzielają jednak pożyczek także w innych formach, n. p. na zastaw papierów giełdowych i towarów, czyli t. zw. *lombard*, a niektóre też na zastaw zwykłych ruchomości domowych.

W monarchii austryacko-węgierskiej większe banki mają swą główną siedzibę w stolicach obu państw i w stolicach krajów koronnych, i utrzymują swoje zakłady filialne po większych miastach prowincyonalnych. Największym bankiem jest uprzywilejowany Bank Austryacko-węgierski, który ma w całej monarchii wyłączny przywilej, czyli monopol wydawania banknotów, a oprócz tego jest bankiem depozytowym i hipotecznym. Bank ten jest bankiem

akcyjnym, ale pewien udział w zyskach banku mają obydwa zjednoczone państwa. Banknoty wydawane przez Bank, są w całości pokryte zapasami gotówki i innym majątkiem Banku. W Galicyi ma ten bank swe filie we Lwowie, Krakowie i w kilku miastach prowincyonalnych. Galicya ma kilka większych banków własnych, mających siedzibę swą we Lwowie, mianowicie Galic. Towarzystwo Kredytowe ziemskie, Bank Krajowy, Bank Hipoteczny, Bank Związkowy i Bank Rolniczy. Towarzystwo Kredytowe ziemskie i Bank Hipoteczny udzielają właścicielom nieruchomości pożyczek hipotecznych w formie listów zastawnych. Bank Krajowy udziela nadto pożyczek gminom i powiatom, stowarzyszeniom, lokalnym kolejom żelaznym i popiera kredytem przemysł krajowy.

Obok powyższych banków mają równą doniosłość dla kredytu kasy oszczędności i stowarzyszenia kredytowe, rozsiane w całym kraju. Kasy oszczędności pielęgnują ducha oszczędności wśród warstw niezamożnych, przyjmując drobne wkładki i płacąc od nich procent. Z drobnych ale licznych wkładek gromadzą one znaczne kapitały pieniężne, z których udzielają pożyczek osobom wszelkich zawodów. Dla ułatwienia oszczędności nawet w miasteczkach i gminach wiejskich, istnieje w obu państwach Pocztowa Kasa oszczędności, która przyjmuje i wypłaca wkładki za pośrednictwem rozgałęzionej sieci urzędów pocztowych. Kasy pocztowe przyjmują wkładki od jednej korony, a nawet niższe, przez nalepianie na książeczce marek pocztowych.

Stowarzyszenia kredytowe, zwane też Kasami zaliczkowemi, udzielają pożyczek częścią z udziałów swoich członków, częścią z wkładek oszczędności i z pożyczek banków. Niektóre kasy pożyczkowe opierają się na systemie Raiffeisena, t. j. wypożyczają pieniądze włościanom na dłuższe terminy spłaty. W Galicyi kasy pożyczkowe systemu Raiffeisena są pod patronatem Wydziału krajowego i otrzymują z funduszu krajowego dotacye na koszta założenia, oraz pożyczki; w wielu gminach są także gminne kasy pożyczkowe, założone z funduszów gminnych.

Oprócz banków są obfitem źródłem kredytu zakłady ubezpieczeń, które swoje zapasy gotówki, t. zw. *rezerwy premii*, lokują w części w pożyczkach hipotecznych. W Austryi istnieją przy sądach kasy sierocińskie, które również udzielają oprocentowanych pożyczek hipotecznych.

h) Związki gospodarcze.

Z ogólnym rozwojem ekonomicznym i wzrostem cywilizacyi wzmagają się i mnożą nie tylko potrzeby jednostek, ale i zadania ogólne, które tylko zbiorowemi siłami państwa lub innych związków publicznych i prywatnych mogą być osiągnięte. Jakoż posłannictwo państwa, krajów i gmin ogarnia coraz szersze pola w całem życiu społecznem, równocześnie zaś zwiększa się i rozszerza także działalność związków prywatnych w formie towarzystw, spółek i stowarzyszeń. Związki prywatne tworzą się dla celów rozmaitych: dla popierania oświaty, szczególnie ludowej, nauki i sztuki, dla celów humanitarnych, religijnych, politycznych, towarzyskich, zawodowych lub ekonomicznych. Wielkie znaczenie dla rozwoju całego gospodarstwa społecznego mają liczne i różnorodne związki ekonomiczne. W formie towarzystw wzajemnych dla wspólnych interesów, istnieją w monarchii i w Galicyi zakłady ubezpieczeń, banki ziemskie, towarzystwa górnicze czyli t. zw. gwarectwa; w formie spółek akcyjnych wielkie przedsiębiorstwa górnicze przemysłowe, handlowe, komunikacyjne, asekuracyjne, bankowe; w formie stowarzyszeń liczne związki ludzi niezamożnych, którzy własną pomocą pragną wzmocnić wzajemnie swą siłę ekonomiczną. Stowarzyszenia dzielimy na zarobkowe i domowe; pierwsze popierają cele zarobkowe swych członków, dostarczając im dobrych i tanich środków żywności (stowarzyszenia spożywcze) i innych potrzeb domowych. Wśród stowarzyszeń są w Austryi najwięcej rozpowszechnione stowarzyszenia kredytowe czyli zaliczkowe i spożywcze.

Celem skuteczniejszej działalności łączą się stowarzyszenia w związki, które popierają rozwój stowarzyszeń przez ścisłą kontrolę, ułatwianie im kredytu i wogóle czuwanie nad ich interesami. W Galicyi istnieje Związek stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych we Lwowie, do którego należy znaczna część stowarzyszeń galicyjskich i kilka śląskich. Najpomyślniej rozwinęły się w Galicyi niektóre stowarzyszenia kredytowe i przyczyniły się w wielu okolicach skutecznie do złagodzenia lichwy w całym kraju.

Doniosły wpływ na ogólne stosunki ekonomiczne mają związki, obejmujące wszystkich członków pewnego zawodu, n. p. rolników, przemysłowców, kupców, celem czuwania nad prawami i interesami danego zawodu. Związki takie mają niekiedy charakter publiczny, prawnie określony: związkami zawodowemi publicznemi są w Au-

stryi izby handlowe i przemysłowe (z tych trzy w Galicyi: we Lwowie, Krakowie i Brodach), korporacye zawodowe rękodzielników, zwane na wzór związków średniowiecznych cechami, niemniej izby giełdowe, izby adwokatów i lekarzy.

Celem wzmocnienia siły ekonomicznej rolników, zwłaszcza włościan, upoważniła ustawa państwowa z r. 1902. sejmy krajowe do zaprowadzenia ustawami krajowemi zawodowych związków rolniczych. Obecnie czuwają nad interesami rolników dobrowolne związki specyalne, tudzież Towarzystwa gospodarcze i rady kultury krajowej; w Galicyi są dwa Towarzystwa gospodarcze we Lwowie i Krakowie dla Wschodniej i Zachodniej Galicyi; nadto rozpowszechniły się tutaj na wzór poznańskich kółka rolnicze, złączone w Towarzystwo kółek rolniczych we Lwowie. Kółka rolnicze dążą do materyalnego i moralnego podniesienia włościan za pomocą czytelń, nauki rolnictwa, sklepików wiejskich, straży pożarnych, przemysłu wiejskiego, spełniają zatem zadania włościańskich związków zawodowych.



SPIS RZECZY.

ROZDZIAŁ I.

Ustrój polityczny monarchii austryacko-węgierskiej.

I. Monarchia austryacko-węgierska.

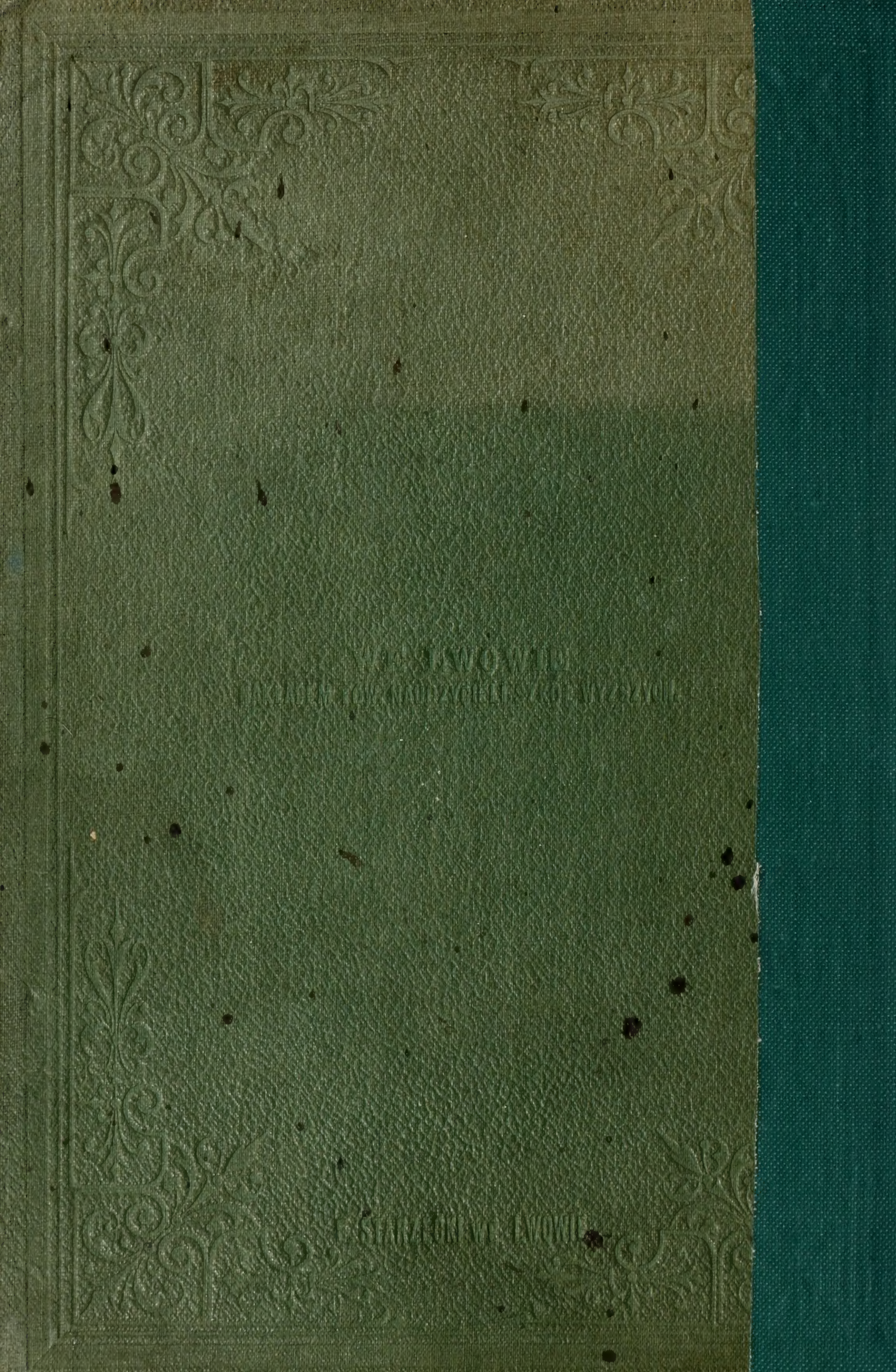
II. Austrya (Przedlitawia).

III. Węgry (Zalitawia).

ROZDZIAŁ II.

Statystyka opisowa monarchii austryacko-węgierskiej.




NAKŁADEM TOW. NAUCZYCIELI SZKÓŁ WYŻSZYCH